STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES

00256

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГРЧКА И СРПСКА ПРОСВЕТА

НАПИСАО

Др. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ.

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1896

Цена 2·50 дин.

У академичкој књижарници Л. Бреслауера у Београду могу се добити:

I

ИЗДАЊА

СРПСКЕ КРАЉЕВСКЕ АКАДЕМИЈЕ

1. **Глас.** Књ. I—L.
   Први разред (1—17): III, VI—IX, XI, XIX, XXI, XXIII, XXVI, XXVII, XXIX, XXXIII, XXXIV, XLI, XLVI, L.
   Други разред (1—33): I, II, IV, V, X, XII—XVIII, XX, XXII, XXIV, XXV, XXVIII, XXX—XXXII, XXXV—XL, XLII—XLV, XLVII—XLIX.
   Цене су: I, II, VIII, X—XII, XV—XX, XXV, XXVIII, XXIX, XXXII, XXXIV, XXXVII, XLII по 1; XIII и XLVI по 1,50; XXIV 2; XIV 2,50, а осталима по 0,50 дин.
2. **Споменик.** Књ. I—XXX.
   Цене су: VII, VIII, XVI по 0,50; I, IV, V, XX, XXVI—XXX по 1; IX, XXV по 1,50; VI, X, XIV, XV, XVIII, XIX, XXI, XXII, XXIV по 2; II, XXIII по 3; XI, XIII, XVII по 4; III, XII по 5 дин.
3. **Годишњак,** од I—VIII; цена по 0,50 дин.
4. **Српски етнографски зборник.** Књ. I. *Живот Срба сељака,* написао М. Ђ. Милићевић. Друго прерађено и попуњено издање. 1894. Цена 2 дин.
5. **Посебна дела.**
   — *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима. Легенда о Владимиру* и *Косари.* Културно-историјске студије Стојана Новаковића. 1893. Цена 3 дин.
   — *Геологија Србије* од Јована М. Жујовића. Део први: *Топографска Геологија.* С првом свеском Атласа. 1893. Цена 7 дин.

II

ИЗДАЊА

СРПСКОГА УЧЕНОГ ДРУШТВА

КОЈА СУ ПРЕШЛА У СВОЈИНУ АКАДЕМИЈЕ.

1. **Гласник** Српскога Ученог Друштва. Књ. I—LXXV.
   На продају: V—VII, XXIX, XXXI, XXXIII—LVII, LIX—LXXIII, LXXV. Цена књ. LXVII 4, а осталима по 3 дин.

СРПСКА КРАЉЕВСКА АКАДЕМИЈА

ГРЧКА И СРПСКА ПРОСВЕТА

НАПИСАО

Др. ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ.

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У ДРЖАВНОЈ ШТАМПАРИЈИ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

1896

ГДЕ ЈЕ ШТО

Страна

ПРИСТУП

Самостално обрађивање и унапређивање наука и уметности могућно је само у оном народу, у коме је, више или мање, свршена борба за народни опстанак, у коме су престале политичке трзавице око унутрашњег уређења државног, у коме се већ постигао толики привредни напредак, да има већ релативног благостања. Тек пошто се испуне ти најпречи услови за народну политичку самосталност и за правилно развијање државнога живота, јављају се потребе вишега реда: књижевност, наука и уметности, а с тим новим потребама јављају се и озбиљни радници на тим новим пољима. У тој периоди народнога развитка научници и уметници не само могу да живе од свога рада него, с растењем народног богаства, јавља се и могућност да поједини људи посвете цео свој живот научним истраживањима и неговању разних уметности, и то рад њих самих, без икаквог обзира на свој насушни хлеб. То је поступни, правилни, здрав развитак, којим народи долазе до вишег умног и душевног живота. Али од тога правила, као и од свакога, има изузетака, који га само потврђују.

Има народа који мисле да, крајњим напрезањем свију својих снага, могу прескочити многе етапе

поступнога културног развијања. Има их и таквих које спољни врло моћни фактори приморавају да из патријархалног стања, на један мах ускоче у облике државнога и друштвеног живота, који су обично резултат тек лаганога вековног развијања.

У таквим народима, у којима се све пренагљено ради, људи, који би, по својој спреми и по својим наклоностима, могли временом постати озбиљни научници и одлични уметници, морају у својој личној и народној борби за опстанак, да напусте своју струку, од које не могу ни живети, па да раде послове, који су држави и народу потребнији, и које они морају, на самом раду, тек да уче, јер се нису за њих спремали. Ако који од њих, у овом принудном свагитарству, покушава да се, макар и узгред, бави својом науком или уметношћу, он се мора задовољити улогом компилатора у науци, улогом дилетанта у уметности.

Под таквим околностима већи део научног рада своди се на превођење и компилирање школских књига. Лепа књижевност, уместо да ниче из душе и живота народног и да васпитава укус читалачке публике, живи од превода из туђих књижевности, робујући често врло поквареном али модерном туђем укусу. Архитектура, скултура, живопис и музика постају надничарке цртања, моделирања, свирања и певања у средњим школама. Драмска књижевност и позоришна уметност не живе, него вегетују од државне субвенције и надувених патриотских а често и шовинистичких фраза.

Колико је све то неумитно условљено самим политичким, привредним и друштвеним одношајима дотичнога народа, који се налази у томе тешком прелазном стању, доказује овај пример.

Десило се, да је један од тих народа, који су хтели, или су морали, да за десетине година прејуре све оне ступње развитка, за које су други срећнији народи имали читаве векове на расположењу — да је тај народ имао у туђини, у другим државама и народима, релативно много својих синова веома богатих, не само материјалним благом, него веома богатих и најузвишенијим родољубљем. Ти богаташи у најлепшем смислу те речи, жудећи да своју отаџбину што скорије подигну на онај степен културе, који налажаху у земљама, у којима су они стекли своје материјално и морално богаство, помислили су, у заносу и одушевљењу свога родољубља, да се може форсирати природни ток народног развића. Они су својим милионима, као каквом магионичком палицом, створили и поклонили својој драгој отаџбини университете, политехнике, велике вивлиотике, сјајне палате: за науке и уметности, за просветне и хуманитарне установе.

Шта је био ресултат тога јединственога родољубља, те беспримерно великодушне иницијативе и тога пожртвовања појединаца?

Поклоњени, а не властитим унутрашњим развитком и потребом створени, университет, избацивао је по свима струкама стотинама и хиљадама доктора и магистара *више*, него што је држави требало, стварао је један врло образован али с тога врло опасан умни пролетаријат, који, не могући зарађивати себи хлеба оним што је учио, морао се бацити на унутрашњу политичку партизанску борбу, да би живео — од државног буџета. Услед тога, у тој држави од два милиона становника, има данас десет хиљада чиновничких в зања а тридесет хиљада чи-

новничких кандидата, и то универзитетски „квалификованих.“ У вароши од 100.000 становника има шест стотина доктора медицине, а толико исто доктора права. Има лекара који живе од трговине а доктора права који су срећни ако дотерају до жандармеријског потпоручника. Како од оних 30.000 чиновничких аспираната, само једна трећина може у један мах бити у државној служби, оне друге две трећине посвећују цео свој живот на то, да оборе ону прву, те да заузму њена места. Услед тога ретка је година у којој се влада дотичне земље не промени три четири пута, и после сваке такве промене отпушта се девет хиљада чиновника и званичника из државне службе да се замени присталицама нове владе. Када дође на владу највећа политичка партија, она истина дуже траје, али она има тако много квалификованих чиновничких аспираната међу својим присталицама, да мора свака три месеца да мења барем ниже службенике и слуге, како би *сви* дошли на ред да макар по неколико месеца *на смену* поживе од државног буџета. Не треба да описујем какве су последице од таквога стања за администрацију, за јавну безбедност, за просвету, за правду, за икономно напредовање и привреду, за уредне финансије — а већ о спољној политици, народној мисији и „великој народној идеји“ и да не помињем.

Напротив, поклоњени храм народне Талије стоји пуст. По који месец у години певају у њему страна путничка оперска друштва, по који пут приреде у њему ђаци коју патриотску представу за добротворне циљеве, — а прави почеци народне драме играју се по летњим аренама, представљају их самоуки глумци мучних и јадних путничких позоришних дру-

жина, у којима се овда-онда заблиста по који таленат да наскоро угине, јер нема услова за живот и правилан развитак.

Поклоњена, величанствена и сјајна палата за Академију Наука, какву ваљда још није стекла ни једна од оних академија у свету, које су својим радом подигле све науке на њихову данашњу висину — стоји такође десетинама година пуста. У њој још нема ни једног академика. Покушавало се да се бар формира академија за научну обраду народнога језика. Покушај није испао за руком, не зато што још не би било учених лингвиста, њих је университет већ дао, али њима научничка савест није допуштала да се партизански политички интереси умешају у стварање академије, и они су претпоставили да се у палати академије и даље чува нумизматичка збирка, колико тек да није са свим пуста...

Тако би се могло још дуго наставити ређање неповољних ресултата, до којих се у тој земљи дошло у пркос оноликом штедром родољубљу, али је и ово доста да се види, како се културни развитак једнога народа не може форсирати само родољубљем. За то треба много озбиљног рада многих генерација кроз дуго, врло дуго време.

Вероватно је, да су напред истакнуте опште рефлексије и ови примери били узрок, што је у нас било људи, који су налазили, да је, за данашње стање нашега народног и државног развитка, сувише рано помишљати на претварање наше Велике Школе у университет, који су помишљали да у нас још нема услова за право народно позориште, које би без државне субвенције било способно за живот, који су налазили да у нас још нема толико правих

научника и уметника, колико треба да се оснује права академија, која би одиста била у стању да самостално унапређује науку и уметност. Ти људи, не из лажне скромности, јер они о лажној скромности мисле као што је и Гете мислио, него из истинског уверења, налажаху да у њима нема грађе за праве академике, и када су одређени указом односно када су доцније од саме академије изабрани за дописне односно за праве академике, борили су се са сумњом, да ли да се приме положаја, за који су у себи осећали и сувише мало снаге, а о коме су имали тако висок појам.

Ту неодлучност, то затезање и страховање победио је наш драги учитељ Панчић, први председник наше академије. Он, који је међу нама био, ако не једини, а оно један од маленог броја наших научника у европском смислу те речи, он, чије ће се име увек са захвалношћу помињати, докле год буде Срба који се баве науком, налажаше и признаваше да чак ни он није за академика, јер, говораше, он је прост систиматичар у ботаници, који оне још непознате биљке, што их налази на Балканском Полуострву, просто ређа у готове научне рафове, које су велики научници направили; али при свем том Панчић налажаше да noblesse oblige, и када смо већ нашли, да за један део нашег народа, кнежевина беше сувише мален оквир, те прогласисмо краљевину, онда морамо пристати и на цео скупоцени апарат њезин, онда морамо упрегнути све своје силе да јој дамо све оне институције, које имају самосталне краљевине, па дакле и Академију Наука. Ова ће из почетка бити врло слабачка, проучаваће колико може научније земљу, историју и етнографију својега

народа и његовог суседства, а доцније, када с народним благостањем порасте и наша научна радна снага, доцније ће Српска Краљевска Академија заузети достојно место међу својим старијим другама у свету.

И с таквом резигнацијом српских књижевника и неколицине уметника, да ураде колико могну, да се постигне та далеко постављена мета, створена је наша млада Академија.

С том резигнацијом ступио сам и ја на катедру наше Краљевске Академије, на коју, за 34 године свога књижевног и публицистичког рада и за 24 године чиновничке службе нисам имао када ни помислити, а камо ли је заслужити научним радовима.

Не с тога што би себи ласкао да и ја могу каквим научним радом обогатити науку, већ зато, што ми је дужност највећа светиња а „laboremus“ девиза целога живота — испунио сам прву дужност свакога нашег новог академика, те сам, према чл. 14 основног закона академије, на једном њеном свечаном скупу прочитао једну расправу из области оне академије, за коју сам изабран. Бивши одређен за члана академије философских наука, ја сам изабрао за предмет ове расправе упоредну студију *о двојици философа из XVIII века*. Ти су философи *Доситеј Обрадовић* и *Адамантиос Кораис*.

Поред поменутог разлога имао сам још један за овакав избор предмета. Писмо нашега уваженог председника, којим ме је известио о мом избору за члана академије, затекло ме је на подножју Акро-

полиса, освештаних остатака старе грчке културе, као представника Србије на Краљевском двору нове државе пријатељског нам народа грчког. Имајући и по самој службеној дужности да радим на утврђивању пријатељских односа између наших држава, ја сам, с искреном љубављу према Србији и Јелади проучавао историју одношаја између српскога и грчког народа, одношаја, који трају још од насељења нашега народа у земљама у којима и данас живи, дакле још од времена византијскога цара Ираклија па до данас. У томе дугом низу столећа наших међусобних одношаја нашао сам врло много пријатељства, али и много међусобне борбе, нашао сам много благотворних културних утицаја једнога народа на други, али и гдекоју штету, нашао сам много светлих и много тужних појава, нашао сам читаве векове заједничког страдања, братског саучешћа и међусобног помагања, једнаке напоре за политички и културни васкрс обојих народа, док се нису протукли до својих данашњих зачедака нових народних држава, у којима су и врлине и мáне скоро идентичне, док се властитим радом нису издигли до својих данашњих идеала за будућност. Ако буде живота и доколице, без које не може бити никаквога научног рада, ја ћу сматрати за дужност да изнесем пред нашу Акадимију по гдекоји оглед ових мојих покушаја у археолошким, јелинистичким и византијским студијама. Ну у тренутку, када ми је ваљало бирати тему за ову расправу, ја сам се и нехотице морао зауставити на једној грчкој школи из XVIII-ог века и то у Смирни у Малој Азији, јер сам у философској класи те школе нашао српског Доситеја, а у њеним основним разредима грчкога Доситеја — Кораиса.

Та околност, да су и српски и грчки реформатор народне просвете били у једној школи, факат, да су и један и други највише допринели умном, душевном и моралном препорођају својих народа, а тиме много учинили и за њихов политички препорођај, побудише ме да први пут у нашој Академији говорим о Доситеју и Кораису.

Али да бих макар и приближно верно нацртао живот и дела ових покретача српскога и грчког ренесанса, ваљало је најпре изнети, макар и у најкрупнијим потезима, просветно стање тих народа, које су затекла та два реформатора. Тај покушај одвео ме је чак у Византију, а преко ње до стварања старе српске државе, и тако, уместо расправице за једну седницу Академије, начини се цео скелет за једну студију о целој грчко-српској култури, која би имала да обухвати тринаест последњих векова, и на којој би се имало још дуго и дуго да ради.

Разуме се, да ја овде и сада могу изнети само неколико ресултата горњих проучавања. Зато ћу се поглавито ограничити на Доситеја и Кораиса, остављајући остало за другу прилику.

I

ВИЗАНТИЈА И СТАРА СРПСКА ДРЖАВА. РОМЕЈСКА И СРБУЉСКА ПИСМЕНОСТ И ПРОСВЕТА

У српској књижевности, као и у великим и богатим књижевностима културних народа на Западу, имало се, све до најновијег доба, врло популарно, али врло погрешно мишљење о правој улози источно-римског или византијског царства у историји, имало се врло погрешно мишљење о томе какав је био његов утицај на народе и државе с којима је долазило у додир, а какав је био његов утицај на општу човечанску културу.

То погрешно, али и у нас и у западној Европи веома распрострањено мишљење, које беше постало прави догмат, сводило се укратко на ово:

Источно римско царство или „трула, лукава и подла Византија“ не беше ништа друго до једна деспотска и варварски централисана политичка наказа. У њој се покварени и неспособни цареви сваки час смењују, ослепљујући и убијајући један другога. Њезино омиљено средство у спољној политици било је чешће злато него гвожђе. Цела њена државна мудрост састојала се у интригама најниже врсте, којима је подбадала један народ противу другог, да би се користила њиховим међусобним сатирањем.

Византијом владаше деморалисана калуђерштина; у њој није више било ни војничкога духа, ни храбрости, нити икакве војничке врлине, осем можда у туђинских најамника, који су јој се с тога често наметали за државне господаре. У Византији Црква и Држава састављају једну грозну мешавину, у њој се цео свет бави бесмисленим теолошким питањима, и ако у Византинаца већ не беше више ни трага од правога религиозног осећања. У томе царству управо није ни било народа, него само оних који владаху и робова којима владаху. У Византији није било ни књижевности, ни науке, ни уметности. Цео научни рад Византинаца своди се на теолошке препирке и грдње. Све песништво своди се на шарање стихова у облику ластавице или јајета. У Византији изумираше оскрнављена цивилизација рода људског. . Речју „византинизам" и у нас и у целом образованом свету означује се данас ропско хвалисање силних овога света, ропско пужење пред њима....

Слика је страховита. Узмимо црту по црту, да видимо је ли верна.

Колико је била „трула" византијска држава показује факт да је трајала читавих хиљаду година после пропасти „гвоздене" римске империје, и то, трајала је у пркос џиновској борби, коју је морала да води за свих тих десет векова свог опстанка, у три дела света, у Европи, Азији и Африци. Да поменем само неке од оних напада, од којих се Византија морала да брани, колико да се види како је огромна била та борба. У четвртом веку нападају Византију Готи, у петом Хуни и Вандали, у шестом Словени и Анти, у седмом Персијанци, Авари и Арапи, од осмог до десетог века наваљују на њу

Бугари, Руси, Маџари; у једанаестом веку Кумани, Печењези, Селџуци; у четрнаестом Отомани. Нећу ни да говорим о мањим нападима. Нећу ни да говорим о мањим нападима, који су Стевана Душана направили „царем српским, бугарским и ромејским“ или нападима Нормана, Крстоносаца, итд.

Јест, али је она била „лукава и подла;“ служила се интригама и политиком завађања, најгрознијим и најперфиднијим средствима. Апстрахујући од тога, колико је векова културнога рада требало, док смо ми дошли до тога да нам та средства изгледају перфидна, има врлина које не би могле остати некажњене у борби с онаким дивљацима, као што беху уралске, турске и монголске расе. Да је Византија с њима водила „отворену, лојалну и поштену борбу“ у данашњем смислу тих речи, борбу с перфектним џентлменима као што беху Атила, Бајан, Крум, Бохемон и Дандоло — она би брзо свршила и то на врло блесаст начин.

Што се нама у веку политичке децентрализације, димократије и самоуправе не допада визант. деспотија и централизација, то се по себи разуме, али се средњевековна држава, приклештена са свију страна дивљацима, не може ни замислити без деспотије и централизације. А шта тек да се каже о оном мишљењу по коме цела визант. историја није ништа друго до непрекидан низ свргавања, сакаћења и убијања владалаца? Г. Димитриос Викелас показао је[1] да је у времену од 1058 година, а од

---

[1] *D. Bikélas,* La Grèce Byzantine et Moderne, Paris 1893. (На стр. 61—88 има врло занимљив чланак о византијској цивилизацији, о приходима и богаству царства, о трговини, занатима, индустрији, наукама и књижевности, законодавству итд.).

осамдесет легитимних царева византијских убијено њих 15, ослепљено њих 7, а збачено с престола и затворено у манастир њих четворица. И при свем том ми с крајњим презрењем говоримо о византијској историји. То је толико исто основано, као кад би неко о целокупној историји српскога народа судио само по ослепљењу и убиству Стевана Дечанског, по убиству Карађорђа и Кнеза Михаила, или о грчкој новијој историји по убиству грофа Каподистрије, или када би о француској историји судио само по касапници Вартоломејске Ноћи, по гилотини из Велике Револуције или по комуни из године 1871. — И, што је најзанимљивије, најжалоснија епоха византијске историје, она, у којој су та убиства и сакаћења најчешћа, пада баш у оно време када су Крстоносци са Запада, пошавши на невернике, да од њих отму Христов гроб, нашли да је много практичније и за Св. Оца Папу корисније освојити хришћанску али „шизматичку“ православну царевину византијску. То је оно доба, када је, за време латинске окупације Цариграда, први пут Исток дошао у непосредни додир са Западом. Г. Викелас, који је направио ову опаску[2], истина не жели да на Франке баци целу одговорност за злочинства, која су се онда дешавала у Византији, али он и нехотице износи црну слику државнога и друштвеног стања, у коме се Инглеска налазила под Едвардом II и Француска под Лујем XI-им, па читалац мора да дође до уверења, да је стање у Византији, упоређено са стањем европских држава у Средњем Веку, право смиље и ковиље.

Даље. Ми који се при крају XIX века још налазимо усред оне борбе између Државе и Цркве,

---

[2] l. c. стр. 10.

која се зове Kulturkampf, борбе која и у Немачкој и Француској и у Мађарској и у Србији још изазива читаве политичке кризе само да се ослободе народне школе од црквеног туторства или да се извојује право на грађански брак, или да се просто заведу неке таксе на свештеничке чинове — ми имамо нешто да замерамо „грозној мешавини између цркве и државе" у Византији, као да је царство било у стању самом хришћанском пропагандом обезоружати све оне дивљаке око себе, као да би то могла постићи независна црква у држави, самим својим престижом, без њених материјалних средстава.

Па онда тврђење, да у Византији није било више ничега до евнуха и робља, да није било ни књижевности, ни уметности, ни цивилизације! Ко у то верује нека узме Викеласову књигу, па ће се брзо разуверити. Ко не верује у непристрасност *грчкога* књижевника, нека узме француског писца *Рамбоа* или немачке писце *Крауза* и *Крумбахера*, па ће видети на каквом је ступњу стајала та, толико пањкана и клеветана византијска образованост.

Алфред Рамбо, у својој красној монографији о Константину Порфирогениту [3] у приступу, између осталога вели:

По кадшто изгледа да царство малаксава; у VI-ом веку преплавише га Словени; у VII-ом једновремено му опсађују престоницу и Авари и Персијанци, у десетом Бугари му отимљу све западне провинције, у XI-ом Селџуци му отимљу источне провинције. На једанпут, из недара ове уморене цивилизације јавља се нова младачка снага. Са дна

[3] L' Empire grec au dixieme siècle. Constantin Porphyrogénète, par Alfred Rambaud, Paris 1870.

ове привидне трошности шикља бујан препорођај: Велизар, Ираклије, Василије I, Никифор Фокас, Зимискис, Василије II, Комнин! И онда царство „та старица, јавља се као млада девојка окићена златом и бисером“ („*τὺν γραῦν τὴν βασιλεῖαν ὡς κόρην χρυσοσπάταλον, ὡς μαργαροφοροῦσαν*“).

Неколико пута ово „труло“ царство спасло је Европу. Без њега арапска инвазија прешла би преко Воспора, селџукидска поплава не би се зауставила у Никеји, него би потопила цео европски Исток; благодарећи Византији, Османовци морају, у највећем полету своје снаге, да изгубе пуних сто година под зидинама Цариграда, ненакнадиво време за њих! У XVI-ом веку уместо да допру до Тибра или до Елбе, они једва допиру до Беча.

Па још каквим грозним страдањима плаћаху Византинци ово спасавање хришћанства и своје! Да замислимо за тренутак какав је био живот Цариграђана у оно време! Сва префињеност цивилизације стајаше под непрекидним страхом од дивљачке инвазије. Унутра, у огради Цариграда, све нежности уметности и луксуза, сва чуда архитектуре и живописа, науке и поезије, свештеничког и професорског беседништва, сласти позоришта и циркуса, разнежена елегантна побожност, све што би једна данашња велика престоница могла да даде интелектуалне радости и префињених уживања. А споља? Страховита опасност, која се периодички понавља. У извесним епохама сваки Цариграђанин, који би се усудио да изађе из вароши, могао је бити сигуран, да ће му или какав словенски мародер натакнути замку на врат, или да ће га Руси разапети на крст, или да ће га арапски пирати одвести у ропство, или да ће га Турци набити на колац.

И у пркос свима тим несрећама, које сваких 50 година прете да га поплаве, Цариград, непрекидно нападан и опкољен варварством, остаје ипак средиште и становиште једне сјајне цивилизације.

Његова умна снага, као и војничка, кадшто малаксава; али увек иза тога настаје препорођај. Историк мора да се чуди, кад види, како из тог по изгледу тако изнуреног земљишта ничу читаве серије не само војничких, него и научних и књижевничких талената. Свака епоха има своје: Прокопије и Тривонијан, Фотије, Ћирил и Методије, Василије законодавац, Лео VI философ, Порфирогенит, Михаило Псилис, Ана Комнинова, Кантакузин!

Византија се у припитомљавању варвара око себе служила час оружјем, час дипломатијом, час вером а час цивилизацијом својом.

Она је спречила скитске расе, да се не дочепају половине Европе; она је ту исту половину Европе спречила да не постане права Скитија због необразованости њезине.

Ниједан народ није се отео њеном утицају; од словенских, бугарских и варешких ма́са̂ и гомила она је направила хришћанске државе: Србију, Хрватску, Бугарску, Маџарску и Русију. Чак и Казари, који беху најдаље од Византије, припитомише се под утицајем те удаљене светлости.

Што је Рим био за цео западни и германски свет, то је Византија била за словенски и источни свет. Ови јој народи дугују за све: За једну веру од Маџарске до Јерменске и до Абисиније; за књижеван језик. Византија је Словенима дала ћирилицу као што је и Готима дала Улфиласку азбуку; за књижевност: први центри словенске цивилизације били су грчки намастири у Светој Гори; у Кијеву,

у Србији и у Бугарској. Прве преводе Св. Писма донеше Словенима Грци из Солуна. Прве књиге у бугарској књижевности то су компилације из грчких писаца. Први историк Русије, Нестор, толико је задахнут кроникама грчким, да из њих позајмљује чак и приче о чудесима, у којима су његови властити земљаци били жртва.

За организовану владу: шта је била варешка владавина у Русији, пре но што су унесене грчке идеје у њу, то се може видети у самога Нестора, па нека се пресуди, шта је боље, да ли Игоров начин наплаћивања порезе или византијски.

Ниједан народ источне Европе не би данас скоро ништа знао о својој старој историји да се Византинци нису побринули, да напишу анале тих народа још за време, у коме беху варвари. Да нема оног толико омаловажаваног Corpus historiae byzantinae, да није било Прокопа, Менандра, Теофана, Порфирогенита, Леона ђакона и Кидринуса — шта би данас знали о почецима своје историје Руси, Мађари, Срби, Хрвати, Бугари и Кавкасци, а већ и да не говоримо о народима јужне Русије: о Казарима, Печењезима и Узима, који још трају и ако су погубили своја стара имена.

„Па нама западњацима, шта би нам претекло од старе грчке и римске културе, да се тамо на крају Европе не нађе, усред инвазија германских, арапских и словено-турских једна несавладљива тврђава, у којој су добили прибежишта историци, философи, научници, песници и беседници Старога Света? Ми данас од све те старе културе не би имали ништа више, него што смо имали у XIV-ом веку.

„Истина, Византинци могли су штогод и од своје стране прибавити томе староме благу, увећати

га. Они су се задовољили улогом да буду вивлиотикари рода људског. Али зар је мала заслуга, што су то наследство бранили од свију и свакога својом дипломатијом и својим ратовима? Те, толико презиране легије византијске, проливајући своју крв на свима бојиштима Истока и борећи се противу Авара, Кумана и Селџука, и не слутећи, сачували су нам Платона!

„Да није било Византије—каква би била страшна празнина у људској цивилизацији! Без Византије, Арапи би, у пркос својим сјајним особинама, остали полу-варвари; али они нађоше грчких књига у Антиохији, у Александрији, у Ефесу, и онда се јавља први препорођај Европе. Онда Жербер иде у Кордову, да у Арапа научи оно, што су Арапи од Грка научили. Да није било Византије, да ли би насигурно род људски доживео у XVI-ом веку велики свој препорођај? Тај ренесанс појавио се једновремено и на Западу и на Северу. Јер, докле се Висарион и Ласкарис беху упутили у Италију, Иван III отвара Русију грчким научницима, уметницима, грчким рукописима. Онда, када се у Риму гради Ватикан, у Москви се подижу храмови Кремља, и с двоглавим орлом Палеолога улажаше византијска Грчка у московску државу.

„Византија је обасула својим интелектуалним доброчинствима четири велике расе рода људског:

Западни и германски свет, у коме је после пада западног царства Византија наставила васпитање варварских краљева, које беше Рим отпочео;

Арапе, своје непријатеље, који једино Византији имају да благодаре за интелектуални сјај Багдада, Салерна и Кордове;

Турке, своје упропаститеље;

Словене и данашње Грке, своје наследнике, а може бити и своје осветнике.

„Над свима њима Византија је више или мање владала својом књижевношћу, својом уметношћу која је задуго била и италијанска и западњачка уметност, а која је и данас, барем делимице, религиозна уметност источне Европе; својом архитектуром, на коју се још угледају од Млетака до Москве; владала је својим законима, својим Јустинијанским компилацијама, које су биле основа писанога права и на Западу, својим Василикама, које су још основни закон Грчке."

Треба ли после ове бриљантне одбране ученога Француза, да још бранимо Византију, да се заустављамо на смислу, који ми и данас дајемо речи „византинизам," и ако је сервилизма било у свима државама с апсолутним владаоцима. „У Цариграду — вели *Крумбахер*[4] није никада било толико византинизма, колико га је било на дворовима Карла V, Филипа II, Луја XIV, и на дворцима немачких кнежића. Ако је једини Пселос свога цара називао *„ἥλιος βασιλεύς"* Луја XIV сви су звали le roi soleil." —

Откуда се у нас утврдило оно погрешно мишљење о „трулој, лукавој и подлој" Византији, откуда се оно предаје у свима нашим школама, кад год се у општој историји дође на источно-римско

[4] Пошто ћемо се чешће позивати на овога писца, ево овде целог наслова његове монументалне књиге: Handbuch der klassischen Alterthums-Wissenschaft, herausgegeben von Dr Ivan von Müller. IX Bd. 1. Abtheilung: *Geschichte der byzantinischen Literatur* von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527 — 1453) *von Karl Krummbacher*, Privat-Dozent an der Universität *München*, 1891, вел. 8⁰, 494 стр.

царство? Можда ћу погрешити, али мени се чини да је то отуда, што смо ми, не знајући грчки језик, и избацујући из наших школа тај језик као „мртав,“ и ако њиме говори још шест милиона једноверног нам народа, и ако би грчки језик живео и вредило би га учити и кад ниједно село не би више њиме говорило, — били упућени да наше школске уџбенике за светску историју компилирамо из књига западњачких писаца, верујући им на реч, не подвргавајући њихова тврђења никаквој научној критици.

Али откуда се такво погрешно и ничим неосновано мишљење могло толико векова одржати у високопросвећеној Европи? Откуда толика заборавност у научника, који не заборављају ни културне појединости из Микинског доба, јер је оно досадашњу историју рода људског проширило за читавих хиљаду година; откуда толико незахвалности у оних, који нама малима на Истоку тако често пребацују незахвалност?

И Рамбо се пита откуда је бар оно прво? Он вели:

„Да не стојимо ми западњаци и нехотице још под утицајем религиозних мржња Средњега Века? Зар због њене „шизме“ треба Византија да онако исто трпи неправде, као што је многима крива Пољска, што је католичке вере? Зар оне исте предрасуде, ради којих смо допустили да у XV веку пропадне византијско царство, треба данас да нас наведу, да пренебрегнемо његову историју? Пошто смо га предали Турцима, треба ли да га предамо и забораву?“

На жалост, то што се Рамбо само пита, што само слути, у што не сме да верује, то је зацело

једини узрок оне неправде и незахвалности. Оно исто осећање, које је руководило меродавне факторе на европским концилима, да на очајно запомагање источних хришћана, условљавају европску помоћ католичењем, оно исто осећање, које је Нотарасу, на бедемима последњи пут опсађеног Цариграда, ишчупало из ојађених груди изреку: „Боље да нам турска чалма заповеда, него католичка тјара,“ оно исто осећање диктирало је до сада западњачким историцима , а преко њих и нама, који смо највише дужни Византији, оно наказно мишљење о овој великој добротворци рода људског и цивилизације у опште, а наше старе српске државе и зачетка наше просвете на по се.

Тај расцеп, који је почео црквеном шизмом, постао је у току векова с јачањем националне идеје и са све већом културном радњом у народноме духу, читава провалија између грчко-словенских и латинско-германских народа, довео је до извесног *дуализма* у европској култури, који је последица византијског утицаја на све источне народе; тај дуализам и данас траје. Да ли ће тога дуализма постепено нестати са усавршавањем умног и материјалног саобраћаја, као што изгледа да мисли Крумбахер, то је друго питање. Он сам признаје да „святая Русь“ још и не мисли напуштати своја ексклузивна, православна, словенска осећања западњачким утицајима. „Идеје Хомјакова — вели Крумбахер — којима су даровити Аксакови прибавили огромну популарност, данас су моћније, но што су игда биле. Тургењев, који је по мало боловао од западњаштва, није могао, поред све своје песничке даровитости, да издржи конкуренцију с оним руским писцима, који су били пред-

ставници непомућеног руског и словенског духа, а данас су Достојевски и Толстој однели несумњиву победу над западњаштвом. Колика је провалија чак и у научној књижевности између словенства и Запада то показује Јагићев архив „für slavische Philologie.“ —

Истина јавља се и у Грчкој по који угледан књижевник, као што је нпр. г. *Теријанос*, који жали, што се Византија није покатоличила, што грчки народ није дошао под франачку уместо под турску владу; истина, и ми смо у Србији имали читаво коло озбиљних јавних радника које су у своје време звали „*Паризлијама*“ и који су нагињали западњаштву; истина, и у Русији, тако угледан научник, као што је Пипин, налази да је византијство било кинески зид, који је Русију одвојио од сваке образованости — али мени се чини, да се може уверити сваки, који проучава словенске и грчке земље и све што у њима данас бива, да православље постаје у тим земљама све већа сила, чак и у онима, у којима су цркве ретко пуне, у којима формална религиозност опада, као у Србији. Откуда је то? Отуда, што православље за словенско-грчки свет није више само религија, која им је сачувала народност, већ у себи персонификује целу његову прошлост и целу његову будућност, већ је православље постало једна огромна политичка сила.

Али при свем том, у српском *научном* истраживању, са свим је умесно питање: Је ли утицај византијски био срећа за српски народ?

Да покушамо одговорити на то питање.

Византија је свој културни утицај на Словене започела и извршила помоћу хришћанства. Први носиоци образованости међу Словене беху Грци или

грчки свештеници. Најпре је превела у хришћанство Бугаре и Србе, па онда Русе. С хришћанством дала је Византија Словенима и словенску азбуку, засновала им је књижевност и просвету. И то им је дала преко Срба и Бугара.

Срби су коначно примили хришћанску веру у времену између 872—876, када се основала прва српска епископија у српским самосталним жупама, за владе византијског цара Василија Македонца, у време једнога новог полета византијске снаге, који се осетио на целом Балканском Полуострву.

Приликом крштења Срба, као што је забележио цар-историк Порфирогенит, позвао је изасланик царски сва српска племена, да изаберу себи *старешине* од оних породица, које су најмилије народу. „Тада су им предложени — вели Порфирогенит — поглавари, које су они сами хтели и претпостављали, од рода који су они сами волели и поштовали, па како тада тако и данас, из тога рода бивају њихове старешине, а не из других“. [5]

„У томе примеру — вели наш уважени друг г. *Ст. Новаковић* [6] — види се, како је узвишена природа вере хришћанске узимана да послужи као тврд *темељ* и стварима савршено земаљским, *утврђењу* и већој сталности *државнога*, друштвеног и породичнога *реда* у племенима словенским.“

---

[5] „*Τότε προεβάλετο ἐις αὐτοὺς ἄρχοντας ὃυς ἐκεῖνοι ἤθελον καὶ προέκρινον, ἀπο γενεᾶς ἧς ἐκεῖνοι ἠγάπον καὶ ἔστεργον; καὶ ἔκτοτε μέχρι τοῦ νῦν ἐκ τῶν αυτων γενεῶν γίνονται ἄρχοντες ἐις ἀυτοὺς καὶ οὐκ ἐξ ἑτερα΄ς.*“ *Rački*, Documenta, 371. Цитат Ст. Новаковића „Први Основи“ итд. 157.

[6] Први основи словенске књижевности међу Балканским Словонима. Легенда о Владимиру и Косари. Издање Срп. Крањ. Академије. Београд 1893, види стране 156—158.

Просветни покрет, који се с хришћанством зачео међу Србима, „био је тражење некога општег *моралног реда*, неке *опште дисциплине*, која је при тадашњем стању ствари, била сама собом *огромни напредак*“ — — „Сва просвета, сва питомост била је онда у хришћанству.“ —

На то би се мени, који се на Новаковића позивам, да докажем своју тезу, могло одговорити: да тај цивилизаторски утицај није никаква искључива заслуга византијског хришћанства или православља, да је такав исти утицај вршила и католичка црква на све варварске народе, којима је она дала хришћанство, да је то заслуга хришћанске вере у опште.

Али баш Срби, који су у борби између Рима и Византије, подлегали час једном, час другом утицају, најбоље су у стању да пресуде који је утицај био бољи за њихов *народни* и *државни* развитак. Док се Рим старао свима силама, да међу Србима и Хрватима утврди с хришћанством и *латинску* писменост *и латинску књижевност*, тргнувши брзо натраг концесију коју беше учинио народном духу глагољицом, дотле је Византија, створивши Србима, Бугарима и Русима *народну* писменост, тако званом ћирилицом, *народну* књижевност, и службу Божју на *народном* језику, створила дефинитиван византијско-словенски просветни тип, који је био и остао оквир наше националне индивидуалности.

Шта *данас* значи та разлика између римског и византијског покрштавања, то се најбоље види из прекора, које и данас поједине националне шовинисте у грчкој књижевности упућују Византији, што се и она није служила Папином методом.

Г. *Теријанос*[7] ређајући „погрешке" цариградске патријаршије на првом месту налази, да је њен највећи грех, што покрштавајући Србе и Бугаре није ништа предузела да их том приликом „јелинише." Онда, вели, није било тешко погрчити те народе, јер онда беху још прави варвари. Али патријаршија не само није то ни покушала, него је напротив преко својих изасланика Кирила и Методија направила нарочиту словенску азбуку. Византија је сама собом постала творац старе словенске црквене књижевности, и то за време патријаровања оног истог Фотија, који је сам више прочитао јелинских списа него сви остали патријарси и пре и после њега. Могао би ко рећи, да у оно време ни патријаршија није могла имати већу свест о своме јелинизму, него што ју је имао цео византијски свет; али овде није реч о јелинској свести, овде је довољно показати, да је западна црква у својој хришћанској мисији уложила много више труда за ширење и неговање латинског језика, него што је источна урадила за јелински језик.

На то сви православни синови источне цркве одговарају да је ова с Грцима грчка, с Русима руска, са Србима, Бугарима, Румунима српска, бугарска и румунска. Ако се ви, Јелини, хвалите, да је православна црква нераздвојно везана с вашим народним животом, то исто и ми сви, остали православни народи можемо да кажемо. Православље је избавило Русију и од монголског јарма, под којим је страдала пуна два века, и од пољског господар-

---

[7] У приступу своје књиге о Адамантију Кораису (види потпун наслов доцније) стр. 31—34

ства у почетку XVII-ог века, када заведоше латинско богослужење у Кремљу; православље је избавило Србе, Румуне и Бугаре из вековног робовања Турцима и помогло им створити народне државе, у чему су предњачили православни свештеници и калуђери. Православни манастири, од најмањега па до Тројичке лавре, били су вековима тврђаве не само верског него и народног живота свију православних.

Али, у пркос свима тим својим прилагођавањима —вели Теријанос — православна црква није скинула са себе свој јелински карактер, и само је за сажаљење, што је јелински патријархат у Цариграду занемарио своју нарочиту народну мисију. Православна је црква управо и нарочито *грчка* црква, *као што је Европљани и зову*, јер се она и развила и прославила на грчком језику и грчкој образованости. Да је цариградска патријаршија боље појмила своју народну мисију, да се мање бринула за космополитизам а више за јелинизам, она би данас имала ширу владавину (?)* и утврђенији утицај. Истина, имала би и данас доста противника, али не такве крвне непријатеље међу самим православнима (?), који данас потежу и против цркве и против Грка оно исто оружје, које им је дала и наоштрила сама патријаршија.

На ове шовинистичке прекоре г. Теријаноса и њему сличних критичара, патријаршија се врло умесно („после изгубљене битке“ вели Теријанос) брани тиме: да православна црква не прави никакве разлике међу народима, да она не само поштује народност свакога народа, који стоји под њеном духовном управом, него се трудила, да сваком од њих очува све еле-

* заграде су наше.

менте његове народности, да је она не само поштовала језик свакога од тих народа, него га је још и неговала и чувала, а оним народима, који беху заостали у душевном развитку, давала је сва потребна средства за напредак и за одржање народнога самосталног опстанка. Велика Христова црква, примајући на се духовну управу каквога народа, чији језик није разумевала, пре свега се старала да проучи тај језик; дух свете православне цркве био је увек толико космополитски, њени свештеници толико су поштовали народност поверене им пастве, да црква *никад није ни помислила* да наметне свима један језик за богослужење, што би тај језик бајаги једини био подесан за службу Божју, као што се то радило на Западу; *православна је црква увек налазила да су сви језици подједнако подесни за богослужење*. Видећи, да је гдекоји од њих сиромашнији, црква се трудила да га развије и унапреди, како ниједан народни језик не би заостао у тачном тумачењу догмата. — Лакше него икоја друга црква могла је православна да наметне свима својим вернима јелински као црквени језик, нарочито с тога, што су све свете књиге Новога Завета написане на томе језику, што је народима прво на том језику проповедано јеванђеље, што су се свети оци и васељенски сабори служили тим језиком. Али при свем том, и у пркос врло повољним политичким приликама, православна црква није ни помислила на то, јер је налазила да би такво претпостављање једнога језика или једне народности било *противно самоме духу хришћанства*.

И одиста само томе чистом, ничим непомућеноме, духу хришћанства, који је био космополитски

у најлепшем значењу те речи, имамо и ми Срби да благодаримо за први зачедак наше старе државе, за прве почетке наше културе, за поступни развитак наше народне књижевности и просвете, која нас је довела и до народне државе. То исто вреди за цело православље. А ако данас има православних који, по речима г. Теријаноса, подижу, не против цркве (то апсолутно није истина), него противу сувише ревносне грчке националне пропаганде оно оружје, које им је Византија дала и наоштрила, за то су криви они фанариотски свештеници и учитељи међу балканским народима, који су не само под турском владом разумевали свој задатак у Теријаносовом смислу, него који и данас не могу да појме космополитски дух православља. Ти агенти грчке пропаганде беху још под Турцима успели, да толико заваде православне народе, да је њихово заједничко робовање трајало много дуже, него што би иначе трајало. Они су учинили, да вође првог српског устанка преклињу Русију да им за свога представника не пошље каквога Грка, као што беше Родофиникин; та и таква грчка пропаганда смета још и данас потпуном пријатељству између српске, грчке и бугарске државе.

Први и најстарији споменици српске књижевности, то су Зетски листови православнога праксапостолара из десетог или прве половине XI века, за тим Маријинско јеванђеље из почетка XI века, које е старије и од руског Остромировог јеванђеља. После њих имамо драгоцене легенде о првим словенским испосницима и светитељима Јовану Рилском, Јоакиму Сарандапорском, Гаврилу Лесновском, Про-

хору Пшињском и Владимиру, кнезу зетском и светитељу српском.

Српско средиште, које се под Војиславом било образовало у Зети (прва половина XI в.), покушавало је да лавира између римског и византијског утицаја, али римска опозиција словенском језику била је тако јака, да је, после узалудних напора од 100 година, Немања преместио српско државно средиште из Зете у Рашку, одлучивши се за утицај грчко-источни у вери. Вођење српских земаља пређе на средишне жупе око Рашке, Косова и Мораве. [8]

Немања је, радећи доследно на остварењу своје државне мисли, централишући раскомадане самосталне српске жупе у једну државу, морао немилостиво да гони секту Богумила. Због тога је уништио тадашњу народну богумилску књижевност тако, да се од ње није ништа сачувало до нас. Али с друге стране Немања је помоћу свога најмлађег сина Растка, доцнијег Св. Саве, положио темељ оној књижевности српској, која је од свршетка XII-ог века, па кроз цео XIII, XIV и XV век постала *центар свеколике тадашње словенске књижевности.*

Како је пре свега требало створити једно просветно средиште у духу онога времена, то је Немања најпре послао свога сина у Цариград, те је овај код цара Алексија III Ангела Комнина израдио допуштење, да се у Св. Гори подигне први српски народни и државни манастир, и онда су за две године (1197—1199) не само саградили величанствени и славни манастир, српски Хилендар у Св. Гори, него се постепено тамо подигоше и још 12 филијала његових. Из тога су времена сачувани ови споме-

---

[8] Ст. Новаковић; „Први Основи“ итд. стр. 217.

ници наше тадашње писмености: уговор Св. Саве са светогорским калуђерима, диплома Стевана Немање Хилендару, типик Св. Саве писан 1199. У томе манастиру живео је Св. Сава најпре као калуђер, а доцније као старешина. Ту је сахрањен и први српски владалац Стеван Немања.

Када је његов наследник подигао други српски просветни центар, манастир Студеницу, и то у српској држави, Св. Сава преноси кости свог оца тамо и остаје игуман Студенице од 1208 до 1215, радећи на опширној *виографији* свога оца и на *типику Студенице*. Чим је свршио та своја дела, и организовао како ваља Студеницу, он се враћа у Хилендар, да отуда ради — на организацији српске независне (афтокефалне) цркве и на политичкој независности српске државе, на стварању првога српскога краљевства. Користивши се моментом, када се цар Тодор Ласкарис I и патријарх Герман II морађаху уклонити испред Латина у Никеју, Св. Сава оде из Св. Горе к њима и изради у њих (1218) потпуну самосталност српске цркве. Патријарх га је пред царем рукоположио за првог архиепископа афтокефалне српске цркве. Враћајући се из Никеје у Србију, Сава се задржао неко време у Хилендару и у Солуну *да спреми књиге*, које му за цркву требаху. Те књиге беху *крмчија* и *служабник* (хиротонија)[9]. Чим је то свршио, Сава се враћа у Србију и организује српску цркву овако: архиепископија у Жичи, епископије у Зети, у Захумљу, у Дабру, у Моравици, у Рашкој, у Топлици, у Будимљу, у Хвостну и у Призрену. Сви протести Охридског архиепископа,

[9] *Н. Дучић*, Св. Сава, Глас XXXIX Срп. Краљ. Акад. 1893, стр. 11, 15.

под којим је пређе стајала и српска црква, осташе без икаквог успеха. Самосталност српске цркве беше најлегалнијим путем добивена. Сада је Св. Сава могао концентрисати сву своју снагу на много тежој половини своје задаће, на стварању српскога краљевства. И ако је краљевске круне, признате од свију тадашњих држава, раздавао тада једино римски папа, и ако је католичење православног владаоца и његовог народа било conditio sine qua non за једну такву круну, ипак је Св. Сава успео, да крунише свога брата Стевана 1222 краљевском круном, а да у исти мах сачува новој краљевини православну цркву и да не уквари с Византијом.

Преко свију државничких заслуга Св. Саве ми овде летимично прелазимо, јер је о томе у нас много а од чести и добро писано, јер нас овде он занима само као први просветитељ Срба, као први књижевник српски, који је положио први темељ нашој старој књижевности.

А о томе његовом раду ево шта вели први историк српске књижевности, велики слависта *Шафарик*: [10]

„За сваког пријатеља словенске књижевности, Сава је, и као основалац српске црквене књижевности и као први српски православни писац (јер поп Дукљанин беше Латинин) двојином важан. Као што му беше и цео живот и карактер, тако му је и стил скроман, прост, без икаквих китњастих украса, кадшто чак и рапав; докле у виографији свог оца често постаје дирљив, природношћу и својом синовљом

[10] Paul Jos. Šafařik's Geschichte des Serbischen Schriftthums aus Dessen handschriftlichen Nachlasse, herausgegeben von Josef Jireček, Prag, 1865, стр. 114.

љубављу, дотле му је стил у већем типикону мучан, изломљен, мрачан, за што су у неколико криви и доцнији преписивачи. Он не пише чисто старо-словенским дијалектом, него употребљава многе србизме, за које не можемо кривити преписиваче, јер су то облици који се налазе само у српским рукописима XIII века, а који се доцније не налазе.«

Да ли ово, што Шафарик замера Св. Сави, није напротив за нас још једна заслуга његова, да ли он баш тим многим србизмима није ударио темељ и српској редакцији старо-словенског језика, која одликује нашу србуљску књижевност — није моје да пресуђујем.

О другом српском књижевнику, Савином ученику *Доментијану* калуђеру Хилендарском (1263) Шафарик говори с одушевљењем:

„Он је не само писац опширног животописа Св. Симеуна (Стевана Немање) и Св. Саве, него се славио и као велики пријатељ књиге и *заштитник учених људи* — — — Његови су списи вечити споменик његове религиозне питомости, његове богословске учености и велике начитаности, његовог префињеног укуса, а нарочито богаства у језику које често зачуђава читаоца.« [11] У Доментијановим списима налази се први писани помен српских народних песама тога главног блага наше народне, усмене *живе* књижевности, која је огледало старије патријархалне епохе наше народне образованости. За Доментијаново дело веле сви досадашњи испитивачи да је украс читаве старе *словенске* књижевности. Оно је било углед свима доцнијим писцима. У Сред-

---

[11] Шафарик, l. c. стр. 115.

њем Веку читало се у свима земљама православних Словена, и много је преписивано.[12] Благодарећи великоме труду Ђ. Даничића и меценатству Кнеза Михаила, овај драгоцени споменик старе српске књижевности наштампан је.[13]

О трећем српском књижевнику Тодору *Граматику*, како се сам зове, који је био писар Доментијанов, који је по његовој наредби преписивао књиге у Хилендару (1263) — Шафарик само толико помиње да је на крају једног преписа „Ексимерона" додао своју „дуплу беседу" о Доментијановој љубави према књизи и ученим људима.[14]

Тако исто о *Дамњану*, јеромонаху у Ждрелу хомољском знамо само да је под архиепископом Никодимом преписао један апостол на пергаменту 1324.

Али за то ћемо се више задржати на петом српском књижевнику из Средњега Века, на *Данилу* II, последњем архиепископу, последњем зато, што је његов наследник Јоаникије постао први патријарх српски, који је краља српског Стевана Душана венчао за цара „Србима, Грцима и Бугарима."

Данило II-ги беше син богате властелинске породице и као такав у младости својој био је скутоноша (паж) на двору срп. краља Стевана Уроша Милутина.[15] Али њему се није милио дворски живот, он је жудео за науком и књигом. Услед тога „на-

---

[12] *Ст. Новаковић*, Историја српске књижевности, Београд 1871, стр. 20, 59, 71, 73 и 74.

[13] Живот Светога Симеуна и Светога Саве, написао Доментијан, на свијет издао Ђ. Даничић, у Биограду 1865, вел. 8° стр. 345.

[14] Ту је беседу наштампао Калајдовић у своме Јовану Ексарху Бугарском, Москва 1824, стр. 164. Цитат Шафариков.

[15] Шафарик, l. c. стр. 116.

четь же просити се оу родителю своѥю, Іако да вида- доуть и на оучениѥ книгамь; она же не вьꙁхотѣста того сьтворити, бѣста бо облихована сьмртию прочиихь чедь своихь, тькьмо сего ѥдинаго имѣста вь оутѣхоу нима, и того ради не можааста и отьпоустити, глаголюшта кь себѣ: коѥ боудеть нама приобрѣтениѥ, отьлоучивьша вьꙁлюблѥнаго нама сина, тькьмо да большоу скрьбь приимевѣ? Сь же блаженыи сьмысльно и раꙁоумьно сьмо- тривь сьвѣштаниѥ родителю своѥю, и раꙁоумѣвь ꙗко не хоштета и вьдати на желаѥмоѥ ѥмоу хотѣниѥ, начеть искати кого бы обрѣль ꙗко да ведеть и кь оучителю. и обрѣть нѣкоѥго ѥдинаго оть сьродьникь своихь, и того оувѣштавь, ведень бысть имь кь оучителю нѣкоѥмоу отаи родителю ѥго. тамо же ѥмоу приведеноу, и волѥю божиѥю приѥть бысть оучителѥмь тѣмь. вѣдѣаше бо и коѥю благовѣрьноую родителю бѣаше сынь. и видѣвь прилежаниѥ ѥго оусрьдно начеть и покаꙁовати вь пооу- чениꙗ благаꙗ. сь же вь истиноу наставлꙗѥмь господемь иꙁь юности вь вьсако благораꙁоумиѥ, и вь того воли пооучаѥ се дьнь и ношть прѣспѣвааше гльбиною сло- весь книжьныихь вьсе дроугы своѥ соуштеѥ сь нимь вь оучилишти; и оть нихже трѣбовааше прь- вѣѥ ськазаниꙗ словесемь, по малѣ бысть имь оучи- тель, ꙗко дивити се вьсѣмь и глаголати: оть коудоу семоу скорыи раꙁоумь хоудожьства — — — родителꙗ же ѥго скрьбь великоу имѣста и жалованиѥ о раꙁлоу- чении чеда ѥю вьꙁлюблѥнаго. нь паки ꙗко слышаста ꙁа таковоу благодѣть сьбываютоую се ѥмоу прѣложиста и на божию волю, ꙗко да ть ѥдинь печеть се имь". [16]

---

[16] **Житиѥ Даниила прѣосвештенаадо арьхиѥпископа** — види: Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други, на свијет издао *Ђ. Даничић*. У Загребу 1866, у Светозара Галца и комп. Страна 331—332.

Ми смо овде цитирали цео овај пасаж, јер нам је ово најдрагоценији податак *о школовању у Србији за време старе срnске државе.* Истина ми имамо и других података. Тако знамо да је краљица Јелена заповедила „**сьбирати вь вьсеи области своѥи ништиихь родитель дьштери, дѣвице соуштеѥ, и тыѥ питаюушти вь домоу своѥмь обоучавааше вьсакомоу благочинию и дѣланию роучьномоу, женскомоу полоу приличьствоуюштемоу; и пришьдьшиимь имь вь вьꙁрасть отьдавааше ихь ꙁа моуже ити вь домы своѥ, вьсакыимь богатьствомь испльнꙗюшти ихь, а на мѣсто тѣхь поставлꙗаше дроугыѥ дѣвице по обраꙁоу прьвыихь**“ [17] што би био први пансионат за сироте српске девојке на самом краљевском двору, у коме су училе женски ручни рад и све што женској глави треба, и одакле су се, богатом прћијом обдарене, удавале, да направе место другим сиротним девојкама. У животопису краља Милутина има помена, како је архиепископ Данило био „**рождениѥ и вьспитаниѥ ꙁемлѥ срьбьскыѥ**“ [18] што се понавља и о Никодиму. [19] За архиепископа и доцнијег патријарха Јоаникија има записано да је био ученик Саве II. [20] За архиепископа Јевстатија I има у његовој виографији да је „**пришедь кь родителѥма своима и глагола има: господиѥ мои, люубовию вьжделѣхь ꙗко да вьдасте ме пооучити се словесемь книжьныимь. она же — — — обрѣтоста нѣкоѥго оучителꙗ и томоу вьдаста сына ѥго вь наоучениѥ книгь.**“ [21] За архиепископа Саву III-ег вели се да је тај преосвештени био „**вьспитаниѥ и научениѥ**“ и саме Свете

---

[17] l. c. стр. 69.

[18] l. c. стр. 150.

[19] l. c. стр. 153.

[20] l. c. стр. 277.

[21] l. c. стр. 294.

Горе,[22] али све то није тако важно као прво цитирано место из виографије Данилове, јер докле се на другим местима говори општим фразама или докле краљица Јелена на своме двору прикупља сироте девојке да их научи женскоме раду па да их после удоми, овде налазимо први и једини помен у нашим старим споменицима где се говори о формалној *школи* „*училишту*", у коме има више ђака, у коме Данило тражи прва знања од својих *школских другова* док их у науци није толико претекао да он њима постане учитељ, у коме он учи и дан и *ноћ*, из чега би се можда могло извести да је та школа била интернат, у коме су ђаци и становали, и онда би се лакше могла разумети опозиција његових родитеља његовом школовању, јер ако је та школа била далеко од места у коме су они становали, ласно је разумети зашто нису хтели да одвоје од себе своје једино дете.

Тај племић — скутоноша краља Милутина, који је кришом од својих родитеља и против њихове воље отишао у школу и изучио књигу, пратио је једном краља, када је Милутин обилазио све манастире у земљи. Када стигоше у Сопоћане, он напусти своју дворску службу и оде у манастир Кончул на Ибру, где се закалуђери. Тадашњи архиепископ српски Јевстатије II (1291—1308) призва младога калуђера к себи, задржа га на своме двору годину и по, па га по избору синода и одобрењу краљеву посла за игумана Хилендару. Данилова администрација овога центра српске просвете пада у најтежа времена, када на њ нападоше „многи народи" (франачке, турске и шпанске, каталонске хорде) 1305 — 1308.Ваља

[22] l. c. стр. 325.

прочитати дирљиву причу Даниловог виографа, по свој прилици његовога ђака и очевидца Никодима[23], која се налази цела у најновијем делу г. *Ст. Новаковића*[24], па да се види, како је државнички и патриотски схватио и извршио игуман Данило своју тешку мисију у време ових дивљачких напада на Хилендар. Када је опасност прошла, Данило се повлачи у сихастарију Св. Саве у Кареји, да се бави својим књижевним радовима, али се није могао дуго посветити њима, јер наскоро за тим краљ Милутин, нападнут од свога брата краља Драгутина Сремског, склони све своје благо у манастир Бањску, и постави Данила за епископа Бањског. Када је свршен рат међу браћом, Данило се враћа у Хилендар, да у њему живи као прост калуђер (Никодим беше игуман), али опет не за дуго, јер краљ га зове натраг, да буде помоћник архиепископу Сави III, а кад је овај умро и кад је Никодим постао архиепископ, Данило је постављен за владику Хумског. Али, њега вуче срце у Хилендар, где га опет налазимо (1317—1325) и одакле је извршио измирење између краља-оца Милутина и прогнатог и полуослепљеног краљевића престолонаследника Стевана Дечанског (1318). Чим је краљ Милутин умро (1321) и чим је Стеван Дечански ступио на престо, Данило је постао архиепископ српски (на Крстовдан 1325), и посветио је цео остатак свога живота подизању и украшавању манастира и цркава и својим књижевним радовима до 19 декембра 1338, кога је дана умро.

Апстрахујући од тога што Шафарик тврди[25], да је краљ Милутин подизао у својој држави и ви-

[23] Шафарик, l. c. стр. 117.
[24] Срби и Турци, стр. 39—52.
[25] l. c. стр. 67.

влиотике („errichtete Bibliotheken“), у старим српским хроникама и дипломама, кад год је реч о подизању и дотацији српских манастира, увек се помињу и *књиге*. Када је краљ Милутин подигао и уредио велику српску болницу у Цариграду[26] набавио јој је и *драгоцених књига*. Да те књиге, које су српски владаоци набављали и поклањали својим манастирима и болницама, не беху само црквене књиге и молитвеници, видимо из једнога чудноватог примера, из неоцењивог кодекса *Диоскоридијевог*, који се чува у царској дворској вивлиотици у Бечу, једног од најстаријих рукописа из почетка *шестога* века, који је из поменуте српске болнице краља Милутина доспео у царску вивлиотику у Бечу[27].

Али, да се вратимо *књижевној радњи Данила II*. Он је написао животописе краљева и архиепископа српских, који састављају главни део „Цароставника“, у коме су доцније виографије од Даниловях ученика. Од Данила су ове виографије: краља Радослава, Владислава, Уроша, Драгутина, краљице Јелене, краља Милутина, Стевана Дечанског, архиепископа Арсенија, Саве II, Данила I, Јанићија, Јевстатија I, Јакова, Јевстатија II, Саве III и Никодима.

И ако је ово дело старе српске књижевности много кудио *Шафарик*[28], и ако му и наш литерарни историк г. *Ст. Новаковић*[29] замера што у њему „јако отимају

---

[26] Види моју „Историју српског војног санитета“ књ. I. стр. 112, и моју „Entwickelung der öff. Gesundheitspflege im Serb. Königreiche vom XII Jahrhundert an bis 1883“, стр. 2.

[27] Шафарик, l. c. стр. 86.

[28] Jahrbücher der Literatur 1831, Bd 53. Geschichte der südslavischen Literatur III, 237—242; Památky dřevn. pismu jihoslov. VI. Цитат Даничићев.

[29] Историја срп. књ. стр. 72.

мах богословска размишљања“ и што има „јаких погрешака против историчке логичности и критичности“ опет је Даничић, приступајући штампању тога дела на основу Карловачких и Лавовског рукописа[30], имао право, што се надао, да ће оно „изишавши на свијет најбоље само, ако не са свијем одбити од себе дојакошње пријекоре, а оно их зацијело умањити“. Јер као што је први српски историк, деспот Ђурђе Бранковић у својој „словено-српској хроници“ свуда, где се користио Даниловим делом, узимао само факта а остављао на страну сувишна религиозна размишљања[31], тако су и сви доцнији историци српски узимали из њега оно, што им је требало, и тако ће и од сада све више бити, јер ће Данилово дело, поред свију својих мáнâ, које су мáне онога времена, када је писано, још за дуго бити богата ризница за културну историју старе српске државе, као што доказује и овај мој покушај.

Од ученика Данилових, чија имена нису позната, имамо у истом „Цароставнику“ виографију првога цара српског Стевана Душана, архиепископа Данила II, првог патријарха српског Јанићија, патријарха Саве, и патријарха Јеврема.

Од других анонимних писаца имамо виографије краљева: Драгутина и Милутина.

Патријарх српски Пајсије написао је другу виографију цара Душана и живот његовога сина, другог цара српског Уроша.[32]

Књижевнику српском, који је сада на реду, било је суђено, да однесе онолико просвете, колико је

---

[30] l. c. у предговору.

[31] Ст. Новаковић, Ист. срп. књ. стр. 81.

[32] Штампан у Гласнику, књ. XXII.

тада било у Србији, у Русију, у којој под татарском инвазијом беше нестало скоро сваке просвете. Тај Србин беше *Кипријан*, који је постао митрополит Кијевски и целе Русије (1376-8 — 1406). За њега Шафарик вели, да је био „der erste Wiederhersteller der in Folge der tatarischen Invasion sehr gesunkenen Aufklärung in Russland“. Он је не само однео из своје отаџбине у Русију масу старих словено-српских рукописа, него је преводио и сам писао многа дела. Осим његових „Степеннія книги“ сачувала су се и многа његова пастирска писма, а помиње се и његов превод грчког номоканона и његовом руком преписан „служебникъ“.[33] Тада још почео се културни зајам Србије Русији, који је она у прошлом и почетку овога века враћала српскоме народу својим књигама и учитељима, о којима ћемо доцније говорити.

Од непознатих писаца имамо знатну „*Похвалу Кнезу Лазару*“, последњем цару српском, знатну по литерарној вештини, којом је написана, и друге расправе о нашем јуначком последњем цару. Те су расправе и чланци наштампани у „Гласницима Српскога Ученог Друштва“ књ. XI, XII и XIII.

Из виографије Лазарева сина, Стевана Високог, коју је написао *Константин Философ* (Константин Костенски) види се, да је први деспот васалне Србије, *Стеван Високи*, био не само на гласу са своје побожности, него и са своје *велике учености*. Он је *многе књиге превео с грчкога на српски*.[34]

Десети књижевник српски из овога доба, коме име знамо, *Григорије Цамблак*, био је најпре игуман

[33] Шафарик l. c. стр. 119.

[34] Шафарик, l. c. стр 119.

манастира Дечана у Србији, за тим митрополит руски у Кијеву, путовао је на црквени сабор у Косницу, да увери папу о заблуди католичке вере(!) и умро је 1419. За њега руски хроничари веле, да је био побожан и „од ране младости врло учен у свима врстама књижевне мудрости“ и да је „написао и оставио врло много дела“. У московској вивлиотици чува се 27 његових проповеди и похвалних слова. Међу њима је и надгробна беседа, коју је држао своме земљаку митрополиту Кипријану. Уз виографију св. Параскеве у манастиру св. Јосифа, налази се једна беседа Григорија Цамблака о томе, како је тело те светитељке пренесено из Србије. Ту се налази и *Цамблаков „живот српскога краља Стевана Дечанског“*[35].

Завршили смо серију старих српских књижевника, који састављају једну нарочиту групу оригиналнога књижевног рада, која би се могла назвати *историјско-виографском*.

Други део наше старе књижевности су опширније *хронике* и краћи *летописи* или *анали*. То су или преводи, или изводи и прераде грчких писаца из византијскога доба: Јована Малале, Георгија Монаха, Амартола, Јована Зонара и Константина Манасија. Словенски (српски, бугарски и руски) преводиоци ових грчких писаца допуњавали су историју хронолошким причањима из своје, словенске историје, и служећи се као изворима горе побројаним домаћим виографијама и оним, што су разни преписивачи сваки из свог живота забележили.

Да видимо какви су били ти византијски писци, које су преводили, и на које су се угледали наши стари хроничари и летописци.

---

[35] Штампан у Гласнику, књ. XI.

Да бисмо могли боље разумети улогу тих писаца у византијској књижевности, рећи ћемо само неколико речи у опште о начинима, којима се у Византији радило на историји.

„Ниједан народ — вели *Крумбахер*[36] — изузимајући можда Кинезе, нема тако богату историјску књижевност, као што је имају Грци. У њих се никако не прекида писање историје од Иродота до Халкокондила. Стари Грци и Византинци бележили су историју Истока савесно и верно пуних две хиљаде година, све до пропасти византијске државе“. Бележење историјских догађаја у *византијско* доба дели се на две врло различне групе, на *историјска дела* у старо-грчком смислу, и на *хронике*. Разлика је и у грађи и у облику и у публици за коју се пише. Историци пишу *савремену* историју угледајући се на Иродота, Тукидида, Поливиоса; њихова је дикција старинска и пуританска; они пишу за одабрани круг образованих људи. Хроничари, напротив, баве се општом, светском историјом, коју почињу од Адама па терају до свога доба; они пишу *популарну* (Крумбахер вели ћифтинску, spiessbürgerlich) *историју* простим народним језиком, који сваки може разумети, пишу за масу народа, у првом реду за калуђере, који беху слабо образовани али жудни да науче штогод о догађајима у свету.

Ми, због оквира ове студије, не можемо ићи за Крумбахером у његовој строго научној, али за нашу потребу и сувише опширној анализи византијских правих историка; само ћемо забележити његово тврђење, да је њихов језик био тако различан од језика, којим је грчки народ тада говорио, да је

---

[36] l. c. стр. 33.

чак и високообразована византијска списатељка Ана Комнинова морала да учи тај језик, као што се учи *туђ* језик.

После опште оцене византијских историка, за које тврди, да стоје на челу византијске прозе, пошто је показао, да ни на каквом другом пољу књижевном, осем у црквеној поезији, византијска снага није уродила тако богатим и солидннм плодовима, као баш у историји — Крумбахер описује живот сваког појединог визант. историка и даје најтачнију научну анализу свију дела, Прокопиоса, Петра Патрикиоса, Нонoса, Агатијаса, Теофаниса из Византије, Менандера, Јована из Епифаније, Евагриоса, Теофилактоса, Теодосија, Константина Порфирогенита, Јосифа Генезиоса, Јована Каминијатиса, Евтимиоса, Леона Дјаконоса, Михаила Аталијатиса, Никифора Вријениоса, Ане Комнинове, Јована Кинамоса, Никита Акоминатоса, Неофита, Георгија Акрополитиса, Георгија Пахимериса, Никифора Ксантопулоса, Никифора Григораса, Јована Кантакузиноса, Кананоса, Анагностиса, Лаоника Халкокондилиса, Дукаса и Франциса.

Као што видимо, српски преводиоци из наше старе књижевности нису преводили ниједнога од ових византијских историка, и ако су из Порфирогенита, Григораса и Кантакузина могли извући богату грађу за историју свога и осталих словенских народа. Али, када је *Ἄννα ἡ Κομνηνὴ* морала да учи језик тих историка као какав туђ језик, онда не можемо замерити нашим старим преводиоцима, који су били срећни, када су могли научити прости грчки језик, што су преводили само хроничаре византијске. Ови су били махом калуђери, они су писали ручне књиге светске историје за своју братију

и за побожне мирјане. Отуда њихова *црквена* и *популарна* тенденција. То је привлачило не само српске, бугарске и руске преводиоце, него је допринело популарности византијских хроничара и на латинском западу. „И тако су—вели Крумбахер[37]—ове хронике постале за *општу културу* у Средњем Веку много важније од византијских историка, који су утицали само на најужи књижевнички круг у Цариграду“. Поред ове популарне, црквенски расположене светске хронике, постојао је у Византији још један, узвишенији, начин представљања светских догађаја, који је био сродан с делима савремене историје, који почиње са *Малаласом*, а који узима виши полет са *Зонарасом*, а то су баш они писци, које преводе наши стари.

Да загледамо мало у Крумбахерову анализу тих византијских хроничара, који су преведени у старој српској књижевности.

Јован Малалас (од Malál, што на сирском језику значи беседник) живео је до 565 године. Он је написао светску хронику (*Χρονογραφία*) од баснословних египатских времена до краја Јустинијанове владе. Дело по себи није Бог зна шта, али је важно за историју књижевности, јер је Малалас постао углед за све хроничаре до XII-ог века. У њему се први пут јавља тип византијске калуђерске хронике. Малалас је у својој историографској техници, у свом схватању и представљању тако груб, као нико до њега у историјској књижевности. Немајући ни сам никаквог финијег образовања, он не пише за образоване читаоце већ за ону публику, која је уживала у Леонтиосовим легендама и сличним „књигама за на-

[37] l. c. стр. 107—108.

род“. Он прекида с начелима, која су владала у јелинској и византијској историографији. Он је самоук, према томе му је и дело. Он се управља према ономе што се допада гомили. Врло популарно набраја се страховита маса догађаја. И што је важно и што је ништавно, све се то прича подједнаком збиљом. Особита важност полаже се на поједине догађаје, истргнуте из свезе, особито на оно, што спада у куриозитете. Личности се тачно описују. У причи о митима и иројском добу опажа се хришћанска тенденција. Ужаси незнабожачког времена, као нпр. принашање људи на жртву приликом оснивања градова, најрадије се описују. Друга врло карактеристична особина то је лојалност према световној власти. Свуда се види намера, да се великој публици даде пикантна, занимљива и лако разумљива читанка, која нигде ничим неће увредити ни престо ни олтар. И тако је Малаласово дело *историјска народна књига* у тачном смислу те речи.——————— О погрешкама, заблудама и неспоразумљењима овога писца могла би се написати читава књига. Лезвијска Сафо у њега је савременица Кекропса и Кранаоса, Философа Димокрита из Абдире трпа чак у старину Пелопсову, докле Иродота ражалује да буде последник Поливиоса. За њега су Цицерон и Салуст мудри *песници* римски, земља Карија зове се тако за то што ју је цар Карус покорио, Еврипидов киклопс има три ока итд. Али, у пркос свима мáнама, Малалас је погодио једну живу потребу, погодио је тон, којим је ваљало писати и с тога је био јако угледан све до књижевног препорођаја под Комнинима. Многи су писци после њега црпли из његовога дела. Најзад преведен је Малалас и на *словенски*. Први превод као да је изгубљен, али су сачуване две сло-

венске компилације, у којима је главна садржина из Малаласа. Највећу пажњу заслужује језик овога мрачњака. Нема никакве сумње, да је Малаласово дело први већи споменик *народног простог грчког језика*, у коме има нешто и латинских и источњачких елемената. С малим морфолошким и лексикалним изменама то би био прави ново-грчки језик. Сви трагови народнога језика, који су се од александријског времена на овамо почели плашљиво помаљати, овде су стекли своје пуно право[38].

Георгије Монахос, који се чешће зове и *Амартолос* (од *ἁμαρτωλὸς* грешник, обичан предикат смирених калуђера) написао је за време Михаила III (842—867) дело у четири књиге, које се зове: *„Χρονικὸν σύντομον ἐκ διαφόρων χρονογράφων τε καὶ ἐξηγητῶν συλλεγὲν καὶ συντεθὲν ὑπὸ Γεωργίου ἁμαρτωλοῦ.“* О личности пишчевој знамо само толико, да је био калуђер, што се види не само из његове титуле *μοναχὸς* и *ἁμαρτωλός*, него и из калуђерске тенденције његовога дела, из његове фанатичке ревности противу иконокласта, којега се покрета он још живо сећао. Ова светска хроника Ђорђа Монаха обухвата целу историју светску од Адама до смрти цара Теофила 842 после Х. Уз ово језгро, а у току вре-

---

[38] Krummbacher, l. c. стр. 112—115, где се, *односно словенских превода Малаласа* упућује на: *Jagić*, Arch. f. slav. Philol. 1877, 2.—*Haupt & Jagić*, Hermes 15 (1880) 230—237.—*Pypin Spassovič*, Geschichte der slavischen Literaturen, übersetzt v. Pech I (Leipzig 1880), 78 ff. — *C. Frick*, Historische und philolog. Aufsätze, Berlin 1884, 53 — 66. — *Ed. Wolter*, Arch. f. slav. Philol. 1886, стр. 9, 636 ff. — *M. Erdmann* Adversaria critica in Malalae chronographiam, Strassburg 1888, II, 69—88, где се помињу и радови Оболенског, А. Попова и Срезњевскога, које Крумбахер није могао употребити.

мена, разни писци додавали су за приватну потребу разне *наставке*, који се у неким рукописима простиру до 948, а у некима још и даље. Ђорђева прва књига третира доста замршено Адама, Нимрода, Нинуса, Персијанце, Римљане, Филипа, Александра, Брахмане, Халдејце, Амазонке итд. то значи да је преглед свију догађаја, који могу бити од интереса за калуђере од створења света до Александра Великог. У другој књизи је вивлијска историја до римскога времена помешана с екскурсијама о Платону, идолопоклонству итд. У трећој књизи је римска историја од Цезара до Константина Великог. У четвртој књизи прича римско-византијску историју од Константина Великог до 842. — О начелима, средствима и намерама свога дела, говори сам писац у предговору. Он је, вели, за своје дело употребио и старије, јелинске и новије, византијске историке, али је из те богате грађе одабрао само оно, што је потребно и корисно, а трудио се увек да каже истину без икаквих украшавања. А шта је по његовом мишљењу потребно и корисно, види се из побројавања предмета, о којима ће поглавито причати, а то су: измишљавање идола, грчка митологија, калуђерство, постанак и распростирање јереси иконокласта, вера сараценска итд. Дакле ништа друго до она питања, о којима су у оно доба разборитији калуђери у византијским манастирима дебатовали. Отуда и честе теолошке екскурсије и уметање дугачких цитата из књига светих отаца. Али, ми не треба ни мало да се чудимо што је Ђорђе тако схватио историју. С више права могли бисмо се чудити неким новијим литерарним хисторицима, што с толико срџбе и презирања говоре о калуђерској затуцаности таквих хроничара и што никако неће да разумеју, да

овде имамо посла с делима, која су у манастиру и за манастир писана. Ако хоћемо праведно да схватимо дело Ђорђево, као *средњевековну калуђерску хронику*, онда ћемо у њој наћи културно-историјски важну слику оногa духа, оних тежња и књижевних средстава, којима је располагао визант. манастир у IX-ом веку. Овај, толико грђени уџбеник и читанка имађаше неизмеран утицај на далеко. Он је основа за многе доцније прераде светске историје у самих Византинаца, а *Словенима* је донео прве клице историјскога знања и први подстак за књижевну радњу на овоме пољу. Јер Георгије Монах преведен је врло рано на словенски. Он у старој словенској књижевности игра најважнију улогу од свију византијских писаца. До сада је познато дванаест ексемплара *српско-словенских* и бугарско-словенских редакција. У тим словенским преводима постаде Георгиос главни извор за целокупну неруску историју, и руској хроници, која се до сада без довољног основа приписивала кијевском калуђеру *Нестору*, а која је анонимно дело из XII-ог века. Али, као год што је био користан руској хроници, не мање је постао Георгиос плодан и за саму византијску даљу историографију, јер су комади његовога дела ушли у константинско ексцерптно дело. Осем тога доцнији хронисти Кедринос, Теодосиос Мелитинос, Леон Граматикос, Јулиос Полидевкис, Симеон Магистрос и Гликас толико су исписивали из њега, да се мало шта ново нашло кад је цео Георгиос наштампан.[39]

---

[39] Krummbacher, l. c. стр. 128 и 333, где има и цела литература о словенским преводима Георгиоса. *Српски је превод* из 1386 године, и наштампан је од руског друштва вивлиофила (любителѣй словесности?) у три свеске, Петерзбург 1878—81. О томе *Јагић*, Archiv slav. Philol. 4 (1880), 648 и 6 (1882) 133.

Јоанис Зонарас (*Ζωναρᾶς*) био је велики чиновник, командант гарде и шеф царске канцеларије (*Μέγας δρουγγάριος τῆς βίγλης καὶ πρωτασηκρῆτις*), доцније се покалуђерио и отишао у самоћу на некакво острво, на коме је, услед наваљивања својих пријатеља, написао своју *Επιτομὴ ἱστορίας*. Живео је од краја XI-ог до половине XII-ог века. Дело Зонарасово, које је Du Cange поделио у 18 књига, светска је хроника, која почиње од створења света па иде до ступања на престо Јована Комнина 1118. Она заузима међу осталима византијским светским хроникама врло одлично место, јер је опширнија и, богатом употребом сада изгубљених историјских извора, врло драгоцена. То није више она мршава историографија, која само чудеса тражи, као што су они компендијуми, који од Малаласа до Зонараса прате византијску историјску књижевност, то је права ручна књига светске историје, која је удешавана за *узвишеније потребе*. Докле се други византијски хроничари ограничаваху на старијим зборницима, особито на делима Теофаноса и Георгиоса Монахоса, дотле се Зонарас враћа на нека старија и замашнија историјска дела, да од њих добије нову грађу. Као што му је садржина грађом богатија од осталих хроничара, тако је и форма. Докле остали хроничари просто од речи до речи преписују из својих извора, Зонарас показује извесну самосталност. Он казује укратко, махом својим речима, садржину својих извора. Наравно, у пркос овим добрим странама дело ипак остаје калуђерски спис. То се види из самих начела, која Зонарас излаже у свом приступу, по којима је свако бављење профаном науком беспослица, и он управо *кривицу* за своје дело товари на своје пријатеље. Они су га, ако му је ве-

ровати, и научили како се пише историја, они су му и потребне књиге набављали, зато није ни имао свију књига, које су му за тај посао требале.

Главна је заслуга Зонарасова, што је сачувао многе добре изворе. И ако их он, односно облика, доста самостално прерађује, суштина, садржина је очувана недирнута. За првих 12 књига (до Константина Великог) употребио је Стари Завет, јеврејски рат и јеврејске старине од *Јосифа*, хронику *Евсевиоса*, црквеног историка *Теодоритоса*, врло опширно *Ксенофона*, из кога је узео целу Киропедију, те је саопштава у изводу, тако исто много се користио *Плутархом*, *Иродотом* и *Аријаном*. За римску историју до разорења Картаге и Коринта служио се Зонарас само двама изворима, и то за низ догађаја био му је извор Dio *Cassius*, а за допуну виографских појединости *Плутарх*. У тој партији Зонарасовог дела главна је важност његова, јер ту је Зонарас сачувао првих 21 књигу Дија Касија, од којих иначе не би имали до неколико одломака. За време после разорења Картаге, за које није имао више Дија Касија на расположењу, служио се изводима из Плутархове виографије Помпејуса и Цезара. За тим се опет јавља Дио Касијус као извор, јер је његове књиге од 44-те до 80-те имао потпуно на расположењу. Почетак Зонарасове 13-те књиге изгледа да је из некаквог извора, који се загубио. За време до 965 главни му је извор хроника *Теофанисова*; за време од Лава I до Јустина II (457—655), служио се некаквим са свим непознатим, изгубљеним, али *одличним извором* и Зонарасова је заслуга, што нам је и то сачувао. Осем тога Зонарас се служио *Прокопом*, *Никифором Патријархом*, *Леоном Граматикосом*, *Георгиосом Монахосом*, *Кедриносом*, кадшто црквеним списима, најзад на-

ставцима Георгиоса и Теофаниса. За време од 965 до 1118 још није испитано којим се изворима служио, али на сваки начин ту је зависио од *Скилициса* и *Псилоса*.

Богаству историјске грађе, коју је Зонарас прикупио у своме компендијуму историје, има он да благодари, што је постао тако омиљен писац, о чему сведоче многе копије његовога дела. Доцнији хроничари, *Гликас*, *Манасис*, *Јеврем* веома су много преписивали из Зонараса. Када је српско-словенска (србуљска) књижевност била у цвету, *Зонарас је најпре преведен на српски*, па онда на остале словенске језике, и онда су и руски хроничари црпли из њега. Када је настала епоха препорођаја археолошких студија, Зонарас постаде опет врло популаран и преведоше га на латински, француски и италијански језик. Тек много доцније приступише научна истраживања овоме писцу поглавито с намером, да распознаду и тачно обележе поједино комађе старих писаца, које је Зонарас унео у свој мозаик. Зонарас боље представља историјске догађаје, него сви хроничари пред њим, нарочито боље од Теофаниса. Његов је језик у неку руку компромис између свију језика његових извора. Где је наишао на сувише узвишен стил, он га темперира, сувише јаке вулгаризме чисти, и тако његово предавање постаје течно, ничим уочљивим непомућено, а у самосталним партијама види се црквена боја. — Осем овога дела оставио је Зонарас и неколико црквених списа, од којих је за византијску црквену поезију важна његова расправа о *κανών, εἱρμός, τροπάριον, ᾠδή*, коју је метнуо пред своје тумачење за *Κανόνες ἀναστάσιμοι* октоиха[40].

---

[40] Krummbacher, l. c. стр. 141—145, где односно словенских превода упућује на *Jagić*, Arch. f. slav. Philol. II, (1877), 14 ff.

Константин Манасис (*ὁ Μανασσῆς*), који је живео у време цара Манојла Комнина (1143 — 1180), написао је једну хронику у стиховима, један роман и једну моралну дидактичну песму. Хроника, *Σύνοψις ἱστορική*, у 6733 стиха, почиње са створењем света а свршава смрћу Никифора Вотанијатиса 1081. После опширне титуле има ова белешка „*ἐξεφωνήθη δὲ πρὸς τὴν σεβαστοκρατόρισσαν Εἰρήνην τὴν νύμφην τοῦ βασιλέως κυρίου Μανουὴλ, σὺν τῷ αὐταδέλφῳ αὐτοῦ κυρίῳ Ἀνδρονίκῳ.*“ Дело је, дакле, постало иницијативом Ирине, снахе Манојлове, жене брата његовог севастократора Андроника. У кратком проимниону помиње писац дарове, којима га је принцеза обасипала, али одмах прелази на ствар „да не би неки рекли да много ласка“ (*μήπως κολακικώτερος δόξῃ τισὶν ὁ λόγος*). Ова необична примедба тиче се јамачно људи, као што беше *Птохопродромос*, чијој су се девоцији без дна подсмевали паметни људи чак и на двору. Манасис хоће да је човек од укуса. Само при крају омакао се и њему прилично неотесан комплименат Комнинима; *њихову* историју, вели, неће да пише, јер су они пребродили читав океан величанствених дела, који чак ни Ираклије (Херкулес) не би могао препливати. Докле се за *Јеврема* може рећи да сухопарну прозу меће у стихове, дотле романсијер *Манасис* даје своме делу поетског полета цветним реченицама, богатим придевима, митолошким алузијама, богатим описима, широко изведеним поређењима и моралним екскурсијама. Од извора служио се: Дионисијем из Халикарнасоса, Јованом Лидосом, Михаилом Гликасом, Симеоном магистром и Зонарасом. И Манасис је преведен међу Словене. Словенски превод из год. 1350 спада у најбоље радове средње бугарско-словенске књижевности. Прекрасан, сликама украшен

кодекс овога још неизданог превода налази се у ватиканској вивлиотици.[41]

После овога нама ће се учинити, да је наш историк српске књижевности г. *Ст. Новаковић* био прилично строг у оцени ових византијских хроничара и њихових српских преводника, [42] али не треба заборавити да је тек двадесет година после његове „Ист. срп. књ.“ наука добила такве монографије о историји византијске књижевности, као што је Крумбахерова.

Разуме се, да се наша стара књижевност није задовољила само овим преводима из византијске књижевности, да смо имали и ми својих летописа. Више њих штампано је у „Гласнику“, Шафарик је још 1851 из десетине тих летописа, из Копривничког од 1453, Карловачког од 1503, Хиландарског од 1552, Сеченичког 1501, Давидовићевог од 1554, Врхобрезничког од 1650, Рачког од 1671, Ковиљског од 1672, Магарашевићевог од 1699 и Сентандрејског од 1700 саставио једну целину. Од тога доба до сада објављено је много дотле непознате грађе, која је научно обрађена у Јагићевом архиву за словенску филологију.

Од осталих историјских расправа старе српске књижевности поменућемо само причу монаха *Исаија* о пропасти краља српског Вукашина на Марици, хиландарски рукопис *Стевана Светогорца* у коме је историја тога срп. просветног центра (из XV века), и рукопис о узећу Цариграда — јер *опширнија хронографска историја*, коју је написао последњи деспот српски Ђурђе Бранковић, спада у доцније време.

---

[41] Krummbacher, l. c. стр. 369—370. где се за словенски превод упућује на Јагића, Арх. за слов. филол. 2. (1877) 12 ff.

[42] Истор. срп. књ. стр. 76—77.

Из старе наше црквене књижевности имамо да поменемо *зборнике*, који се зову или грчким именом *номоканони* или српски *законици* и *Крмчија књига*. Најстарији је српски номоканон писан 1251, за тим Иловачки из 1262, па онда владике Григорија II из 1305. О типицима Св. Саве поменули смо на своме месту. Никодимов типик, који је он превео с јелинског, писан је 1319 год. —

На реду је *грађанско законодавство* старе српске државе, веома важно за проучавање правног друштвеног и културног стања нашега народа у Средњем Веку. Ту имамо Винодолски законик од 1280, статут Крчки од 1388, статут Пољички од 1460, али што је најглавније ту имамо *Душанов законик*, који је први цар српски узаконио на двема скупштинама властеле и духовништва српског 1349 и 1354.

Шафарик, који је за своје издање Душановог законика имао на расположењу девет његових разних преписа, овако о њему говори у својој историји српске писмености. [43]

„Душанов је законик зборник старијих и новијих државних закона. Он није потпун кодекс старога српског права. Он је само један део, један агрегат, један покушај за зборник. Још пре њега постојали су разни државни закони и правни обичаји народни, који овим закоником нису укинути, него делимице само потврђени. Тако н. пр. у једном параграфу се наређује, да се при граничним споровима поступа по закону краља Милутина. Црквени послови расправљају се по грчком црквеном номоканону. (И у записима на Жичи имају канонске одредбе о браку). Да је Душанов законик постао барем од чести из

[43] l. c. стр. 50—56.

појединих краљевских и царских наредаба, доказују противуречности у њему, и почетак многих параграфа који гласе „**повелѣние царско.**“ У тој формули и у едиктима иза ње имамо уједно пример ондашњега српског лаконичког куријалног стила. Уместо свакога даљег резоновања да направимо веран извод из самога Душановог законика, који ће извод наравно местимице бити тако исто таман и загонетан као што је и сам оригинал. И сам приступ врло је карактеристичан, јер нам показује, како је у Душановом царству била састављена *законодавна* власт. Ту се каже, да је законик утврђен на православној скупштини, на којој је био и свети патријарх „кир“ Јоаникије и сви архијереји и сви црквени чиновници „велики и мали,“ и он, побожни цар Стеван, и сва његова властела „велика и мала“. А сад, ево садржине законика: Да не буде женидбе без свештеничког благослова. У духовним стварима сваки подлежи црквеним властима. Црквени великодостојници да не изричу проклества над хришћанима; оне који се не могу поправити, нека искључе из цркве. Латине треба варошке проте да покрсте у православље. Који не хтедне покрстити се, да се казни по црквеном закону. Јеретици, који су се оженили хришћанкама, да се покрсте; ако неће, да им се брак разведе, а они да се прогнају из земље. Који се сакрију у земљи, као и њихови јатаци, да се жигошу. Мађионичари да се казне по црквеном праву. За оне мађионичаре, који ископавају мртве те их спаљују, да плати штету цело село. У свима парохијама да имају исповедници. Духовне ствари не сме судити никакав мирјанин. Високо свештенство да се не поставља за новац, јер ће бити збачено заједно с онима, који су их поставили. Сељаци, који живе на цркве-

ном имању, имају да кулуче само цркви. Цркве немају да плаћају ништа нити да кулуче господарима земље, оне стоје само под Царем, Патријархом и Логотетом. Свака црква мора, по наредби својих ктитора, да се стара за сиротињу, иначе ће бити збачени и митрополити, и владике и игумани. Ваља строго пазити, ко се бира за игумана. Беспрекорни игумани не могу се збацити, само морају становати у манастирима и на сваку хиљаду домова црквеног имања морају издржавати бар 50 калуђера. Калуђери и калуђерице морају такође становати у својим манастирима, т. ј. нипошто међу мирјанима. Строго је забрањено калуђерима, да скидају своје калуђерско одело. Властелин не може уапсити калуђера, он га може само тужити суду. Који нехристу прода хришћанина, томе да се одсече рука и језик. Свештеници који имају наслеђене земље, не плаћају на њу ништа; који немају, добијају од црквеног имања три дана орања; ако захвати више, на тај вишак да плаћа цркви. Управници црквених имања да не гуле сељаке и да их не протерују. Људима на црквеноме добру суде само свештеници. Кад архијереји шаљу паросима за наплату онога, што припада цркви, никада да не шаљу световне своје чиновнике, него увек само калуђере, и ови од сада да не хране своје коње и ждребад на рачун пароха и села. — Срби и Грци, који држе наслеђену земљу на основу ранијих randomдародавних писама, задржаће и од сада ту земљу. Што цар некоме да, то ће важити пуноправно као и дарови ранијих краљева. Фалсификована дародавна писма не вреде. Чим судије опазе да је неко такво царско писмо сумњиво, да га одмах покажу самоме цару. — Властелин може своје имање продати или поклонити. Земља се наслеђује, кад

нема директних наследника до трећег братучеда. Властела је обвезана цару на војну службу, иначе је ослобођена од свију плаћања цару. Земљу, која је нечије наслеђе, не може силом узети или купити ни Цар, ни Краљ, ни Царица. Себри су на веки везани за земљу на којој су, али господар земље, његова жена и његов син могу своје себре ослободити. Властелин, који на својој земљи има цркву, може да бира за њу свештеника, али га не може отпустити, док не јави владици, а већ ако свештеник има наслеђене земље, не може се никако отпустити. Кад умре господар неке земље, његово оружје и његовог најбољег коња наслеђује цар, његово бисером окићено одело и златан појас наслеђују син или кћи његова. Ако велики властелин изгрди (осрамоти) малога властелина, да плати 100 перпера; ако то учини властеличић великоме властелину, да плати толико исто али да му се још осмуди коса и брада. Властела на граници има да одбије сваки разбојнички напад, иначе да плати штету. Ко свога сина или брата даде у дворску службу и за његову верност јемчи, тај ће и да се казни за неверу овога. За сваку неверу или злочинство мора стајати добар брат за брата, отац за сина, деца за оца, све дотле докле су у задрузи (док се не поделе). За насиље учињено каквој властелинци, ако га је учинио властелин да му се одсеку руке и нос, а ако га је учинио сељак, да се обеси. Ако сељак учини какво насиље себи равноме, да му се одсеку руке и нос. Властелин се може звати на суд само пре подне, а ако је тек дошао из рата, ваља му оставити рока три недеље дана. Велика властела позива се на суд нарочитим судским писмом, властеличићу се само покаже печат, и то је позив. Оптужени ваља да стави јемца. Ако

тужилац не дође на рочиште пред суд, оптужени да се ослободи. Брат може брата свуда заступити. Свако може уместо себе дати пристава (адвоката?). Ако велики властелин, који на свом путовању има право на приселицу (квартирење), учини сељацима какву штету, да се збаци. Ако се по смрти каквога властелина његово село опусти, штету да плати цела околина. Сиромаха свуда да брани судски пристав. Сирочад (без родитеља) ако су без имања, ослобођавају се сваког плаћања, као и свештеници. Суседна села могу имати заједничке забране и пашу, али суседне жупе не могу то имати. Потрицу оцењују и суде душници (поротници). За лов у туђем имању казна је за Влахе и Арбанасе 100 а за друге 50 перпера. Од те казне пола Цару, а пола газди од имања. У пограничним споровима између појединих села да се суди по закону светога краља (Милутина). Ко има нарочите документе, нека их покаже. Свако село даће половину сведока. Сваки сељак може повести парницу и против Цара, и против Царице, и против цркве и против властеле, и има право да му се суди. Ако се сељак парничи са својим господином, па се пресуди у његову корист, судија му јемчи да ће му господин платити оно, што је досуђено. Сељаци, који на туђој земљи живе, не могу ову дати у прћију, нити је продати, ни поклонити, чак ни цркви, а ако то учине то не вреди. Себрима је забрањено да држе зборове. Ако то учине, да им се одсеку уши и да им се осмуде обрве. Ко се одвоји од задруге да плаћа и даје кулук засебно. Старешина породице јемчи у свему за своје људе. Себри и сељаци (меропси) плаћају према земљи на којој живе. Сваки меропах мора да ради за газду своје земље два дана у недељи, мора платити Цару

годишњи перпер и осем тога два дана у години радити за Цара, косити, или у винограду или други какав посао радити. У свему осталом меропах је слободан, и ко од њега буде више узимао, тога ће Цар најстроже казнити. За обичне ствари себрима суди газда од земље, на којој су, али за кривице противу Цара, за крађу, разбојништво, убиство, и насилно отимање, суде им царски судови. Судски извршитељ не сме жене позивати у одсуству њихових мужева, нити сме какву пресуду над њима извршити. Ако људи великог властелина скриве штогод, то ће слободним сељацима (меропсима?) судити поротници из њиховог сталежа; себар „да хвати у котьль“ тј. да завуче руку у врелу воду, па ако му не буде ништа, да буде слободан од суда. За проклества и манђијање (врачбине) властелин да плати 100, меропах 12 перпера и да буде бијен. Ко нагрди свештеника да плати 100 перпера. Ко слободноме човеку ишчупа браду, да му се одсеку руке, ако себар себру то исто учини, да плати 6 перпера. Ако властелин убије сељака да плати 1000 перпера, а ако сељак убије властелина да плати толико исто и да му се одсеку руке. Ко убије свештеника да се обеси. Ко убије рођака да се спали. За паљевине мора дотично село или да изда паликућу или да плати штету. Ко пристава судског нагрди, да изгуби имање. Судије, када путују по земљи, да се чувају сваког изнуђавања. Ако какав властелин или какво село увреде судију, властелин да изгуби имање, а село да се конфискује. Државни чиновници, који себи допусте изнуђавања или пљачкања, да плате штету, да се збаце, па чак и да се казне смрћу. Судски пристав има да прима од сваке земље, винограда, села и воденице по три перпера, од сваке жупе по један перпер на свако

село. Ако неко позна своју украдену ствар одмах да буде „свод“ (истрага?). Ако се налази у шуми или у пољу, нека се са тим јави најближој сеоској власти, а ова ће пред суд, јер ако не учини, село ће бити кажњено. Брда и шуме деле се између Цара, цркава и властеле. Где је једном примљен какав Влах или Арбанас, ту други нико да не пасе своју стоку. — Сужањ и туцак, који из затвора побегне у Царев или Патријархов двор, да је слободан. Бегунци из страних земаља могу се слободно настанити, ако покажу исправу царску. Ко нађе какву ствар да је пријави, иначе ће се казнити као лопов и разбојник. Ратна пљачка мора да се донесе пред Цара и војводе. Ко туђега човека (себра) одведе у страну земљу, да га накнади седам пута. У унутрашњости земље нико не сме примити туђега човека без царског или судског писма. Трговци слободно да путују по целој земљи. Који би им од државних чиновника или властеле што изнудио, тај да плати 500 до 1000 перпера казне. Куповина и продаја мора бити са свим слободна. Сакси, који су поред паланака исекли шуму и населили се, да остану где су, али од сада таквих насеобина да не буде. Грчке вароши, које имају царске хрисовуље и пропагме, да остану недирнуте у својим правима. Тако исто да се чувају и привилегије царских вароши (**градовомь царьскыимь**). Све се вароши ослобођавају од сада од сваке приселице. Чиновници и властела, кад путују, нека своје коње и пртљаг дају стањанину (гостионичару) на чување. Све што се у варошком рејону отме и опљачка да накнади околина. Када се граде тврдиње или царски двори, морају помоћи и вароши и жупе. — Војводе састављају највиши ратни суд, који једини суди ратнику, за то се ови морају по-

коравати томе суду као и самоме цару. Ко у рату поруши цркву да се казни смрћу. — Стране посланике ваља свуда с поштовањем дочекивати, давати им потпуну негу и испраћати од села до села. — За Царева дародавна писма ваља платити Логотету 30 перпера за свако село, а ђаку или писару 6 перпера. — У земљи не сме becomeстановати ни један друмски разбојник или лопов. За упад страних разбојника мора погранични властелин седмоструко да накнади штету. Села, која прикривају разбојнике и лопове да се опљене (конфискују). Велика и мала властела и државни чиновници, који би били јатаци, губе за то имање, службу и живот. Ко украдену ствар крије, да је плати седам пута. Ако неко прокаже лопова или разбојника, одмах да се предузме најстрожа истрага. Ако нема других доказа, нека се окривљени опере огњем, т. ј. нека узме из ватре усијано гвожђе и нека га однесе на олтар. — Онај који кује лажне новце, да се спали. — Поротни судови да и даље остану како су законом светога краља (Милутина) установљени, т. ј. велики судови да буду од 24, средњи од 12, а мали од 6 поротника. За властелина су властела поротници, за властеличића и сељака су поротници њима равни. Поротни суд састаје се увек у цркви, јер треба увек свештеник да закуне поротнике. — За три кривице суди сам цар: за неверу противу владаоца и земље, за скрнављење сродства (Bluischuld) и за убиство властелина. ———

Али ни с овим сјајним спомеником старог српскога државног живота, Душановим закоником, нисмо поменули све, што ваља поменути чак и у овако летимичном прегледу наше старе писмености, књижевности и културе. Драгоцени зборник Фрање Миклошића „Monumenta serbica spectantia historiam Ser-

biae, Bosnae, Ragusii« (Беч 1858), зборник Меда Пуцића „Српских споменика из дубровачког архива“ (Београд 1858 и 1862), зборник Јанка Шафарика из млетачких архива, (Београд) зборник Ивана Кукуљевића Сакцинског, у коме су глагољске листине (Загреб 1863), Јагић у својој историји књижевности, и многи други, изнели су читаву ризницу старих српских листина, писама и докумената, пуних законских наредаба, правних обичаја, и других доказа о ступњу наше старе културе, пуних важне грађе за нашу историју, за генеалогију наших владалаца и целе властеле, за стару топографију, за историју нашега језика, писмености и просвете народне. У тој грађи има доказа, да је српски језик у XV веку био у неку руку међународни језик на европском истоку, као што су: српска писма турских султана Дубровнику, српска писма мађарскога краља Матије, кнеза Ивана Запоље, влашких и молдавских војвода, итд.

Тако исто имали бисмо и у византијској књижевности још много да говоримо о хроничарима, који нису превођени на српски, те које зато нисмо ни поменули. Ти су писци Антиохевс, Милитисиос, Сингелос, Омологитис, Патријархис [44], Граматикос, Теодосије Милитисиос Полидефкис, Симеон, Скилицис, Кедринос, Ксифилинос, Гликас, Јоил, Јефрем, Панаритос, Комнинос и Проклос. Али од свега њиховог рада ми овде можемо да поменемо само фрагменат Проклов, јер нам се чини да може бити од користи нашим историцима. Томе фрагменту је наслов „*Историја Прељуба* и других разних деспота Јањинских, од како су Срби освојили Јањина, па док нису предата Турцима“ (*Ἱστορία Πρελούμπου καὶ ἄλλων δια-*

[44] чији је компендијум превођен и на словенски. Archiv für sl. Philologie, II, 1877, стр. 17. Цитат Крумбахеров.

ψόρον Δεσποτῶν των Ιωαννίνων ἀπό τῆς ἁλώσεως αὐτων παρὰ τῶν Σέρβων ἕως τῆς παραδόσεως εἰς τούς Τουρκους).[45]

Од осталих грана византијске прозе, *географија* беше, према раду на историји, прилично занемарена. Узроци су: опадање научног истраживања у опште, необезбеђеност за већа путовања, јачање млетачког и ђеновљанског мрнарства у време крстоносаца. У *научним* списима визант. географије сами су коментари, прераде, изводи из јелинских дела. Ново је само полемика противу старога светског система, старање да се ови доведу у склад са Св. Писмом. Представници научне групе: Козмас *Индикоплевстис* и Никифор *Влемидис*. — У *практичким* географ. списима има више самосталнога рада: статистички нацрти царства, вође за мрнаре, за хаџије, карте. Најбољи представник ове групе: *Јероклис*.

Философска књижевност Византинаца бави се као и ондашња философија на Западу, најпре прилагођавањем старе формалне философије на хришћанску догму, па онда развученим тумачењем старих дела. Али за то Византији припада слава за основаоца средњевековне *црквене философије*, за *Јована Дамаскинца*. И овде је грчки дух дао први подстак, који је после на Западу изазвао даље обрађивање.

Што се тиче *астрономских и математичких студија*, које су цветале под Палеолозима, Крумбахер налази да су Влемидис, Пахимерис, Метохитис, а пре

---

[45] *Bekker*, Historia politica etc. Bonnae 1849. Стр. 209—279. Epirotica.

Mustoxides, *Ἑλληνομνήμων*, 1845, № 8—10.

Gabriel Destunis, *Ἱστορικὸν Κομνηνοῦ μοναχοῦ καὶ Πρόκλου μοναχοῦ περὶ διαφόρου δεσποτῶν τῆς Ἠπείρου*, Petersbourg 1858 с руским преводом и тумачењем.

Цитати Крумбахерови l. c. стр. 152. —

свију Никифор Григорас, својим емпиричким јестастеничким истраживањима стекли тако исто велике заслуге као и Roger Bacon на Западу.

У *риторици* су се Византинци највише приближили својим јелинским угледима. Фотиос може се мерити с Исократом.

За византијску умну радњу врло је карактеристично, да половина њихове целокупне књижевности спада у *филологију* у ширем смислу те речи. Дела Планудиса Мосхопулоса, Метохитиса итд. постала су доцније, пошто је свршен Средњи Век, необично плодна за опште образовање рода људског, она су припремила доцнији европски *хуманизам*. У време Комнина и Палеолога са свим јасно избијају на површину хуманистичке тежње. Овај рад Византинаца има не само ту огромну заслугу што је *сачувао* стару мудрост и што је *посредовао* да она дође и на Запад, него је много допринео и за разумевање старога књижевнога блага. [46]

Ми овде не можемо ни у изводу саопштити Крумбахерову анализу византијских полихистора и схоласта, археолога, лексикографа, граматичара, метричара, музичара, скупљача пословица итд. Ми хитамо *лепој књижевности византијској*, из које је по нешто доспело и у стару српску књижевност.

Крумбахеру се не допада византијски *роман*. „Личности — вели — које нам тај роман описује, то су сенке; пејзажи су лажни или магловити, ничега прецизног, ничега реалног. И облик и боја, све је то празно и без душе. Ти су романсијери крајња противност Флоберу, Золи, Келеру, Достојевском и Толстоју.“

---

[46] Крумбахер, l. c. стр. 155—291.

На то одговара̀ грчки романсијер г. *Викелас*:[47] „Критика је са свим основана, само нам се чини да би се и о византијским романсијерима могло рећи оно, што је аутор рекао о византијским историцима, т. ј. да им се не може замерити што нису прескочили своје време. Флобер и Толстој не би се могли појавити у Средњем Веку. Па онда је неправда осудити целу једну врсту књижевности, судећи по њеном опадању. Да је Крумбахер у своме делу обухватио и четврти век, он би византијски роман довео у свезу са „Дафнисом и Хлојом“ и с „Етиопикама.“ *Манасис*, *Макремволитис*, *Евгенијанос* и други романсијери, које Крумбахер анализује, то су имитатори, који нису крчили нове путе, и онда наравно брзо настаје опадање.“

Религиозно осећање Византинаца влада чак и у делима уобразиље, и поред романа о љубави и авантурама, има у њих и *религиозни роман*. Ремек-дело те врсте, то је живот *Јоасафа и Варлаама*, роман из прве половине VII-ог века, који је преведен и у старој српској књижевности.[48] Ево укратко његове садржине: Један многобожачки краљ индијски, по имену Абенер, сазна од својих мудраца, који су то прочитали у звездама, да ће његов лепи и паметни син Јоасаф прећи у хришћанску веру. Да би то спречио, краљ изолира свога сина у нарочито сагра̂ђеном двору, у коме неће моћи сазнати ни за једно зло овога света, него ће живети у непрекидној радости. У принчевој свити сами млади и здрави

[47] La litterature byzantine у његовој књизи La Grèce byzantine et Moderne, стр. 146.

[48] Види о њему чланак *Ст. Новаковића* у „Гласнику“ Срп. Уч. Др. св. 50.

људи. Никаквог странца не пуштају у тај двор, само да Јоасаф ништа не сазна о ништавности земаљског живота. Али поред свег чувања Јоасаф угледа случајно једнога болесника, једнога слепца, једнога старца и најзад првог мртваца. Он распитује за узроке тих дотле невиђених појава и од тога доба непрекидно мисли о њима. Судбоносан је за душевни прелом у њему његов састанак с пустињиком Варлаамом, који га преведе у хришћанску веру. Бадава се труди Абенер да га одврати од те нове вере, бадава му даје државу и круну, он све то напушта, иде у пустињу, где преводи у хришћанство све изасланике свога оца, најзад и њега самог, и све његове поданике. Извршивши тако своју мисију, Јоасаф умире у пустињи. Његово тело, сахрањено у дивној цркви, чини чудеса.

„Несумњива је — вели Крумбахер [49] — естетичка вредност ове жарке апологије хришћанскога живота, у којој се убедљивом силом описује борба противу светског сладострашћа. Композиција је прекрасна; противности у мишљењима, личностима и односајима, одлично су употребљене. И таква је књига морала учинити најдубљи утисак на побожне народе европске. Па ипак она није хришћанскога порекла. Тај је роман само хришћанска прерада виографије Сиддартове, онога који је доцније под именом *Буде* основао будистичку веру. — — Испрва се мислило да је овај роман дело Јована Дамаскинца. Сада се може рећи да га је написао калуђер *Јоанис* у манастиру Св. Саве у Палестини у првој половини VII-ог века, када се највише развио укус за хришћанску белетристику. Највише се раширило то дело по свету

[49] l. c. стр. 466—469.

XI-ог века, када је с грчкога преведено на све европске западне језике, на словенске, на арапски, ђурђијански, јерменски и јеврејски језик.“

Други грчки роман, који је преведен у старој српској књижевности, то је славна индијска прича Калила ва Димна, коју су Грци покрстили у „*Στεφανίτις καὶ Ἰχνηλάτης.*“ Због садржине зове се и огледало владалаца. На 500 година после Христа налазило се у Индији једно санскритско дело будиста, с причама у којима поједине животиње играју улогу људи, и у којима оне *уче владаоце како треба да владају својим народима.* Ово дидактично дело превео је персијски лекар Барзое на пеливијски језик. Одатле је преведено VIII-ог века на арапски, а после се раширило међу све народе, који су дошли у додир с арапским. Грчки је превод с арапске редакције израдио протосекретариос Симеон *Сет*, по заповести Алексија Комнина (1080). С грчког преведен је овај роман и на словенске језике.[50]

Осем ових религиозних романа састављаху „*животи светаца*“ главну душевну храну источнога хришћанства. То је читава засебна литература. *Викелас* жали, што Крумбахер није у своме делу обухватио и ове животе светаца, него их је, као и целу *богословску књижевност* изоставио. Међу тим они су тако исто саставни део византијске књижевности, као што је сувремени роман део француске књижевности XIX века. Сам број тих списа доказује њихову популарност. Њихов промет превазилазио је, исто као данашњи роман, циркулацију свију других књига.

---

[50] Крумбахер. l. c. стр. 473—475 где се за словенске преводе упућује на издање Викторова (Москва 1881) и на Јагићев архив, 5 (1881) стр. 682.

Од профаних *песника* византијских, међу којима је *Нонос* оставио цело јеванђеље Св. Јована у ексаметрима, Крумбахер помиње њих двадесет и два. За *Писидиса* вели, да су га савременици поредили с Еврипидом, за *Христифора из Митилине* он сам тврди, да је један од најбољих византијских песника, који има и духа и вица, особина врло ретка међу ондашњим књижевницима. Даље помиње Теодора Продромоса и Мануила Филиса. И ови песници подражавали су старим класицима. Овамо спада *и једина драма* из ове епохе „*Χριστὸς πάσχων*“ из XI-ог или XII-ог века.

Али где је Византија показала своју праву творачку моћ, где није имитовала старима, него је из своје душе стварала, то је њена *религиозна поезија*. Њу не преузноси само Викелас и остали савремени грчки историци, за које би се могло рећи да хвале лепоту црквене поезије и молитава, које су навикли да слушају од детињства, њу преузносе и католички свештеници као што су кардинал Питри, калуђер Едмонд Буви и многи други.

„У шестом веку — вели Буви [51] — имају две врсте црквеног проповедништва. Једна излаже и брани хришћанску веру, тумачи јеванђеље, побуђује на врлину. Друга обухвата проповеди о великим празницима. За то се позивају чувени беседници. Њихове спремане беседе то су праве *песме*, из којих куљају све лепоте старога лиризма, и беседник често сам вели, да не говори беседу, него да пева песму.“

---

[51] Poëtes et mélodes. Etude sur les origines du rithme tonique dans l' hymnographie de l' Eglise grecque, Paris 1888. Цитат Викеласов.

„Имнографија грчка није ни по чему подражавање световној лирици; она је и по суштини и по облику чисто хришћанска. Одушевљавана вером, она се пева само у цркви, њен ритам није стари грчки метрум, него са свим нов, који је она створила за своју потребу.“

„*Мелоди су прави песници*, који исказују велике мисли; они су тумачи народне молитве. Књиге нису записале имена тих песника, нити чије је које дело. Али они су стекли славу правих песника, јер после толико векова још живе у успомени и на уснама толиких народа.“

Највећи од тих песника био је *Романос*. Њега је православна црква уврстила у свеце. Крумбахер вели, да се још не може тачно да одреди ни доба, када је живео, али ће он поуздано заузети место, које му припада у историји душе људске, да ће „потоња историја књижевности славити Романоса као највећег религиозног песника свију времена.“ — Буви тврди, да хришћанство после Романоса нема ништа да завиди старини на њеним лирским песницима.

„Па зар је то мало — кличе Викелас [52] — кад једна књижевност створи читаву једну нову грану, и кад у њој има да покаже макар једног ђенија?“ —

Црквена поезија Византије одомаћила се заједно с православљем и у српском народу. Колика је душевна сласт у њој, то чак и ми, прозаични јестаственици при крају блазиранога века, осећамо, кад год одемо у цркву...

Ми се овде нећемо упуштати у анализу богате *византијске „вулгарне“ књижевности*, у њене дидак-

---

[52] l. c. стр. 146—158

тичке списе и спевове, посвећене извесним светковинама, у њене списе мешовите садржине, њене скаске и историјске спевове на народној основи, у њена романтична дела о старинским, средњевековним и западњачким предметима, — јер се нисмо имали каде заустављати ни на српској старој обредној књижевности, нити на богословским делима наших старих, куда спада и читава проповедничка књижевност, на којој се и самостално радило и с грчког преводило (шестоднев Јована Златоуста, тумачење Јова од Олимпиодора итд.), нити на „службама“ Србима свецима, нити на ревизији црквених књига, извршеној у Манасији под владом Стевана Високог.

Та ми се нисмо могли зауставити ни на Богумилству, (и ако би врло занимљиво било упоредити наше Богумиле с византијским иконокластима), том првом покушају црквене реформације и политичког либерализма, на тој чудноватој смеси критичког рационализма и ниске празновере, која се види из свију њихових књижевних радова, па чак и из њихових „врачабних типика“ и лекарских књига.

Имали смо ми у нашој старој књижевности чак и причу о Тројанском Рату, и „слово о премудром Акиру,“ у коме су приче о хиљаду и једној ноћи, имали смо и шаљивих књига, као што је „Мука блаженога Гроздија,“ имали смо и филолошких радова, као што је књига Константина Философа о правопису, писана за владе Стевана Високог — али све је то споредно за главну тему овога првог одељка наше расправе.

Овај период у српској књижевности завршује се *хроником* Ђурђа Бранковића последњег деспота српског, коју је он написао 1689—1711 у аустријском заточењу у Егру.

Још само неколико речи *о уметностима* у старој српској држави.

О световној *музици* немамо сачуваних никаквих трагова. *Црквено певање* примили смо од Византије заједно с литургијом. Ноте за то певање, које се налазе над текстом словенских ирмологија, текст и мелодије црквених песама, све је то потпуно једнако у Грка и у Срба.

Архитектура је напротив доста развијена. Под Немањићима подигоше се на све стране по Србији цркве, манастири и дворови, које српски хроничари описују као права чуда и с неимарског гледишта. Тако веле за Дечанскову цркву (Вазнесенски манастир у Дечанима), којој је краљ Стеван Дечански положио темељ с архиепископом Данилом 1327, и коју је неимар Вита сазидао за 8 година, ово: „црьковь мраморіемь и велнчьствомь и изваıанніами разлнчныхь видовь и стуканныхь, ıаже недовлѣеть лѣто къ повѣданію, вzорже црькве всѣхъ видовъ и оун zрѣщихъ труждаеть оть zѣлные свѣтлости мрамора, ıакоже нѣкаıа zвѣzда дьница изь оутра сиıающин.“ Међу натписима Студенице, коју је краљ Милутин 1314 сазидао има и овај: „сьzдаже се си храмъ съ потрүжденіемь архїмандріта протосинггела игүмена Иωанна.“ Шафарик мисли,[53] да се овде реч „потрүжденіемь“ не тиче неимарства, и ако је извесно да су калуђери онога доба били вични овим уметностима. — О цркви, коју је Душан сазидао у Бистрици код Призрена, вели исти хроничар (по свој прилици архиепископ Максим) добротою и хүдожьствомъ прѣвьсходить Деүанскү црьковь кромѣ мрамора и велнчьствомь лүчша Деүанскаıа. тѣмже и глаголють жителіе страны тое, ıако Призрѣнске црькве патос, и

[53] l. c. стр. 87—88.

Деѵанскаа црькви и Пекскаѩ припрать и Банско злато и Ресавско писаніе необрѣтаеть се нигдеже.“ Из овога видимо да се *живопис* нарочито у Ресави неговао. Њиме су се искључиво бавили калуђери. Словенски апостол Методије био је још као калуђер живописац на гласу. Доцније Св. Гора је постала и главна школа за наш црквени живопис. Па како су наши живописци, осем икона по византијском укусу, украшавали цркве и портретима њихових ктитора, махом српских владалаца, то је ласно појмити од колике су важности за нашу културну историју радови г. г. *Валтровића* и *Милутиновића* на спасавању онога, што се још сачувало од старе српске уметности.

II

ОД ПРОПАСТИ ВИЗАНТИЈСКЕ И СТАРЕ СРПСКЕ ДРЖАВЕ ДО КОРАИСА И ДОСИТЕЈА

И погибе последњи цар српски Лазар у битци на Косову 15 јуна 1389 и пропаде српско царство...

Турци су своју победу на Косову скупо платили, јер је и њихов цар Мурат I погинуо на Косову, али они победише.

После ове наше катастрофе на Косову, српска држава не живи више пуним животом. Она вегетује још неко време под „деспотима,“ па онда постаје турска провинција, а српски народ турска раја.

И ако је Косовска Битка по својим последицама била тако судбоносна за српски народ, опет је он пуних пет стотина година имао врло погрешан појам о узроцима своје политичке пропасти.

Пуних пет векова приписивао је наш народ своју несрећу на Косову — појединим случајностима: задоцњењу овог или оног војводе, издајству једнога од главних команданата српске војске, или чак свађи и суревњивости појединих чланова владалачкога дома.

Тек после пет векова успевају научна истраживања Фрање Рачког, г. Стојана Новаковића, г. Чеде Мијатовића, г. И. Руварца, г. Љубе Ковачевића, г. Јована Мишковића, г. Љубе Јовановића, г. Т. Флоринског, г. Павла Падејског и других, да

оборе то врло популарно али са свим неосновано мишљење и да покажу политичке, социјалне, стратишке и тактичке узроке нашега пораза на Косову.

Турци су, као добри стратизи, најпре гледали да савладају српску државу, у срцу Балканског Полуострва, па су се онда тек окренули свом снагом противу Цариграда, и тада га тек могоше савладати.

И погибе последњи цар византијски Константин и нестаде хиљадугодишње царевине византијске.

И насташе векови робовања и за Грке и за Србе.

Какво је било стање грчке и српске просвете за време тих векова робовања под Турцима?

Тражећи одговор на то питање ми опет наиђосмо на врло популарно мишљење, које и данас влада како међу Србима тако и међу Грцима.

По томе мишљењу, после турског завојевања, умрла је свака просвета међу балканским народима. На целом нашем полуострву завладао је потпуни умни мрак, који је трајао све до нашега века, све до оснивања нове српске и нове грчке државе.

И то мишљење није само популарно веровање у маси народној.

Оно се налази и у делима врло угледних, грчких и српских књижевника.

Од многих примера да наведемо само три, четири.

Г. *Филип Јоану*, професор философије на атинском университету у својој олимпијадској беседи[54] вели:

---

[54] *Λόγος Ὀλυμπιακὸς, συνταχθεὶς καὶ ἐκφωνευθεὶς ὑπὸ Φιλίππου Ἰωάννου, καθυγητοῦ τῆς Φιλοσοφίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν ἐν τῇ β′ ἑορτῇ τῶν ἱδρυθέντων Ὀλυμπίων ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Εὐάγγελου Ζάππα.* (Атине, нема године,) стр. 12.

„*Душеван живот подјармљених народа*, омрзнут и презиран од дивљих освајача, због свега што у њему беше противно мухамеданској вери — *притиснут је свуда и угушен*. — — — Непријатељство противу грчке просвете одржало се вазда у турском народу и изражавало се сваковрсним притиском, коме је био циљ: *да се угаси свака светлост*, која би бацала у присенак ону из Меке, јер она једина требало је да светли целом свету.“

Г. *Петар А. Мораитинис*, бивши грчки консул, у своме великом делу о данашњој Грчкој,[55] говорећи о просвети грчког народа у време турске владавине, тврди: „*просвета је била угушена*. Ако се овде-онде усудила по која њена зрака да заблиста, освајач би одмах похитао да и њу угаси — и тако је *народ загњурен у потпуно незнање*.“

Г. *Никола Ђ. Вукићевић*, одлични српски педагог, управитељ српске учитељске школе у Сомбору, у свом првом извешћу о тој школи[56] вели:

„*Варварско насиље крволочних Турака упропастило је*, по највише у XV и XVI веку *српске школе, угушило је просвету и сав душевни развитак у нашем народу*.“

Наш цењени друг, акадимик г. *М. Ђ. Милићевић*, у својој расправи „Школе у Србији“[57] вели:

„Кад Турци притискоше српске земље, *морала им је*, међу првима *бити брига* та, *да српске школе униште*.“

---

[55] *Pierre A. Moraïtinis,* La Grèce telle qu'elle est. Paris Athènes, 1877, стр. 74.

[56] Први извештай о явном учительско-приправничком заводу Србском у Сомбору с концем школске 186²/₃ године. Сомбор, 1863, стр. 16.

[57] Гласник, књ. 24, стр. 2.

Па не само грчки и српски књижевници, него и многи страни писци, па чак и стари турски пријатељи Инглези, тако исто мисле о томе питању.

Eton, у својој књизи о турскоме царству [58] каже:

„Под турском владавином пропадоше науке, трговина, благостање, знања, све. Турци не само што у својој владавини представљају варварство и нетрпљивост, нетолеранцију, него су гасили светлост интелигенције и у других.“

Је ли све то истина? Може ли се све то, што се казало и што се и данас говори и верује, и доказати?

До каквих су ресултата у томе питању дошла новија научна истраживања српских, грчких и страних научника?

Турци су као млад, бујан, храбар, религијом фанатизован, а војнички најбоље организован народ с првом стајаћом војском у оно доба, освојили и ромејску империју и српско царство и све државе и државице на Балканском Полуострву и маџарску државу и, како се беху захуктали, једва се зауставише под зидинама Беча.

Али, да ли су вође тога народа, који показаше толико државничке мудрости и толико војничких врлина, поступали с *просветом* покорених народа онако, како веле поменути писци?

Да видимо.

О првоме вођи турском, о ономе по коме се Турци и данас зову Отомани, ево шта вели наш уважени друг г. *Ст. Новаковић* у својој прекрасној студији: „*Срби и Турци* XIV и XV-ог века:“ [59]

---

[58] *Eton,* A Survey of the Turkish Empire, стр. 135. Цитат Викеласов, l. c. стр. 164.

[59] Београд, 1893. стр. 29.

„Осман је, чим би који крај војнички заузео, својим четовођама издавао заповести, да буду према свакоме праведни, да с освојенима поступају благо, да их у њиховим правима не вређају. Чим је ма која земља дошла под његову власт, овај се велики владалац старао да та земља напредује, да се вароши у њој подижу, да се једнака и непристрасна правда подједнако дели како хришћанима тако и мусломанима.“

Исти научник у другој једној својој публикацији [60] вели:

„Пошто су у тај мах освајања још непрестано трајала, ево шта се радило, кад би која земља била покорена под турску власт: Одмах је грађен попис, *кадастар*, и земља је дељена на земљу државну (хас) и на тимаре и зијамете, којих су се приходи уступали војницима.“

Дакле, не само Турцима није „морала бити прва брига“ да униште српске школе, него изгледа да су прве бриге турских освајача биле исте, које имају и неке врло скорашње окупације по европском мандату — тј. тичу се кадастра....

„Ја сам увек мислио — вели г. *Ст. Новаковић*, [61] *да су Турци* мало уређивали сами, но да су махом *придржавали оно, што су затекли*. Нашао сам, да то мишљење деле и остали истраживаоци *по разним струкама*. Француз Белен, у својим Essais sur l' histoire économique de la Turquie овако о томе говори: *Монархија отоманска*, подижући се на руше-

---

[60] Срп. Краљ Академија, Споменик XVIII, *Хаџи-Калфа* или Ћатиб-челебија, турски географ XVII века о Балканском Полуострву. Београд 1892, стр. 1.

[61] l. c. стр. 8—10.

винама великих држава, које су имале неку меру снаге и напретка, *користила се* оном релативном *образованошћу држава, које су јој претходиле* и наслеђујући њихово земљиште, *она је* с њима заједно *усвајала и већину њихових установа политичких, економних и административних.*“

Турци су се задовољили политичким завојевањем наших земаља, поселп су сва важнија трговачка средишта, задржали су у својим рукама војску и спољну политику, а све остало: породични, задружни, општински и племенски народни живот, религију и просвету, све су то махом оставили освојеним народима, да се о томе сами брину, како за најбоље нађу.

„Срећом — вели г. Д. Викелас у својој расправи „La Grèce avant 1821“ [62] — Турци не предузимаху ништа противу *нашега општинског система*, напротив, они га усвојише потпуно, јер нађоше да одговара и њиховим појмовима о администрацији. Као год што им је патријарх био одговоран за цео народ, тако учинише и општинске старешине одговорнима за свако село и град. Данци, кулук, харач, све се то лакше добијало преко општине. Народу је опет било пријатније, да се сам порезује „en famille“ без мешања турског. Општинска установа, нарочито под турским притиском, учинила је, да се породичне везе и љубав рашире на целу општину, јер тако свачија снага постајаше јача и у сношењу терета и у евентуалној одбрани; она је учинила не само да свакоме беше лакше плаћати освајачу, што је он тражио, него им даде могућности, да се старају и за своје болнице, и *за своје школе*, за своју

---

[62] У његовој поменутој збирци, стр. 184.

полицију, за развијање привреде, спремајући тако народ за нову независност. И када дође време за устанак, његова је основа била у општини, која је постала полазна тачка и за организацију нове државе.“

Треба ли нарочито наглашавати, да све ово, што г. Викелас говори о грчкој општини, вреди и за Србију под Турцима?

Ми смо имали још неке моћне установе које Грци нису имали.

Између породице и општине имали смо наше велике *задруге*, имали смо после општине *жупу*.

Турци ни њих нису дарнули.

Напротив жупе, које су под Немањићима и њиховом државном централизацијом биле у неколико изгубиле своју важност, добише под Турцима као „кнежине“ понова своју важну улогу.

Треба ли да подсећамо, колико су те задруге, општине и кнежине олакшале регрутовање, формирање, интендантуру и командовање наших устаничких чета при крају прошлог и у почетку овога века, и колико су допринеле политичком васкрсу и првој организацији нове српске државе?

Па чак и од онога, што су од државнога живота задржали за се, дакле од управе војском и спољном политиком, нису Турци са свим искључили покорене народе, као што доказују наши Ћуприлићи, Соколовићи, Косаче (Ахмет Ерцег Оглу), Црнојевићи (Мустафа паша), Дукађинци (Ахмед Зааде), Синан-паше из Старе Србије и многи други. То доказују грчки Маврокордати, Ипсиланти, Гике, Калимахе, Маврогени, Суцоси, Мурузи и толики други Грци и Срби који су заузимали прва државничка места у отоманској царевини. Истина је, да међу њима има

и ренегата, али да прелазак у мухамеданску веру није била conditio sine qua non, па да некакав рајетин дође до највиших достојанстава у Турској, доказују толики велики драгомани на Порти, толики владаоци влашки и молдавски, који нису мењали вере.

У осталом, баш што се тиче толеранције у верским питањима, у томе као да није била много либералнија од Турака ни сама хришћанска Аустрија, и то не само у прво време, него још и у XVII-ом веку, као што доказује факат *да је*, од оних 500.000 Срба, који под патријархом Чарнојевићем пређоше из Старе Србије у Аустрију, читава петина, *њих 100.000 побегло од аустријске католичке пропаганде и унијаћења, чак у Русију*, те истом услед ове емиграције у масама, Аустрија умерава свој религиозни прозелитизам и допушта Србима, да оснивају своје народне школе. [63]

Али, да загледамо мало изближе, како су се Турци понашали према хришћанским *школама*. Да видимо да ли су они одиста сматрали као своју прву бригу то, да уништавају школе у покореним хришћанским земљама, или су пуштали рају да подиже школе где и какве хоће?

Константин Иконом, чувен грчки богослов и књижевник у своме делу о Икономима, [64] хронограф *Доротеја Монемвасијског*,[65] *Атанасије Комнин Ипсилант*, у своме делу о политичким и црквеним дога-

[63] *Петар Десиотовић*. „Школе Срба у Угарској и Хрватској,“ I свеска, Крагујевац, Шумадијска Штампарија. Стр. 19.

[64] *К. Οἰκονόμου περὶ τῶν Ο'. Τομ. Δ'.* стр. 793.

[65] *Χρονογράφος Δωροθέου Μονεμβασίας* (млетачко издање од год. 1767), стр. 419.

ђајима од 1453 до 1789 године,[66] и многи други писци, од којих ћемо неке мало даље навести, сви једногласно тврде: да је султан Мохамед II, одмах

---

[66] *Ἀθανασίου Κομνήνου Υψηλάντου ἐκκλησιαστίκῶν καὶ πολιτίκῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίων Η', Θ, καὶ Ι ἤτοι τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν* (1453—1789) *ἐκ χειρογράφου ᾿ανεκδότου τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Σινᾶ, ᾿εκδιδόντος ἀρχιμ. Γερμάνου Αφθονίδου Σιναΐτου. Εν Κστπλ.* 1870. стр. 4.

У овом спису нађох осем потврде за горње и нешто што нисам тражио, т. ј. наиђох на стр. 25—28 на патријаровање некаквога Србина Рафаила «*Πατριαρχεία Ραφαὴλ τοῦ Σέρβου*» који је био васељенски патријарх у Цариграду од 1486 до 1488, али се њиме не можемо поносити, јер је био — љута пијаница...

О томе Рафаилу нашао сам доцније неколико врста које овде исписујем из књиге:

Πατριαρχικόι Πινακες ὑπό Μανουήλ Σ. Γεδεών ἐν Κωνσταντινουπόλει 1836—84 *σελίς* 484 *Ετος* 1475—1476 164-*τος πατριάρχης Ραφαήλ Α',*

ὁ τῆς ἱερᾶς ἀρχῆς ἅρπαξ ἦν ἱερομόναχος, σέρβος τήν καταγωγήν, ὅστις ἐγκρατής ἐγένετο τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου μεγάλην ὑποσχόμενος ποσότητα χρημάτων. Μή σεβασθείς τὰς ἰδίας ὑποσχέσεις, ἐπαύθη μετά πατριαρχείαν ἀθλίαν ἑνός ἔτους, μυκτιριζόμενος ἐπί τῇ ἀρχολιπάρῳ ἐπιφορᾷ καί ἐπιβάτης θεωρούμενοςς. ἐντεῦθεν μήτε ὁ Ἡρακλείας ἠθέλησε νά χειροτονήση αὐτόν, ἀλλ᾽ ἐχειροτόνησεν ὁ μητροπολίτης Αγκύρας, μήτε οἱ ἀρχιερεῖς ἤθελον νά συλλητουργήσωσιν αὐτῷ. τοῦτο δ᾽ ἔπραζαν πειθαναγκαζόμενοι. Ἦν ἄνθρωπος ὁ Ραφαήλ ἔκδοτος εἰς τήν μέθην, κατά δέ τήν ἀκολουθίαν τῶν ἁγίων παθῶν ἔπεσεν ἕνεκα μέθης, μή δυναμένου νά ἐγερθῇ εἰς τούς πόδας, ἡ ποιμενική ῥάβδος καὶ ἐθραύσθη. «ἐμίσουν δέ αὐτον ὁ κόσμος ὅλος και διά τήν μέθην, και διά τήν γλῶσσαν, ὅτι ρωμαΐκά δέν ἤξευρε...... και κανέις δέν τόν ἐβοήθησεν ὅυτε ἀπό τους κληρικούς, ὅυτε ἀπο τόν λαόν,.. και ἀπέθανεν εἰς τήν φυλακήν." 729 позивље се на:

729. *Μαλαξός. Μελέτιος ᾿Αθηνων. Δωρόθεος.*

по освојењу Цариграда, наредио преплашеним хришћанима, да бирају себи новога патријарха, и да се у том избору у свему придржавају својих старих обичаја. И хришћани изабраше онога, који је по општем мишљењу био најдостојнији човек и најбољи богослов, изабраше *Генадија Схоларија*, сина Марка из Ефеса. Султан предаје изабранику својих хришћанских поданика драгоцену архипастирску штаку, оседланога коња и новаца и поздравља га овим речима: „Патријаруј са срећом и буди уверен о нашем пријатељству. Имаћеш сва она права, која су имали и сви патријарси пре тебе.“ И одиста, дотични султански берат дао је Генадију не само многе почасти него *и политичке власти* над свима хришћанима у царству за уређење свију народних послова, који се тичу вере и обичаја *(και τὰ ἔθιμα)*.

Ово потврђује и француски писац *Лакроа* у својој књизи „Etat présent des églises grecques:“ [67] „Када је Мохамед II постао господар Цариграда, повратио је патријарху право јурисдикције над хришћанима, направивши га тако шефом грчкога народа, а пропративши његову инсталацију почастима и разним привилегијама, он је хтео да Грцима ублажи ропство, да их навикне на јарам, *остављајући им слободу савести* и јавно хришћанско чинодејство.“

Грчки писац *Мосховаки*, у своме делу „Јавно право Грчке под турском владавином“ [68] тражи друго тумачење за овај факат, тврдећи да је султан поглавито хтео да има цео народ под руком у одговорној личности његовога признатога шефа, да своје

[67] стр. 758. Цитат Викеласов, l. c. стр. 178.

[68] Атине 1882. Цитат Викеласов, l. c. стр. 178.

хришћане што више одвоји од Латина, како не би преко уније добили потпору свега хришћанства итд.

Али ма какве да су биле побуде Мохамеда II, овај његов поступак показује државничку мудрост.

Снабдевен свечано ауторитетом готово сувереним над народом, који је представљао пред Портом, патријарх је добио прерогативе, које му осигураваху неку врсту релативне независности. Њега бираху црквени великодостојници и представници народа; он беше одговоран само Дивану, па и то ако га тужи Синод. Врховни старешина целога свештенства, над којим је имао јурисдикцију, управник свију цркава и надзорник њихових финансија, патријарх је у исти мах имао право да суди и мирјанима, право, које се простирало од матримонијалних односа па до свакога грађанскога или кривичнога спора, осем ако су хришћани сами претпостављали да се обрате турским судовима. Ове привилегије имали су и сви митрополити и владике, као представници патријархови у провинцијама. Мало свештенство користило се такође имунитетима, који беху дати његовим старешинама. Цео клир не само беше ослобођен од харача, него имађаше права и да порезује своју паству ради јавних трошкова, потребних за вршење уступљених права.[69]

Ако се хришћани овима овим правима нису користили у оној мери, у којој је требало, за то неће бити криви толико Турци, колико доцнији низак степен морала у грчком свештенству. Има једна драстична илустрација за то. Када је ваљало бирати наследника патријарху Јоасафу, изборно тело поделило се на партије. Једна од њих шаље султану

[69] Викелас I. с. стр. 179.

хиљаду златника само да протури свога кандидата за патријарха. Султан узима паре, али се ипак не меша у избор него поручује: Бирајте за патријарха кога хоћете.[70] Та поквареност грчкога клира, потпомогнута доцнијом корупцијом турске администрације, ишла је све даље, док се није дошло до тога, да се сва црквена достојанства купују за паре, што је опет био узрок да митрополити и владике гуле своје епархије тако, да изваде не само оно, што су платили Турцима, него да се и сами обогате. И тако хришћанским народима у Турској посташе фанариотске владике гори зулумћари од Турака — као што је било и у Србији. Али ипак, и у ово црно доба, било је црквених великодостојника, који су својим врлинама откупљивали пороке многих својих другова, а ниже свештенство и у Срба и у Грка било је увек патриотско.

Али да се вратимо првом патријарху под турском владом, да видимо шта је он учинио за просвету.

Генадије пре свега позва натраг у Цариград знатан део грчких научника, који се беху разбегли по свету, између осталих и Антонија Кантакузина, наследника сјајне вивлиотике његовога оца, која је после његове смрти постала *народна вивлиотика.* Генадије је прикупио око себе, управо *περὶ τὸ Πατριαρχεῖον,* све, што беше остало племенито и одлично међу Грцима.

Духовним и црквеним пословима управљала је сама патријаршија, а за расправљање осталих народних послова основан је савет од грађана и научника, клирика и офикијалија Велике Цркве. На челу

[70] Атанасије Комнин Ипсиланат, l. c. стр. 19.

овога „мирског“ савета стајао је велики Логотет и разни други велики чиновници с титулама из византијског царства. Како су се у томе савету налазили најобразованији људи из целе државе, то су султани често међу њима бирали своје терџомане, своје „граматике,“ своје велике дипломатске и административне чиновнике.

Патријаршија је обратила нарочиту пажњу на школе, како на своју школу у Цариграду, тако и на оне, које се беху затекле у епархијама. Све најбоље, што је излазило из тих школа, слато је у Млетке, у Рим, и у остале велике школе италијанске на више образовање, на изучавање лекарства, природно-матиматичних наука, латинскога и италијанскога језика. Сви ти патријаршијски питомци одаваху се доцније или учитељском позиву, примајући већином монашки чин, или лекарској пракси. Први, као једини учени духовници онога доба, долажаху брзо на владичанска места и осниваху по својим епархијама нове школе. Други, благодарећи везама, које су по своме занату могли лако да стекну међу онима, који владаху, добијаху све већи и већи утицај не само на црквене послове хришћана, него и на саму политику Царства, док их Турци не почеше употребљавати и као своје васалне кнежеве, у дунавским кнежевинама, у којима су стварали нова средишта за просвету.

Патријаршијском *школом у Цариграду*, за време Генадија Схоларија, управљали су перипатетици. Она се делила на два одсека, или како би ми данас рекли, два факултета, философски и „граматички.“ Школа је имала и своју вивлиотику. Научници, који су из те школе направили „велику народну школу“ *τὴν μεγάλην τοῦ Γένους Σχολὴν*, или, како је Кантемирис зове — академију, предавали су у њој стари грчки

језик, све старе грчке философске системе, природне науке и матиматичке.

Матеј Параника, у својој монографији: „О стању писмености у грчком народу од пропасти Цариграда (1453) па до XIX-ог века“[71] не само да казује имена свију управника и професора ове школе у Цариграду за пуних 400 година, него је забележио и сва дела њихова, и све мене кроз које је школа пролазила; за тим описује све *нове школе*, како у Цариграду тако и у околини, које су биле ћерке ове најстарије патријаршијске школе; па онда ређа све велике и чувене људе, који су изашли из тих школа.

Прелазећи на грчке школе у провинцијама Отоманскога Царства за време од четири века, Параника показује најпре у свакој епархији владику окружена светским саветом народних старешина, *τῶν δημογερόντων*“ који су расправљали све заједничке, опште хришћанске послове, *τὰ κοινὰ τῶν Χριστιανῶν*. Сто година после пропасти Цариграда већ налазимо добру школу у Једрену, и видимо њен непрекидни развитак за пуних 300 година, до почасног члана наше Академије г. Стевана Куманудија, који са те једренске школе иде за професора латинске писмености на университет Атињана. У времену од 1760 до 1780 налазимо као професора једренске школе и Јеротија из Смирне, који је и за нас био врло важан, као што ћемо то мало даље видети.

За тим описује Параника грчке школе у Силиврији, Гану, Хори, Калипољу, Дидимотиху, Пловдину, Трнову, ову *за иросвету Бугара*, *πρὸς φωτισμὸν*

---

[71] *Ματθαίου Κ. Παρανίκα Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ τῆς ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως* (1453 *μ. χ.*) *μέχρὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης, Ι Θ. ἑκατονταετηρίδος. Ἐν Κωνσταντινούπολει* 1867.

τῶν Βουλγάρων, који, у осталом имају још 1590 своју нарочиту „*далматинску*“ школу.

Прелазећи на *Македонију,* налазимо већ 1490-те год. да *Солуњани* позивају ученога Јована Мосхоса Лаконца „да просвети њихову велику и богату варош“ и то о општинском трошку „*ἐπὶ μισθῷ ἀπὸ τοῦ δημοσίου.*“ Затим се помиње читав низ солунских књижевника и њихових дела. 1757 Солун има две школе, а 1758 има и *Ἑλληνομουσεῖον,* и из тих школа изашли су многи чувени духовници „лекари-философи“ епископи, лексикографи, учитељи, од којих неки иду чак у — Букурешт.

У *Светој Гори,* том Акрополису балканскога православља и просвете, томе прибежишту старе образованости, не само да су очуване старе школе и вивлиотике по манастирима кроза цело време, него се ту отвори 1753 и славна *атонијадска акадимија,* којом је управљао Евгениос Вулгарис, за нечувену награду од хиљаду гроша годишње, и на којој је он предавао философију, матиматику, физику и теологију — докле су за друге предмете били други професори. И ако је Вулгарис овом школом управљао само пет година (1753—1758) она је са својих 150 ђака била од врло замашног утицаја на грчки народ, јер је дала многе одличне просветне раднике. На све стране наилазимо доцније на Евгенијеве ђаке који подижу школе у Полигору, Воденима, Кожанима. итд.

Па не само сталних школа и учитеља, него чак и *педагога-путника* налазимо у провинцијама Отоманскога Царства, и то врло рано, још у времену од 1520—1670, када се помињу нарочити учитељи путници као што беху Пахомије Рушанин и Софроније Лихудис Кефалинац. Први је путовао кроз све

грчке земље, други се ограничио да просвећује само Македонију.

У *Верији (Беру)* је учитељовао 1650 Калиник јеромонах, и од њега су добили прво образовање један патријарх александријски, један професор италијанских универзитета, многи доцнији лекари и писци.

У *Њауси* налазимо читав ред педагога с многим славним ђацима, међу којима има чак и чланова берлинских учених друштава.

У *Меленику* и Серезу оснивају се школе у прошлом веку, а у *Касторју* још 1660. И ту налазимо имена свију учитеља и знаменитих ђака до данас. У *Шатисти* постоји школа од 1710 до данас, а помињу се школе и у *Селици*, *Дарди* (Арванитохорију) и *Гребенима* (*Γρεββενοῖς*) где је била и вивлиотика „*ἀξιόλογος*."

У *Кожанима* обрађује се писменост још 1612, а 1666 оснива се школа, којом управља 11 година Григорије из Сервијâ (*ὁ ἐκ Σερβίων*), места, које је близу Кожана. Та школа доцније, благодарећи све већој научности својих предавања и дарежљивости богатих грчких трговаца у Немачкој, који беху родом из Кожана, постаје много већа и узима титулу „**Στοᾶς**." Од многих учитеља ове школе, чија су имена сачувана за двеста година, да поменем само једнога због презимена. Он се звао Рафаило Поповић.

Врло је занимљив овај факт. Док се у најмањим местима јужне Македоније помињу грчке школе и учитељи не само из XVIII-ог него и из XVII-ог века, дотле у средњој зони Македоније, у *Битољу*, нема грчке школе све до 1830-те, дакле тек после политичкога ослобођења Јеладе.

И у *Клисури* почињу да се обрађују *τά γράμματα* тек почетком овога века.

Напротив у *Ипиру*, поред пет манастирских школа које трају од XIII-ога па до XVIII-ога века, налазимо у *Јањинима (Ιωαννίνοις) прву* школу још 1282 у манастиру *τοῦ Σπανοῦ* која траје 400 година, када престаје радити зато што су Јањинци отворили *другу* школу у самој вароши својој. Та школа траје 40 година. Затим се 1645 године оснива *трећа*, Епифанијева или доцније „мала“ школа, за разлику од четврте, Џумине школе, која је основана 1675 и која је трајала све до опсаде јањинске 1821. Професори ове школе учили су се махом у Италији, а њени ђаци растурили су се по целој Отоманској Царевини да шире грчку писменост. 1742 основала су браћа Маруци, богати млетачки трговци, родом из Јањина, своју Маруцејску школу, пету по реду, која траје до 1797. На овој школи предавала се логика, метафизика, физика, алгебра, геометрија, математика. Други један Јањинац, Зоис Капланис, који се обогатио у Русији, оснива 1797 нову, шесту школу у Јањинима, и даје учитељу две хиљаде гроша годишње плате. Та школа има и богату вивлиотику, 1805 добија титулу „патријаршијска школа“ и траје до пораза вароши и школе у 1822. Али последице тога пораза трају само 6 година, јер већ 1828 браћа Зосими, опет Јањинци, који су се обогатили у Русији, оснивају седму, Зосимејску школу, дају јој 1833 велику зграду и најбоље професоре, тако да она постаје просветни центар не само за Ипир него и за Тесалију и Македонију.

„Читаве реке просвете — вели Неофитос Дукас [72] — потекле су из јањинских школа, реке, које

[72] Цитат Параникасов, l. c. стр. 67.

су биле у стању да натопе жедну просвете Јеладу, и то баш у време највеће просветне суше. Ђаци тих школа, као многобројна рачвања тих река, продирали су на све стране, залевајући и оплођавајући.“

С јањинског огњишта просвете загрева се и просвећује се *Загорје* (1750), *Мецово* (1760), *Коњица* (1807), *Каларите*, *Сирако*, *Превеза*, *Парга*, *Аргирокастро*, *Делвино*, *Дробјани*, итд.

У *Арти* ређају се школе још од 1500-те године и све њене учитеље набраја Параника за пуних 300 година.

У *Парамитији* помињу се учитељи од 1681 и 1690 до наших дана.

У горњој *Арбанији* налазимо школе у многим манастирима, нарочито у *Ἱερὰ μονὴ* и у манастиру Св. Наума, у Београду (Берату), у Корици, Ахриди, Сиптики. Најважнија школа овога краја била је у *Мосхополису*, где је 1710 основана и штампарија. Благодарећи барону С. Сини, који је одатле родом, школа ту постоји и данас.[73]

У *Тесалији* помињу се путници-учитељи 1520, затим стални учитељи у *Царицани* (1690), па онда школе које су последица јањинскога просветнога покрета, које почињу у *Тирнаву* (1702), *Трики* (1721), *Амбелакима* (1780), *Ливадији* (1782). У *Лариси* има добра грчка школа 1798.

У *Тесало-Магнисији* такође се рано почиње обрађивање писмености. У *Загори* је била школа још 1713 која траје и данас, у *Милејима* је основана 1745. Из XVIII-ога века су и школе у *Аграфима*, *Карпенисју*, *Рентини*, *Етолику*, *Локрима*, као и славна „паламејска школа“ у *Месолонгију* (1722), која је

---

[73] По казивању г. Ст. Новаковића међу прилoжницима те школе био је и наш Кнез Милош.

претворена у академију у почетку овога века, и из које су изашли многи просветни и политички радници грчки.

И у осталој Јелади налазимо то исто: и по *Атици* и по *Пелопонису* школе, приватне и општинске. Ђаци тих школа одлазе после у Млетке, Рим, и остале италијанске велике школе, па свршивши на њима своје више образовање, враћају се у домовину, да шире стечена знања. Неки од њих остају као професори на тим универзитетима, као нпр. Атињанин Димитрије Халкокондил, професор у Фиренци (1480), Натанаил Хика, професор у Млецима (1614), Виларас Атињанин који стоји у преписци с Милтоном, Тримис, професор у Пизи (1660).

У *Атинама* основана је 1667 школа, у којој се предаваше граматика, философија и науке (*ἐπιστῆμαι*); 1715 добијају Атине и другу школу „**Φροντιστήριον ἑλληνικῶν μαθημάτων**" с вивлиотиком. Трећа школа Атињана основана је 1750 и трајала је до устанка и знаменита је по томе што је у њој основана она књижевна дружина „**Φιλόμουσος ἑταιρία**" (1814), која је била претходница политичком покрету за ослобођење.

У *Пелопонису*, за време млетачке окупације, труде се латински калуђери да заведу у Триполици праву гимнасију, али без успеха. Тек ђаци Јеротеја Итачанина основали су чувену Димицанску школу (1764), која је дала једнога васељенског патријарха и многе друге чувене и угледне људе. Ђаци Димицанске школе основали су 1773 школу у Витини, Каламама, Дољанима, Триполици, Лангадама, Андрицени и по многим другим местима у Пелопонису.

Прелазећи на *азијске* и *африканске* „*епархије*," где би под Турцима требало да нађемо најгушћи

просветни мрак, по наведеном врло распрострањеном мишљењу — ми тамо налазимо школе и вивлиотике у *Јерусалиму* (1660), налазимо у *Трапезунту* оне исте школе, које су се затекле у време пропасти визант. царства, и у тим школама се сада уче не само Грци, него и *ʼαλλογενεῖς*. Поред трапезунског „фрондистирија“ има и вивлиотика, коју ђаци те школе чак из Букурешта обогаћаваху. Даље школе у Ерзеруму (1765), у Бруси (1804), у Мунданима, у Рисију (Аридзу), у Кидонијама, итд. Овде, у Малој Азији, под најжешћим угушивањем просвете од стране Турака, у Смирни, цветају школе о којима ћемо доцније опширније говорити, о којима ћемо цитирати, шта наш Доситеј каже.

Захваљујући расправи Паранпкасовој ми бисмо овде могли доказати, да грчка просвета не само што није навалице угушивана, него да траје кроз све векове робовања Турцима и у *Кападокији*, и у *Египту*, и на *Јонским Острвима*, не само под Млечићима него и под Турцима, а већ и да не говоримо о грчким школама по Италији, по Русији и по Аустрији, где их има од Трста и Беча па до Чакова, Новога Сада, Земуна и Београда.[74]

Разуме се, да би нам грађа била још богатија на Кипру, Криту, Хију, на Кикладским и Спорадским Острвима; али нам се чини, да је и ово довде доста да покаже, колико је основано тврђење Филипа Јоану и Петра Морантиниса, да су Турци угушили

---

[74] У Новом Саду управљао је 1806 грчком школом Антим Трикевчанин јерођакон, у Земуну Ђорђе Захаријадис, а већ грчку школу у Београду, која је била у авлији српске основне школе код Саборне Цркве, (у кући где су сада њени фамулуси), памтимо још многи, јер су многа београдска деца чак и 1853 најпре ишла у грчку па онда у српску школу.

сваки душеван живот подјармљених народа, да су уништавали сваку просвету која није долазила из Меке, да је освајач хитао да угаси сваки зрачак просвете, докле није народ загњурен у потпуно незнање.

Али могло би се рећи, а чини ми се и речено је јавно, само се не сећам где, да су Турци са својим грчким поданицима градили изузетак, да су миролубивим грчким трговцима допуштали много штошта, о чему није смело бити ни речи међу вечитим бунтовницима Србима, које су Турци специјално мрзили и више гонили него икакву другу »рају.«

Да видимо у колико то стоји.

Турски географ из прве половине XVII века, поменути *Хаџи-Калфа*[75] описује или помиње школе које налази по *целом* Балканском Полуострву, од Солуна до Скадра. Говорећи о Скопљу (стр. 46) вели, да су из те вароши изашли многи *учени* људи. Говорећи о томе да у Светој Гори има 300 манастира, од којих, у његово доба, служи њих још 65, Хаџи-Калфа вели: »Неверници веома поштују та места, и у њих шаљу гомилама своје деце, да се уче« (стр. 38). Описујући Јенице-Вардар, помиње у њему *школе*, у множини (стр. 41). За Скадар вели да има 6—7 већих школа (стр. 52). А описујући Солун, прича о *јеврејској* школи овако: »Међу највеће знаменитости Солуна спада јеврејска школа, названа хора, у јеврејској махали. На горњим спратовима те школе налазе се више дворана с књигама. Ту ради више од *две стотине учитеља*, а предаје се све, од првих почетака језика, до историје. Ђаци, дечаци од 4—5 и људи од 30—40 година,

[75] Издање г. Ст. Новаковића, види напред.

њих преко хиљаду, седе по међусобном реду, те читају науке о писмености и разуму (стр. 36).«

Интересантно је, да се и ове школе, које помиње Хаџи-Калфа, налазе на периферији Балканског Полуострва. У центруму их после Скопља нема. У Моравској долини ни он не помиње ни једну школу.

Да ли одиста Турци нису трпели школе у Србији и ако су их трпели иначе свуда у своме царству? Или ће можда узрок за ову појаву бити у *географском положају* српских земаља на Балканском Полуострву? Сви велики и крвави ратови између Турске и Угарске и Аустрије вођени су на *српској* земљи. Највеће и најкрвавије битке из тога времена бију се у земљама, у којима српски народ живи. Осем тога цело наше робовање Турцима беше скоро непрекидни низ побуна, устанака крваво угушиваних, емиграција итд. [76] Сад, ако се узме у обзир колико *данас* страдају школе, књижевност и просвета у великим и богатим државама не само за време ратова него и за време самих политичких трзавица и унутрашњих немира — inter arma silent artes — онда се ласно може разумети, зашто у српским земљама, *на* томе *главном ратишту турско-хришћанском*, кроз цео XV, XVI, XVII и XVIII век, и у народу који је пуних четири стотине година провео у непрекидној борби против свога завојевача, није могло бити школа и просветног развитка.

Али, ако за све време те непрекидне борбе, четничког, хајдучког, ускочког живота, усред потуцања народног по збеговима и емиграцијама, није

---

[76] *Чеда Мијатовић*: Пре триста година, Гласник, књ. 36, стр. 155 — Шта је желео и радио српски народ у XVI-ом веку? Годишњица, књ. I, стр. 51.

у нас било онолико просветнога рада, колико га је било у грчким земљама, које беху далеко од овога крвавог *светског* ратишта, које, налазећи се на морским обалама, беху у веома живљем додиру с целим онда образованим светом, и које, last not least, беху наследиле од своје старе културе много богатију писменост, него што је србуљска књижевност — опет је у српском народу, и за време ових најнесрећнијих и за културу најнеподеснијих околности било просветног рада. У српским манастирима се још учи и пише, у њима се чак и *штампају* књиге! Манастир Милешево постаје у средини XVI-ога века знаменита штампарија српских црквених књига, која је радила до 1558. „Сам тај факат — вели г. Чеда Мијатовић[77] — што се усред онога хаоса, онога дивљаштва, оне несигурности, у српском Милешеву подиже штампарија, карактерише жудњу српскога народа за вишим културним животом.“ У Црној Гори 1493—1494, код цркве Ђурђеве у Горажду на Дрини 1531, у Београду 1552, у Мркшиној цркви на подножју Црне Горе 1562 и 1566, штампају се српске црквене књиге — а већ и да не говоримо о онима, које су српски штампари штампали у Млецима.[78] Имена просветних радника, као што беху: јеромонах *Данило*, игуман милешевски, *Мардарије*, игуман бањски, монаси *Теодор*, *Никанор* и *Сава*, ђакони *Дамњан* и *Милан*, параеклисијарх милешевски *Генадије*, поп

---

[77] Годишњица, I, стр. 85.

[78] О овим српским штампаријама из Средњега Века види *Šafarik,* Geschichte der serbischen Literatur, 261, 265, 251, 283.

М. Ђ. Милићевић, Старе српске штампарије, у бр. 11 и 12 „*Јавора*“ од 1893.

Иларион Руварац, О Цетињској штампарији пре четири стотине година, Глас XL Српске Краљ. Академије, Београд 1893.

Теодосије, поп *Живко*, ђакон *Радоје* и други, као и имена њихових протектора и мецената војводе Ђурђа *Црнојевића*, војводе Божидара *Вуковића* и сина му *Викентија*, кнеза *Радише Митровића* и *Тројана Гундулића* Дубровчанина, заслужују да се увек с хвалом помињу.

Али просветни рад нашега народа у Средњем Веку не ограничава се само на изради и штампању црквених књига.

У српском приморју, у заклону од страховите олује, која је беснела главном џадом Балканскога Полуострва, моравском долином, — развија се не само лепа књижевност, еп, лирика, драма, него се јавља и самосталан научни рад. То је сјајна епоха дубровачко-далматинскога хуманизма, то је *дубровачка књижевност*. Али ми нећемо овде улазити ни у претрес спљетских и дубровачких лирских песника, и ако их има који у XV-ом веку преводе Еврипида с јелинског, а у XVI-ом преводе Софокла и Торквата Таса, ни у анализу великог епскога и драмског песника Ивана Гундулића, коме је лане цео српски и хрватски народ захвалан подигао споменик у Дубровнику, ни у претрес научних радова астронома и матиматичара Геталдића (†1627), медика Ђурђа Баљивог, јестаственика Руђера Јосипа Бошковића, који су се у егзактним наукама попели на висину европских научника — нећемо зато, што на овоме месту не желимо улазити у препирку, колико је дубровачка књижевност српска а колико хрватска, колико она има да захвали за своје развиће западној, католичкој, италијанској култури а колико православно-византијској, која је главни предмет ове расправе, и коју у дубровачкој републици представљају грчки научници и књижевници Јован Ласкарис,

Димитрије Халкокондил, Мануил Марул, Теодор Спандуцин и Павле Тарханиот. Осем тих утицаја, на развитак дубровачке књижевности, она се могла развити само под заштитом државне безбедности и независности дубровачке републике, на основу материјалнога благостања њенога услед разгранате трговине, — а ми се овде бавимо проучавањем српске просвете под турском владом.

Да Турци нису специјално гонили српске школе да им није „морала бити међу првима" брига да њих затворе, доказује факат, који потврђује г. *Н. Ђ. Вукићевић*,[79] да је у Србији било школа све до 1684—1690, дакле за пуних три стотине година после Косовске Битке. Српских школа било је у Патријаршији Пећској и околној Метохији све до времена српскога патријарха Максима и његовога наследника Арсенија Чарнојевића. Тек када је овај патријарх превео (1684—1690) пола милиона Срба из Старе Србије у аустријске земље, где су са староседеоцима Србима саставили српску популацију од 700.000 душа[80] — тек тада опустеше са свим српске школе у Старој Србији. И ако су ови пресељени Срби у својој новој домовини морали најпре војевати код Сланкамена и Сенте, да очисте од „некрсти," и ако су морали после градити себи нове куће, цркве и манастире, и крвљу натопљену земљу узорати, опет видимо да њихов митрополит Исаија Ђаковић, већ 1706 шаље у име народа српског молбу цару аустријском „да се народу нашем дозволи *обичне* и *научне* школе подизати и књигопечатњу завести." Да тај народ на свом старом огњишту, које је тек

[79] Први извештај итд. у приступу

[80] Петар Деспотовић «Школе Срба у Угарској и Хрватској» I, стр. 9.

пре 16 година оставио, није имао школа, зар би се он сада, усред хиљаду послова новог насељавања, одмах сетио и те потребе? На ову молбу није дошло никакво решење; можда из оних разлога, ради којих је Цар био наредио 1702 да се у славонској, потиској и поморишкој „милицији“ у свакоме селу постави учитељ, који зна *немачки.*[81]

Од године 1718 до 1739 држала је Аустрија не само оних 700.000 Срба у својим земљама, него је владала и великим делом данашње краљевине Србије, али за то време од 22 године, културна хришћанска владавина у Србији, није отворила својом иницијативом и о свом трошку *ниједну* школу. У Србији је тада на 109 насељених места и на 2585 домова било само три редовне школе, које је о народном трошку подигао митрополит београдски и владика пожаревачки. Те су школе биле у Београду, Гроцкој и Пожаревцу.[81]

О томе времену прича г. *Н. Ђ. Вукићевић* (l. c. стр. 17):

„1718 године изабере народ наш за Србију и за доњи Срем митрополита Мојсеја Петровића, великога љубитеља школа и наука. Митрополит овај завео је био у Београду у своме двору *велику* славенску *школу*, у којој су се учили наши младићи садашњем изговору црквено-славенскога језика, који је с књигама из руске печатње у цркве наше уместо негдашњега србуљскога или српско-славенскога језика мало по мало примљен. Митрополит Петровић позове из Русије учитеља Максима Суварова, који донесе собом 400 букварова и 100 славенских граматика.“

---

[81] *Helfert,* öster. Volksschule, I, стр. 74. Цитат Вукићевићев.

[82] *Гаврило Витковић,* Извештај написао 1733 Максим Радковић, Ексарх београд. митрополита. Гласник, књ. 56. стр. 117—324.

Осем ове београдске „велике“ школе помиње се у извештају Максима Радковића: београдска *српска* (сигурно мала, основна) школа и њен учитељ Стеван даскал, Василије Мошковић учитељ у „великој“ школи, Веселин даскал у Чалми (у Срему), Герасим даскал, грочанска школа, Јован Бркић учитељ карловачки, Јосиф игуман и учитељ манастира Ресаве, Лозан Никопољац учитељ, Павле „мештер“ (magister) учитељ пожаревачки, пожаревачка школа за свештенике, Стеван даскал учитељ у манастиру Раваници, школа за свештенике у манастиру Ресави, Филип духовник и учитељ у Старом Влаху у манастиру Ковиљу. [83]

Године 1723 камерални директор у Банату, барон *Каланек*, који се називао „краљевским судцем *рацкога* народа,“ изда у име аустр. владе наредбу, да се по градовима, варошима и селима „српске школе завести имају.“ Митрополит позове 1724 све општине и свештенство да поред сваке цркве držе и школу. Народни сабор од 1730 донео је такође одлуку да се школе подижу и оне се подигоше у свима већим и насељенијим местима. Наследник Мојсеја Петровића, митрополит *Викентије Јовановић* био је велики заштитник школе и науке; он је 1733 подигао у Карловцима велику школу, у којој су, према духу онога времена и општем обичају у Аустрији, „световне“ науке предаване на *латинском* језику. Ове су предавали ректор Емануил Казачински и магистар Јован Миньацки, обојица Руси из Кијева, а словенску граматику предавали су Никола Николајевић свештеник и Ђорђе Живојинов ђакон. Учитељ мале школе звао се Петар Рајков. У већој

---

[83] Витковић, l. c. стр. 297.

школи или „колегији" било је тада, школске 173³|₄ године њих 20 „латинских граматиста" међу којима је било и људи од 24 до 40 година. Више „славеносербске" и латинске школе за српску децу постојале су тада осем у Карловцима и у Београду, Осеку, Даљу, Сомбору и још по неким местима у Бачкој и Банату. Малих школа било је у многим нарочито већим селима и у њима се учио буквар, часловац, псалтир, апостол и велики катихисис. Каква је строгост у тим малим школама владала, то је описао Доситеј причајући шта је доживео у чаковачкој школи.

Главне школе у Београду и у Карловцима напредовале су све до смрти митрополита Викентија, тј. до 1737. Тада наста нов рат између Аустрије и Турске (1737—39) у коме Аустрија изгуби Србију и Београд. У ово време настаје нова емиграција Срба под патријархом Арсенијем Јовановићем Шакабентом, који сада постаде митрополит у Карловцима. Он „није марио" за латинске школе, па с тога није задржао ни ону у Карловцима, и тако оста само мала школа.

Између 1740—1750 постојала је у *Новоме Саду* велика школа под именом „*Духовна Академија.*" Основао ју је и издржавао о свом трошку бачки владика Висарион Павловић, са чега се звала и Collegium Vissariono-Pawlovicsianum Petrovaradinense. У ту школу ишли су не само приправници за свештенички чин него и многи млади свештеници, који су у њој свршавали двогодишњи курс. Многи од њих ишли су после из те школе у кијевску духовну акадимију.

Кад је после смрти Шакабентине дошао за митрополита у Карловцима Павао Ненадовић, он је

понова установио латинску школу, у којој су се училе „све науке па и риторика,“ и поставио јој је за управника „славног списатеља“ *Јована Рајића* (1761). Школа је била велика са седам класа, јер одмах у њој налазимо: 4 ритора, 4 синтаксиста, 7 граматиста, 7 принциписта, 11 минориста, 6 парвиста и 15 аналогиста или деклиниста.

Иницијативом Ненадовићевом основан је и први српски *школски фонд*, у коме је по његовој смрти било 31.000 форината.

Из црквених протокола види се да је у *Сомбору* још пре 1745 био српски учитељ Атанасије. Између 1750 и 1760 помиње се у Сомбору српски учитељ Симеон Мороквашић, који је имао 50 fl. годишње плате. Латински учитељ у *великој школи сомборске православне општине* био је најпре један католички фратор, па онда један евангелички свештеник. Код ових учитеља свршавали су српски младићи четири „граматикалне“ класе, па су одатле ишли на више гимнасије у Сегедин и у друга места.

1774 уведен је у све православне школе „*мали катихисис*“ који је израдио *Јован Рајић*, а исте године издане су и *Regulae directivae* für die Verbesserung der illyrischen und walachischen nicht unierten Elementar- oder Triwialschulen.“

На основу ових регула установљено је у самом Банату 373 народне школе, двадесет и једна старија школа „доведена је у ред,“ а деветнаест је школа „распрострањено.“

Колико је ђака било у самим тим банатским школама види се по броју поклоњених букварова Рајићевих. Раздато их је десет хиљада.

Између српских владика овога времена били су велики пријатељи народне просвете: Мојсеј *Путник*,

владика бачки, и Викентије Јовановић *Видак*, владика темишварски. Први је био штедри заштитник Рајићев, а издржавао је у *Новоме Саду* „богословско заведеније.“ Видак је био протектор Доситеја, Тодора Јанковића, Вујановског и других педагога и учених људи, а осем тога врло је много допринео подизању српских народних школа у темишварској епархији.

Осем владике Видака, највећу заслугу за подизање и уређивање ових српских школа, имао је његов питомац и секретар *Теодор Јанковић Миријевски*, који је први од Срба изучио у Бечу (1776) „метод“ и уредбе школске, и који је 1776 издао упуство за српске учитеље, по коме се упуству радило све до 1857. Јанковић је, поред свог организаторскога посла, држао у Темишвару нарочите курсове за спрему учитеља („нормални течај“).

Године 1776 учило је „метод“ у Бечу више младих Срба. Међу њима најодличнији беху: Аврам Мразовић из Сомбора, и Стеван Вујановић из села Брђана. Како обојица беху пре тога свршили „философију“ то обојица 1778 посташе *први краљевски директори српских школа.*

Вујановски је подигао у самоме *Срему* равно *сто и десет српских школа*, обезбедио им је опстанак, и дао им је 110 учитеља, које је он сам спремио у својим *учитељским курсовима* које је држао *у Осеку.*

Мразовић је успео да у Бачкој и Барањи, поред школа које је затекао, *отвори школе у свакој парохији* па чак и у неким „филијалним“ местима појединих парохија. Мразовић је израдио да се сваком срп. учитељу осигура „пол сесије“ земље, да им се повећа плата и „почитаније,“ а сваке године држао

је у Сомбору »норму«, т. ј. предавао је учитељским приправницима »метод,« рачун и словенску граматику.

Год 1782 донела је аустр. школска комисија одлуку *да се и српске школске књиге штампају латиницом.* Услед ове владине одлуке *Јанковић Миријевски* емигрира из Аустрије у Русију, где је под владом Катарине II, постао *организатор руских школа.*

Мразовић и Вујановски на једвине јаде *израдише* код самога цара *да се српске школске књиге,* бар »*још за неко време*« *штампају ћирилицом.*[84]

Оквир ове студије и сразмера њених појединих делова не допуштају нам, да уђемо дубље у проучавање српских школа у Аустрији од 1690 до 1850 године, нити да се користимо богатом грађом, коју је о томе прикупио и уредио г. Петар Деспотовић.[85] Ми се морамо задовољити, да упутимо читаоца на ово дело и његове још растурене наставке; ко год их прочита увериће се, да они, *који су систе-*

---

[84] Н. Ђ. Вукићевић, l. c. стр. 19—25.

[85] Школе Срба у Угарској и Хрватској. Од пресељења под патријархом Чарнојевићем 1690 године па до почетка овога столећа, написао *Петар Деспотовић.* Свеска прва (1690—1740). Крагујевац шумадијска штампарија. На 16°, стр. 71. — Наставак ове студије, а под насловом «Историја српских школа у Угарској, Доба Марије Терезије 1740—1780» штампан је у „Просветном Гласнику" *за годину 1885* страна 496—499; 559—564; 605—608; 643—647; 715—723, и *за годину 1886*, страна 515—518; 551—555; 591—596; 818—819; 895—899. — Други наставак под насловом „Школе Срба у Угарској и Хрватској од 1780—1800 штампан је у «Просветном Гласнику» за годину 1889, страна 305—313; 400—408.

И у «Матици» за годину 1866, стр. 693 има један чланак о овом предмету «Натега с нашим народним школама у старије доба (из старих танačких будимских протокола).» —

матски сметали школовању и просвети нашега народа у српском и православном духу, — нису били Турци.

Овако је било са школовањем оног дела српскога народа који се населио у Аустрији.

Напред смо поменули, како су услед прве српске емиграције под Чарнојевићем опустеле школе у земљама, које од чести састављају данашњу Краљевину Србију.

После друге емиграције из тих земаља под Шакабентом стање је морало постати још горе.

Према томе нећемо се нимало зачудити, што *Вук Караџић* овако описује [86] стање школа у Србији при крају прошлога века:

„Ни у сто села није било свуда једне школе, него, (који су мислили бити) попови и калуђери *учили су по намастирима* код калуђера *или по селима* код попова. Код сваког намастира било је по неколико ђака, па који су мањи, они су љети чували козе, овце, јариће, свиње, садили и пљели лук, ишли уз плуг, купили сијено, шљиве итд. а већи су ишли с калуђерима по писанији; а зими, пошто би сви ујутру донијели дрва, и потом већи напојили калуђерске коње, а мањи почистили собе, скупили би се у какву собу (која се у Троноши звала *џагара*), те би им какав калуђер или ђакон показивао да уче *чатити*, или би сваки учио код свога духовника. Многи љети забораве што зими науче: и тако су гдјекоји учили по 4—5 година, пошто нијесу знали чатити. Попови су обично имали по једнога или два *ђака*, који су такођер чували стоку, радили све послове домаће и носили водицу по селима. Ако ли би гдје у нахији била (или постала) *школа*, онда

[86] Рјечник, друго издање, стр. 841.

људи из околнијех села воде дјецу *маћистору*, и плате му на мјесец те их он учи. *У школи су дјеца морала сједити и учити од јутра до мрака* (само што отиду те ручају), а кад уче и чате морала су (сва у глас) тако викати (чатећи свако своје), да се у школи ништа није могло разабрати. У школи се учило и по мало писати, колико је учитељ знао, а *остале су* све *науке* биле као и по намастирима. Како по намастирима и код попова, тако и по школама дјеца су *почињала учити из рукописа* (јер буквара није било), нпр. учитељ напише дјетету, што ће данас учити, па кад то научи, он му напише друго итд. Кад који ђак тако из рукописа научи *бекавицу*, кад изучи и прочита неколико пута *часловац*, онда узме *псалтир*, а који изучи и пречита неколико пута псалтир, онај је већ изучио *сву књигу*, онда је могао бити, ако је хтио, поп, калуђер, маћистор, прота, архимандрит, а ако је имао доста новаца — и владика. Како год што је *учитељ по својој вољи* школу отворао, тако ју је и затворао кад му је била воља, па је ишао на друго мјесто, или се примао каквога са свијем другога посла.“ ——

Као што видимо ни овде нема никаквога трага да су Турци икоме сметали да отвара школе, нити су се мешали у то, шта ће се и како у њима учити.

На реду је да видимо, да ли је под таквим околностима, односно *школовања* у нашем народу, било каквога *књижевнога рада међу Србима* за време о коме говоримо?

Онамо у оном делу српскога народа, који је живео у „Немачкој“ т. ј. у Аустрији, и где се, захваљујући заузимању поменутих пријатеља просвете међу српским владикама, јавило какво-такво *више* школовање, јављају се, у првој половини XVIII века

и *први почеци* нове српске, управо још *славјано-сербске књижевности*.

Као првог писца ове нове књижевности *Шафарик* наводи [87] владику *Викентија Јовановића*, и ако ниједно његово дело није штампано, али је он, на основу старих извора, а с обзиром на ондашње односаје *написао* „манастирска правила,“ којих су се наши манастири придржавали читавих сто година, која су, да се не би заборавила, чешће, сваке године бар четири пута читана свима калуђерима. Ова „правила“ нису наштампана зато, што је 1776 синод, *по владиној заповести* морао усвојити друга правила, која је написао некакав *унијат* Танасије Секереш, и која посташе саставни део „илирскога реглумента“ од 1777, када су наштампана и раздата свима српским манастирима, и ако се ови нису никада хтели да управљају по унијатским правилима.

Други је писац *Дионисије Новаковић*, који је написао неколико богословских списа. Затим имамо *Христифора Жеваровића* живописца, који је сам себе називао **„иллиріко-рассіянски общін зωграфъ“** који је превео Ритерову стематографију, и у бакру сам изрезао.

Константин, игуман манастира Студенице (1748) забележен је као вредан преписивач Бранковићеве хронике.

Макарије Петровић из Темишвара прославио се као руски писац, проповедник и професор.

Софроније Поповић и *Рафаил Рафаиловић* помињу се (у Боића и Чапловића) као српски писци, али Шафарик не зна ниједно дело њихово.

---

[87] l. c. стр. 301.

Јован Рајић из Карловаца, рођен 1726, учио је граматику у језуита у Коморану, философију у Еденбургу, богословију у Кијеву и у Москви. Одлучивши још у Кијеву, да напише *Историју Срба*, и да би проучио све изворе, крене са ђаконом Дамаскином преко Цариграда у Хилендар, где је остао месец дана (1758). Он је на својој Историји Срба радио 8 година и довршио је 1768. Умро је (1801) као архимандрит манастира Ковиља, пошто је 15 пута одбио владичански чин, јер је живео само за своје студије. Оставио је у рукописима 12 фолијаната свога књижевнога рада. На жалост он је радио у доба, када и поред најбоље воље и способности, не беше ласно издићи се из медиокритета. За доброга историка није имао оштре и дубоке критике, а сметало му је то, што није знао страних језика. Извори му беху ограничени (суревњиви калуђери у Хилендару нису га пустили да се користи богаством његових старих рукописа, зато је Рајић и остао само месец дана у Св. Гори). *Језик* којим је Рајић писао, *беше смеса старо-словенскога, рускога* и *српскога* језика. Осем своје историје Рајић је оставио и две драме, трагедију „Цар Урош“ и „Бој змаја с орлови.“ Поред свију мáнâ у његовим делима, Рајић и као свештеник и као писац спада међу најзаслужније Србе новијега времена.

Василије Петровић (1754) владика црногорски написао је прву историју Црне Горе.

Александар Морвај (1755) написао је историју „Илираца.“ Његов се рукопис сада загубио, али се историк Енгел још користио тим рукописом и вели да се Морвај користио Даниловим „Животима.“

Захарије Стефановић Орфелин основао је у Млецима *друштво* за *славјано-сербску књижевност* и оста

вио је многа дела у рукописима, као и једну географску карту, коју је сам нацртао, јер он је био „обоихъ цесарско-краль. Бѣн. акад. худож. членъ.

Софроније Младеновић, родом из Србије, (1772), игуман знаменскога манастира у Москви, радио је много на руској црквеној књижевности и поправио је „Триодион“ према грчком оригиналу.

Синестије Живановић издао је дело „руско-славенски Србљак.“

И то је све, што се у главним потезима имало забележити о српској просвети и књижевности у овоме времену, а до појаве реформатора и препородиоца њиховог *Димитрија Обрадовића*, у калуђерству названог *Доситеја*.

Да видимо сада колики је и какав је био *књижевни рад у Грка*, од пропасти Цариграда па до реформатора нове грчке књижевности *Адамантиоса Кораиса?*

Вивлиографију или списак грчких књига, које су угледале света после пропасти Цариграда писали су још Неофит Родинос, Димитрије Прокоп, Сергије Макрејос, Константин патријарх цариградски, и Ризос Нерулос. Али сви ти каталози били су непотпуни. У почетку овога века Ђорђе Завира из Шатиста у Македонији написао је бољи списак, који је чуван у народној вивлиотици у Атинама све до 1876, када је публикован. Другу једну вивлиографију те „ново-јелинске књижевности“ штампао је Мустоксидис у периодичким свескама „*Ἑλληνομνήμων.*“ И учени Константин Економос дао је једну велику вивлиографију тога доба. А. Пападопулос Вретос издао је свој каталог у две свеске.[88] Вретос, као вивлиотикар

[88] *Νεοελληνικὴ Φιλολογία κτλ. Ανδρέου Παπαδοπούλου Βρετοῦ ἐν Ἀθήναις* 1854.

лорда Гилфорда, имао је на расположењу све белешке, које о томе питању беше прикупио тај племенити филелин с великим трошком и још већом издржљивошћу.[89] Посао Вретосов беше добар, али још непотпун. С тога је университет Атињана 1865, а за четврту периоду стечаја за награду, коју је основао грчки патриота Тодор Родоканакис, расписао награду за студију о грчкој књижевности од освојења Цариграда Турцима па до грчкога устанка 1821. Награда је 1867 досуђена делу Сатасовом.[90] Ово је најпотпунији рад од свију поменутих дела и износи 745 страна у 8-ни. Он је редигован у облику животописа појединих писаца, који су класификовани по хронолошком реду и према њиховим радовима. У томе делу помиње се *хиљаду и две стотине писаца* са више од *пет хиљада дела!* Толика је вивлиотика грчке књижевности из времена робовања Турцима.[91]

Да би загледали мало и у квалитет тога огромнога књижевнога рада, ваља нам се вратити на време пре пада Цариграда, јер, као што је доказао *Теријанос,*[92] жишке за ново потпаљивање писмености пренесене су на Запад још пре пада Цариграда, и управо рећи грчки бегунци, који су се после пропасти Византије растурили по целој Италији, више су били довршиоци

---

[89] Лорд Гилфорд био је велики заштитник јелинизма; он је цело своје велико имање утрошио за Грке, основао им је и академију у Крфу, у којој су се питомци потпуно издржавали о његовом трошку. Од тих његових питомаца да поменемо само Спиридона Трикуписа, историка, оца данашњега грчкога државника Хариласа Трикуписа.

[90] *Νεοελληνικὴ Φιλολογία Κωνσταντίνου Ν. Σάθα σύγγραμμα βραβευθὲν ἐν τῷ φιλολογικῷ διαγωνισμῷ τοῦ* 1867 *ἐν Ἀθήναις* 1868.

[91] Види о томе опширније у *Мораитиниса,* l. c. стр. 123—130.

[92] l. c. стр. 1—30.

него иницијатори тога душевнога препорођаја, који је нејасно почео за време Петрарке и Бокачија, а који је засветлио под Мануилом Хрисолорасом и Георгијем Плитоносом.

Беседник и философ Мануил *Хрисолорас* из Цариграда, основао је на Западу „прву школу новије цивилизације (Oncken),“ којом се доцније дичила Фиренца. Затим је основао грчке школе у Риму и у Млецима, које су се дуго бориле с оном у Фиренци за првенство. У тим школама беше ризница најдрагоценијих грчких рукописа, из којих је после поникла новија књижевност света. Хрисолорас је први спојио два света, који су дотле вековима били не само раздвојени него и непријатељи. Он је написао прву јелинску граматику за Европљане у форми питања и одговора. Та су питања после прерадили за своје ученике Еразам и Рајхлин. За Хрисолораса вели Гварини, да је био истински философ, божанствени учитељ, прави сунчани зрак, који је осветлио целу Италију, дотле загњурену у најцрњи мрак. Он је први усадио у срце Италијанаца љубав према науци, и његови многобројни ђаци предаше се душом и срцем изучавању јелинскога језика и књижевности, и прикупљању грчких рукописа. Један од тих ђака, Ђовани Ауриспа путовао је нарочито за последње на Исток, и донео је из Цариграда и других места велико мноштво јелинских рукописних дела, међу њима и славни лаврентијски зборник трагедија Софоклових и Есхилових, беседа Димостенових, дела Ксенофонтова, вивлиотику Диодорову, географска дела Стравонова, дела Аријанова, Лукијанова, Касијева, аргонафтика Аполонија Родија. Сам цар Мануил Палеолог, коме се допала љубав

књизи овога Сицилијанца, даровао му је историју Прокопијеву и Ксенофонтов спис о коњаништву.

Други ученик Хрисолорасов, Франческо Филелфо, донео је с Истока много старих грчких рукописа у Венецију, итд.

После Хрисолораса светли нарочито историјска фисиогномија великога философа Георгија *Гемиста Плитона*, који, такође пре пада Цариграда, донесе у Италију дотле непознату платонску философију и отпоче отпор противу схоластичке философије. Он је помоћу и под заштитом Козме од Медичи (тога „Перикла фирентијског“) предавао у Фиренци своју философију, обожаван од својих савременика и ђака, који су га звали „новим Сократом и Платоном.“ Schultze у својој историји философије ренесанса доказује, да је Плитон утицао и на германску реформацију, и на развитак уметности, нарочито пластичке. Песник Леопарди вели о њему: „Сто година пре реформације Гемиста је, не као Лутер због срџбе и гордости, већ са философских и политичких разлога, предсказао нова црквена начела и нове верозаконске нрави, које ће боље одговарати новоме времену и потребама народа. За дивљење је тај јелински народ који је двадесет пуних векова био беспримеран и недостижан углед у цивилизацији и писмености. Јелини, за слободе и самосталности своје, разнеше своју просвету и културу по целој Азији и Ливији, а за време свога робовања посташе учитељи европским народима. Познато је, колико имају заслуга за ширење просвете у Италији славни дом Медичи и папа Никола V, који је великим новчаним поклонима успео да се преведу на латински Иродот, Тукидид, Поливије, Диодор, Апијан, Теофраст, Стравон итд. Десет хиљада златних скуда дао је само за превод

Илијаде и Одисије. Био је заштитник и добротвор *Теодора Газиса* Солуњанина и *Георгија Трапезунтија*, који су допунили културну мисију Хрисолорину и Плитонову. Први је превео на латински Аристотела, Теофраста, Александра Афродисијескога, Елијана, Дионисија Аликарнасејског, и Јована Златоустог. Његова јелинска граматика бацила је у присенак питања Хрисолорасова. Као професор у Ферари Газис је тумачио Димостена. Из те школе изашао је Агрикола, први јелински учитељ Немаца. Трапезунтије превео је на латински законе Платонове, риторику Аристотелову и Евсевијеву евангеличку спрему.

После пада Цариграда наста бегство грчких научника у Италију. Најславнији међу њима био је *Јован Ласкар*, онај исти, који је толико утицаја имао и на развитак дубровачке књижевности. Помоћу Лаврентија Медичи он је спасао из катастрофе стотинама јелинских рукописних дела, основао је јелинску гимнасију у Риму, која је под његовом управом постала средиште за образовање грчке младежи. Доцније је Ласкар са Будеом основао вивлиотику у Фонтенебло-у. — У Млецима је Ласкар био душа Алдове штампарије, која је при крају XV в. била и арсенал и радионица и саборница свију грчких научника у туђини. Слагачи, штампари, коректори, писци све сами Грци. Оно што су они наштампали, и данас се сматра као узор штампарске вештине. У почетку XVI века Ласкар је био посланик краља француског у Млецима, али, знајући да може више учинити за свој род његовом просветом, него као посланик франц. краља, он је поглавито радио на првоме. Штампао је јелинску антологију Планудову, Калимахове химне, четири трагедије Еврипидове, аргонафтика Аполонија Родија итд. Његовом иници-

јативом и помоћу штампане су Софоклове трагедије (1508) Платонова дела (1513) Павсаније (1516). Целога свога живота Ласкар је радио *на ослобођењу Јеладе јелинском просветом*.

Његово дело наставио је његов ученик Марко *Мусурос*. Он је предавао грчку писменост у Млецима, издао је критичка издања Аристофана, Павсанија, Атинеја и Исихија, која се и данас хвале од стручњака. Био је душа не само Алдинове него и нове нарочито грчке штампарије, коју основаше Власт и Калијеро Крићани, и у којој је штампао његово „*Μέγα Ἐτυμολογικὸν*“ (1499). Ова штампарија пренесена на захтев Ласкаров у Рим издала је студије о Пиндару, идиле Теокритове, еклоге Томе магистра, Фриниха итд. Мусур је цео свој живот посветио васкрсу Јеладе јелинском просветом. Он је заједно с Ласкаром највише допринео, да васкрсне народна свест грчка. Славна је Мусурова ода папи, када је овај, не могући успети да подигне нов крсташки рат противу Турака, основао барем грчку школу у Риму и писао Мусуру да му пошље 12 грчких младића да се уче грчкој писмености у Риму.

Трагом Ласкара и Мусура пошли су и други Грци нарочито *Николај Софијан* и Антоније Епарх. Први је био питомац грчке школе у Риму, и он је издао прве књиге за народ, на простом грчком говорном језику, превео је из Плутарха расправу о васпитању деце, израдио је географску карту Јеладе са старим и новим именима места. Он је много допринео да се у простом народу одржи успомена на стару славу. Када је Сулејман освојио Керкиру (Крф) 1537, побегао је отуда у Венецију друг Софијанов *Антоније Епарх*, где је основао грчку школу а и јавно је предавао јелинску писменост по поруци „са-

вета десеторице.“ Убоги сиромах а отац многе деце, он је морао да продаје драгоцене старо-грчке рукописе да би живети могао. Тридесет их је поклонио само краљу француском Франсоа I-ом, надајући се његовој заштити. Знањем је био испод Ласкара и Мусура, али по родољубљу им је раван. Он вели: „Грчка је изгубила све; ако изгубимо и њену просвету, онда нам у опште не вреди живети.“ Он се свуда заузимао за Грчку, код разних папа, кардинала, црквених сабора, код Меланхтона, код цариградскога патријарха, код саветника цара немачкога, усмено, писмено, у прози, у стиховима.

Од осталих бораца за васкрс грчке *народне свести*, које је у Византији било тако исто мало колико је и „света римска империја“ немачкога народа имала римске свести, или колико је *народне* свести било у нашем народу пре Косовске несреће — ваља још поменути владику Занетина с Крита, Јакова Дајасорина, Палеокапа, Кутуниоса, Флангиниса, Филараса, Христофора Ангела професора у Кембрицу и Оксфорду, најученијега калуђера Никодима Метаксаса, који је основао прву грчку штампарију у Турској. Засебно ваља поменути Скуфоса, који је 1681 издао „Риторику.“ Он се за ослобођење Јеладе обраћа самоме Христу, не сећајући се, вели Теријанос, старе пословице „*σὺν Ἀθηνᾶ καὶ χεῖρα κίνει*“ (помози се, па ће ти и Бог помоћи).

Ми овде нећемо улазити у анализу Теријаносова испитивања да ли би за Грке било боље да су уместо Турака, Франци постали њихови господари. Ми не верујемо да би латинска окупација Пелопониса дала грчкоме народу те покрајине „ратничкога духа,“ да није било словенске и арнаутске окупације Пелопониса. Њему се чини, да франачка владавина

на Јонским Острвима није могла одродити њихово становништво од народа, а ја, као пријатељ Грчке, не бих данас пристао на опште гласање становништва тих острва, да ли да остане саставни део Јеладе, или да се врати под Енглеску... По њему Франци, који су Критом владали 400 година, сви су се погрчили, а они Крићани, који су се потурчили, и данас су главна сметња за ослобођење „велемученичкога острва“ — а ми налазимо да томе нису толико криви потурчени Крићани колико президијални покушаји Јеладе, да ослободи то острво а да се „не компромитује.“

Најзад нама овде и не треба да улазимо у та питања, јер ми хоћемо да видимо каквоћу грчкога књижевнога рада од пропасти Цариграда до Кораисове реформе.

Главна садржина тога рада била је: богословска полемика противу латинске цркве. Не само сваки научник и књижевник, него и сваки учитељ, сматрао је за своју дужност, да напише велико или мало дело, у прози или у стиховима, противу католицизма.

Целога народа пажња беше концентрисана у једно: у мржњу противу папе и његових следбеника. „Најобразованији људи у народу — вели Теријан — нису ни освртали главе на то, што Турци купе грчку мушку децу, да од њих направе јаничаре; они су налазили, да је много важније писати расправе о томе да ли свети дух произлази само од оца, или од оца и од сина.“

Теријан ређа велики низ патријараха, владика, научника и књижевника, који су цео свој живот провели, да пишу полемичке списе противу католика и лутерана, цитира све те списе, па вели, да чак и

она двојица, који су били дика грчкога народа, Евгениос Вулгарис и Никифорос Теотокис, нису могли побећи од те „дужности“, да су чак и они написали грдне богословске полемике.

Читаве векове трајала је та борба („океан речи а у њему кап памети“), која католицима и лутеранима није шкодила ништа, али је спречила и укочила сваки напредак грчкога народа.

Цела народна просвета била је богословска. Једине читанке народне биле су октоих и псалтир, Граматика се учила из дела светих отаца.

Већину међу народним учитељима састављаху калуђери, којима постови беху најважнија основа народне просвете; за њих робовање Турцима беше Божја казна за грехове предака; они, као и патријарси, проповедаху слепу послушност властима, јер је свака власт од Бога итд. Европска философија, коју су они звали *μωροσοφία* беше за њих безбожништво. „Благајник сваке науке“ Сергиос Макреос, ректор патријаршијске велике школе, који се сам жалио што је „философија пропала и што се граматика грди,“ ипак је 1797 штампао у Млецима књигу противу Коперниковог система, противу Њутнових закона итд.

У историји грчкога робовања био је врло сјајна личност „благоверни, прејасни и премудри господар *Александар Маврокордат*, велики логотет Христове велике цркве и тајник моћне царевине отоманске.“ Тај је лекар по општем мишљењу Грка био главна полуга за народни и душевни препорођај Грка; он им је показао пут и за политички васкрс, био је реформатор „народнога програма,“ велики књижевник и научник, као што доказује његова расправа о циркулацији крви. Он је и његов дом по богаству

и слави превазилазио и сам дом фиренцијских Медика. Теријан налази, да је све то претерано, да Маврокордатово дело Pneumaticum circulandi instrumentum (Болоња 1664) није ништа особито, а најмање је он открио циркулацију крви, као што тврде његови имнопевци, јер прве напомене о циркулацији крви налазе се још у Платоновом „*Τιμαίω*,“ а открио ју је шпански лекар Михаило Серветос (1511—1553) и законе јој одредио Харвеј 36 година пре Маврокордатовога списа; да је његова „граматичка синтакса“ са свим несварљива; да његова „Јудаика“ (кратка свештена историја) и његова „*Φροντίσματα*“ не чине никакву част његовом имену. Теријан признаје само да је А. Маврокордато био у политици веран слуга Високе Порте, који је налазио да се интереси Јелина слажу с бићем турске државе. По њему Маврокордато „велики и силан роб“ служећи искрено деспоту веровао је да уједно служи и своме народу „ситноме робљу.“ Обично се као најсјајнији доказ његове дипломатске вештине наводи карловачки мир (1699) за који га је цар Леополд направио „кнезом“ а Порта обасула почастима. Теријан налази да је карловачки уговор био последица великих победа Евгенија Савојскога а не дипломатске вештине Маврокордатове. Слика Маврокордатова коју Теријан састављa из његових властитих писама — доиста није лепа. Али опет он признаје, да је Маврокордато био један од најблаговернијих и најученијих Грка међу својим савременицима, да је неке грчке општине сачувао од силеџилука турских паша, да је многим црквама поклањао одежде, петрахиље, кандила и путире, да је удомио неколико девојака „господскога соја“ и да је дао 2—3000 гроша сиромашним ђацима. Његову славу певали су они, ко-

јима је он код Патријаршије израдио титулу „*ὕπατος τῶν φιλοσόφων*," јер је онда црква хиротонисала не само владике него и шефове философске.

Али ако Маврокордат није ништа урадио за свој народ, израдио је, да његов син постане први грчки кнез „целе Угро-Влахије." Готово сви Грци, који су били „велики терџумани Порте" гледали су само своје интересе — вели грчки писац Теријан.

Грчки кнезови дунавских кнежевина били су des sclaves titrés, као што их зове један од њихових министара, и они нису ништа привредили народу грчком и његовој књижевности. Установили су грчке школе и штампарије, опростили су влашке и молдавске сељаке ропства (?), олакшали су им кулук, дали су им прве почетке образованости, али никада и никако нису озбиљно помислили да погрче већину становништва. Ово нарочито боли Теријана. Као год што је некада Патријаршија преко Кирила и Методија градила словенску азбуку тако је и син Николе Маврокордата, Господар Константин, позајмицама из јелинске и словенске азбуке саставио влашку граматику за учење простога народа; по његовој заповести читано је јеванђеље по свима црквама на влашком језику, ради чега су и све црквене књиге преведене на влашки језик. У осталом живот тих 68 несрећних кнезова грчких био је пун мучних и страшних перипетија. Неке су мучки убили, као Григорија Гику и Константина Ханџери, други су погубљени као Маврогенис и Александрос Ипсилантис, трећи су самовољно збачени као Никола Караџа, Константинос и Александрос Мурузи, Александрос Маврокордатос и Александрос Суцос. За љубав ових престола брат је брата пањкао код великога везира, као нпр. Јован Маврокордато који је својим интригама најпре

преместио свога брата из Влашке у Молдавску а после га је збацио с престола.

Неки од тих кнезова одиста су подигли јелинске ликије (лицеје) и акадимије, у којима су предавали наученији Грци онога времена, неки су штампали многе и разноврсне грчке списе, неки су обилато новцем помагали грчке школе по Турској, али је цео тај посао био за грчки народ бесплодан, јер цео тај покрет беше само спољашње кинђурење и фракање, а не озбиљно образовање народа. Осем тога, њихов раскошни и неморални живот, њихова самовоља и тиранија учинила је, да Румуни омрзну на Грке као на најцрње своје непријатеље. Осем тога, оних 100.000 Грка који за време грчке владавине у Румунији беху преплавили Дакију, дочепавши у своје руке скоро све земље и спахилуке, толико су гледали само свој ћар, да су се, уместо да они погрче Румуне, они сами тако порумунили, да њихови потомци кваре своја грчка имена, само да сакрију своје грчко порекло. Теријан тврди (стр. 62) да „*πάντων τῶν ξώων μιμητικώτατον εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὁ Ἕλλην*“ и да би с тога нестало временом свију Грка с лица земље, да се благовремено још није створио грчки политички центар у краљевини Јелади. Грчки трговци и индустријалци у Влашкој, који су држали, да су „они влашки одрпанци створени само зато да живе по земуницама и да једу мамаљугу“ претопише се и сами у Румуне. Грчки језик, којим су говорили не само дворјани него и бојари и сви угледнији људи у Влашкој, и на коме се онде наштампало стотинама грчких књига, изгубио се без икаквога другога трага, осем што су грчке школе и акадимије у Букурешту и Јашу и њихови управници Паисиос Лигаридис, Севастос Киминитис, Ни-

колаос Зерзулис, Никифорос Теотокис, Дунгас, Говделас, Григориос Константас, Ламброс Фотијадис и Неофитос Дукас, колико толико допринели препорођају Јеладе. Али та успомена не може да ублажи чемер, који је осетио Теријан при помисли, да онде где су пре само 70 година пред огромним аудиторијама „Јелино-Влаха“ предавали славни грчки учитељи Венијамин Лезвиос, Георгиос Генадиос, Константинос Вардалахос, Стефанос Канелос и други, да тамо у Букурешту нема данас ни грчке акадимије, ни грчке школе, ни грчке цркве, и да су Грци, који још тамо живе, морали да поруче са стране грчкога свештеника да прославе 25 годишњицу јелинскога краља!

По Кумасу („*Ἱστορίας τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων*“) и Теријану (l. c. стр. 63) нова грчка просвета почиње управо почетком XVIII-ога века — од Евгениоса Вулгариса и Никифороса Теотокиса, тих великих научника и књижевника грчких, славних учитеља, још славнијих писаца, достојних весника грчкога душевнога препорођаја, који су дика Јеладе. Евгеније је био центар тадашњега грчкога душевнога покрета. Као старешина маруцејске школе у Јањинима, као управник школе у Кожанима, као вођ икуменске акадимије у Светој Гори, као професор философије у патријаршијској школи, он се борио и имао успеха више него ико од његових савременика. Због његове свести о својој надмоћности и због његове нарави, где год је он предавао, остале су философске, филолошке и друге препирке за њим. Из Јањина, после много година корисног учитељовања, морао је да оде због своје препирке са Баланом, последником старије философије. У Светој Гори предавао је 6 година, подигао је број ђака у акадимији од 20 на 200, али га је одатле отерао

бивши патријарх Кирило, који је против њега подигао и свештенике и калуђере и манастире и ђаке — због његових теорија које беху „противне“ православној вери. Није боље прошао ни у Цариграду, и најзад је отишао у Русију где је постао архиепископ.

Оцењујући целокупни утицај Евгенијев на душевни покрет Јелина у XVIII веку, Теријан најпре констатује, да он нигде није васпитао ниједнога ученика, који би се и приближно могао с њиме упоредити, али је написао тако много и тако учених дела као икоји савремени немачки или франц. научник. Евгеније је међу тим учинио три велике погрешке: прво је писао језиком и сувише сличним јелинском, друго, писао је и преводио је таква дела, која беху и сувише висока за тадашњу моћ поимања грчкога народа, треће, губио је време и на огромним списима, који не беху ни од какве користи чак ни за философе и филологе од струке. Грцима, који беху гладни и жедни просвете, Евгеније беше поставио царску трпезу. Они тражаху умнога хлеба, а он им пружаше најпрефињеније и најскупоценије умне посластице, које не могу нахранити него само покварити желудац. Величанствена беше његова трпеза, али нездрава за људе, који умираху од глади. Многи Евгенијеви списи могу да се упореде с величанственим кипарисима, који зачуђавају својом висином и лепотом, али не дају никаква плода.

Евгеније у својим списима избегава и само име јелинско, јер то име подсећа на незнабоштво старих Грка, као што сам тумачи у своме преводу Волтерове расправе о пољској цркви. У томе преводу, даље, он исказује своје презрење према народном језику, зато пише старим, заборављајући, да не

може бити ни помена о народној просвети без књижевности на језику, који народ разуме, заборављајући, да ће онаким језиком писана дела разумети само десетак научника. Евгеније је био философ из Лајбницове и Волфове школе и превео је многа философска дела која онда беху на гласу, а која су сада у науци давно застарела. Овамо спадају Сегнерове „расправе матиматичких елемената,“ Такветијева „начела геометрије,“ Гравзандов увод у философију „начела метафизике“ и многа друга. Али колико је онда и међу самим учитељима било људи, који су могли само разумети та дела а камо ли предавати их другима? Од свију научничких радова Евгенијевих највише је користила тадашњим грчким научницима његова „Логика“ (1766). Јер, његово дело „Оно што се допада философима,“ које су браћа Зосими наштампали, да се раздаје „бесплатно свима младићима који су жељни науке,“ није могао да разуме ниједан учитељ. А већ шта да се каже о његовом делу „Систем свега,“ које су такође браћа Зосими наштампали у Бечу и којим су се користили само противници нове астрономије, зато што се не слаже са Светим Писмом, које је доказало, да земља стоји а сунце се окреће око ње. У њему се одбацује Коперников систем, јер се не слаже са списима светих отаца! Тако исто није имао никакве користи народ од његовога дела „Поклич божанственога и светога Августина,“ нити од његовога превода руского спева о рату између Руса и Пољака („*Καρκινικοὶ στίχοι*“). Али највећа његова беспослица била је што је превео оду пиндарску руского стихотворца Петрова у славу Потемкинову, и што је превео целу Виргилијеву Енеиду и Георгика (три св. in folio). Овамо спадају и три свеске о богословским трудима Јосифа Бријенија за спајање

католичке и православне цркве и о другим богословским питањима. —

Докле имнопевци Евгенијеви кажу да је он био и Аристотел и Њутн, и Картезијус и Димостен и Плутар све уједно — дотле га Теријан пореди само с Албертом Халером (1708—1777), који се одликовао у свима гранама науке, али за кога вели, да сва његова велика дела нису привредила немачком народу онолико колико један Лесингов „Лаокон.“

Никифор Теоток стајао је у општем образовању испод Евгенија, али у неким наукама мислио је здравије и правилније. Истина и он је издао *τὰ Ἀσκητικά* епископа Исака, превео је с латинскога „златно дело Самуила рабина јудејскога,“ написао је на старо-грчком језику начела експерименталне физике, начела матиматике, тригонометрију итд. Истина и он је пред својим делима штампао онако исто бомбасте посвете руској Царици Катарини као и Евгеније, али је он ипак учинио и по гдешто више од Евгенија, он је превео у хришћанство многе Татаре, вратио је у православље око четири хиљаде расколника. Теотоково дело, које је било народу најкорисније, беху његова „*Κυριακοδρόμια*“ написана језиком много разумљивијим народу. Нема сумње да је и Теоток презирао као и Вулгар „простачки“ народни језик, али по невољи он је први почео да пише јасније и да чисти народни језик од туђих речи, и ако није био у стању да постане прави реформатор нар. језика. Теотокис је био најбољи матиматичар, најбољи богослов и проповедник својега доба, али није био врло јак у старој јелинској историји.

Осем ове двојице „најславнијих Јелина“ XVIII века, ваља још поменути Неофитоса Кавсокаливитиса врло

вреднога граматичара и свађалице. Он је написао 1400 штампаних страна тумачења самога четвртога дела граматике Теодора Газија.

Поред Вулгариса и Теотокиса беху најодличнији учитељи народни Данил Керамевс управитељ школе у Патмосу и Ламброс Фотијадис у Букурешту. Учитељи патмоске школе били су научници, који су чували као зеницу и унапредили граматичка предања Газијева. Они су били „Газисте“ као што учитељи у Јањинима беху „Ласкарите.“ Од патмоских учитеља најславнији је био Керамевс; из свију крајева подјармљене Грчке беху се искупили на 200 ђака да слушају Керамевса па да после шире просвету по целом народу.

Ламброс Фотијадис био је први од народних учитеља, који је покушавао да се отме од схоластичкога правца и да се стара за живе народне потребе. Он је први с одушевљењем стао под заставу препорођаја народне писмености, коју је подигао Кораис.

Једна од главних сметња за развитак здраве народне књижевности у оно доба беше то, што се у свима грчким школама кроз цео XVIII век, све до устанка, читала, поред псалтира и Дамаскиновог октоиха само енциклопедија Јована Патусе, у којој је књижевност и наука била слушкиња богословије, као што беше и на Западу са схоластичком философијом све до Волфа.

Али главни је узрок, што се онда није могло доћи до праве народне књижевности и просвете то, што су сви ондашњи писци и учитељи писали језиком, који није скоро нико разумевао, што су огроман труд уложили у писање и превођење философских

и матиматичких дела, која онда није нико могао да појми, а која су данас у свему застарела.

Било је дакле крајње време, да се нађе вођ, који би био у стању да покаже сву заблуду ранијих и ондашњих књижевника, који би их извео из безизлазнога лавиринта, у који се беху зарили, који би прокрчио нов и једини пут к правој народној просвети, а тиме и политичком препорођају народном. Народ беше онда напуштен својој црној судбини вековнога ропства, беше услед тога морално исквареи, али се сећао још својега племенитога порекла, своје старе славе, и беше још сачувао нешто мало свога прадедовскога частољубља.

Тај вођ народни постаде Адамантиос *Кораис*. „Оно што је Сократис био за старе философе, то је Кораис постао за новије и савремене учитеље. Пред њиховим очима беше небо, пред његовим човек. Они беху природњаци, он беше антрополог. С нектарских усана Кораисових потекла је први пут слатка и мила грчка реч, која је очарала и загрејала сва грчка срца, која је подигла малаксалу душу народну. Први је Кораис проговорио о слободи јелинској и то језиком који нити беше варварска мешавина грчкога с туђим језицима нити неразумљиви старински језик; он је први спојио јелинску писменост с јелинском слободом и тако грчки језик, најглавнији орган народнога живота, пречишћен Кораисом, постаде оно, што је требало давно да је постао, најсилнија полуга за народни препорођај. Својим истински слободњачким и достојанственим карактиром, својим истински родољубивим саветима, усадио је у грчке душе љубав према отаџбини, и то не ону спољну и шупљу, него онај патриотизам, који рађа племенита осећања и велика дела, који учи да је дужност свакога жртвовати

се за отаџбину. Просвета, како је разумеваше Кораис, беше армонично развиће ума и срца, а то беше најпотребније грчкоме народу па да заузме своје место међу образованијим народима. Што здравија просвета, то већа љубав према слободи. Али први услов за автономију народну беше његова писменост. За ову опет беше потребно реформовати целу методу учења, створити књижевни језик. Све је то урадио Кораис.«

„Живот овога великана, који је архитекта и реформатор грчкога језика и грчке књижевности, силан гласник врлине, философије и слободе, свештеник нових начела, заузима међу Грцима исти положај који је у Француза имао Монтењ, у Енглеза Бакон, у Немаца Лесинг, тај је живот ризница корисних дела за грчки народ и његову просвету.«[93] —

[93] Терџјанос, l. c, стр. 85—87

III

КОРАИС И ДОСИТЕЈ

Није ово први пут, да се у српској књижевности помиње име Кораисово.

Још пре 52 године, један од мојих претходника у раду за ближе познанство између српске и грчке књижевности, *Вукашин Радишић*, написао је 1842 у Цариграду, где је био секретар српскога заступништва, и штампао је у Београду [94] нарочити чланак о Кораису, кога зове новим Сократом нове Јеладе.

У томе чланку Радишић тврди, да је Кораис, прокрчивши путе за све науке и уметности на новоме грчком језику, постао учитељ свима савременим грчким богословима, правницима, лингвистима, лекарима, философима, беседницима, песницима, политичарима, грађанима, судијама и државницима. Преузносећи Кораисово родољубље и човечност у свему, што је радио, Радишић налази, да нема ниједнога Кораисовог списа, који не би био и Србима од велике користи. Што год је казао о старом јелинском и новом грчком језику, све би то могло бити дивно правило и за српске раднике на језику. То исто

[94] У бр. 6-ом „Додатка къ Србскимъ Новинама" од год. 1842.

важи и о свима другим поукама народу, које се налазе у његовим многобројним писмима, којима се Радишић нарочито одушевљава и обећава превести их на српски „имајући с њима наравно неку намеру.“ Каква је била та намера види се из одломка једнога писма Кораисовог првом председнику нове Грчке, Каподистрији — који одломак Радишић цитира. У томе писму Кораис светује првога управника нове Грчке, да не пушта сувише младе Грке у туђину на науке. „Нека се науче најпре у Јелади, у јелинским школама, од јелинских учитеља, јелинскоме језику и праотачкој Христовој вери, па после, овако оружани, нека старији и зрелији иду у туђину, која их онда неће моћи отуђити од својштине. Од омладине, у туђини васпитане, која није довољно напојена духом свога завичаја, шта ће друго Јелада дочекати и видети него, на своју велику жалост и штету, саме Французе, Енглезе, Немце, Италијанце, али никако и нигда праве, честите и срећне грчке грађане. Светуј и неразборите родитеље, да не шаљу своју децу на страну пре него што ту, у отаџбини, не изуче савршено грчки и нашу беспорочну веру, јер их само то може у туђини сачувати од разврата. Кад јелинску омладину будете пуштали из отаџбине у стране земље, највише јој препоручите ове спасоносне речи: Дх҃а не угашайте. Всѧ искꙋшайте, дѡбраѧ держите (I. Кz Солꙋн. 5. 20. 21) Господ ти стопе управио велики човече!“

Овај цитат, узгред буди речено, показује да је Вукашин Радишић још 1842 слутио оно, о чему смо се ми тек после 50 година на своју и народну штету уверили, тј. да сувише млади људи, који још не познају своју отаџбину, нити су још како ваља проникнути духом народним, васпитавајући се у ту-

ђини, могу отуда донети позитивнога знања, али махом за то изгубе свој народни дух, постају фанатички имитатори туђих установа, закона, обичаја, пресађују све, што им се у туђини допало, па и оно што је тамо природни ресултат вековнога развитка, а што је у њиховој отаџбини неприродан и за живот неспособан накаламак — те тако уместо да отаџбина од њиховога знања има користи, она се оназађује и спречава у свом природном развијању.

Радишић није испунио своје обећање, да преведе Кораисова писма, јер је, на жалост српске књиге, сувише рано преминуо.[95] Ми ћемо му, и ако

[95] Кратка виографија Вукашина Радишића налази се у „Поменику" М. Ђ. Милићевића, стр. 588.

Нека нам буде допуштено овде допунити ту виографију потпуним списком његових дела, у колико смо их до сад нашли.

Вукашин Радишић био је и песник и књижевник, и учен професор и дипломата. Од његових песама нашли смо ових 18: Ода попечитељству просвјештенија у Књажеству Сербији 5 јула 1838; ода радојелцима и радопилцима па без невоље задуженицима; приказ сплеткашу; прича (Голубица I, стр. 169, 271, 272); побуда мојим младим слушатељима поетике, говорена при почетку исте науке 1839, 6-ог нојемврија у књажества србског крагујевачком гимнасијуму; науке из азбуке; ругачу поесије; ода г. Јовану Стејићу; весна мајка, ружа ћерка; срећа; галеомиомахија или бој мишева с мачком, од Теодора Продрома или Птохопродрома, Цариграђанина XII века, две идилице: Клеодам и Миртон, из Биона, и простак, од Мосхуса, обе превод с јелинскога (Голубица, II, стр. 15—24, 39, 134, 137, 138; 141, 234—236); мој прелазак преко Црнога Мора; моја женидба; писмо Глиши Возаровићу о „Голубици" (Голубица, III, стр. 189, 194, 233); име грађанина; чворци на дуду; плач за мојим покојницама (за женом и ћерком, прекрасна песма); натпис на надгробној плочи моје љубе Маре и ћерке Јелене (такође врло нежна песма) Голубица, IV, стр. 21, 23, 135 и 142; начин којим се у браку љубав чува; молитва Богу у мојој болести (Голубица, V, стр. 87 и 115). — Осем ових песама, Радишић је превео целога *Анакреона*

тек после 50 година, жељу испунити. Али Радишић је упркос своме кратком веку ипак доспео, као што ћемо даље видети, да српској књижевности саопшти гдекоји од Кораисових епохалних приступа к његовим критичким издањима старих грчких аутора.

Приступајући овде проучавању живота и рада *Кораисова*, ми ћемо најпре изнети неколико података из његове автовиографије. Он ју је, на наваљивање својих пријатеља, написао тек у 81-вој години свога живота, јер налажаше да „ко хоће да пише историју свога живота, треба да забележи све успехе али и све грехе свога живота, и то тако тачно, да прве не увеличава, а друге да не смањује, или да их са свим прећуткује — а то је веома тешко због самољубља, које нам је свима урођено. Ко у ово сумња нека проба да напише само две врсте из своје виографије, па ће видети колико је то тешко.“

(двадесет и једна ода Анакреонова у Голубици I, стр. 233—248; тринаест његових ода у Голубици V, стр. 101—112, а остатак у „Уранији“ за 1836 год.), Клеанта имен Зевсу (Голубица, IV, стр. 196) и Тиртеову елегију (Голубица V, стр. 113).

Као професор грчкога језика у крагујевачкој гимнасији Радишић је написао књигу „Грчка читанка за употребљеније србске младежи. У Београду, у књаж. срб. типографији 1837, на м. 8° стр. 180 (грчки наслов: „*Ἀναγνωστάριον, εἰς χρῆσιν τῆς τῶν Σέρβων νεολαίας, σχεδιασθὲν ὑπὸ Βουκάσσινου Ῥάδισσικι Διδασκάλου τῆς σήμερον ἑλληνικῆς γλώσσης Ἐν τῷ Ἡγεμονικο-Σερβικῷ γημνασίῳ τῆς Κραγουεβτσης. Ἐν Βελιγραδίῳ, ἐκ τῆς Ἡγεμονικο-Σερβικῆς Τυπογραφίας* 1837). Да би могао у овој читанци написати српско *б*, Радишић је измислио за грчку азбуку писме $\widehat{\beta}$. Као мото узео је Доситејеве речи из „нравоученија“ треће басне: „ови ми је грчки језик од младости мио, и рад бих да се многима од наших младића смили.“ Садржина је читанке одабрана: у првом одељку кратке реченице о животу старих Грка, у другом мало дуже реченице шаљиве садржине, у трећем Диогена Лаертија философске изреке, у четвртом кратке приче из

Кораис је у својој истинској скромности правога великога човека,' за коју ћемо доцније видети много доказа, налазио, да нема никаквих успеха да набраја из свога живота. Своје погрешке радо би испричао „када би публиковање његових грехова *могло* кога год да поправи," али он у ту могућност не верује. Он се дакле задовољио, да у својој автовиографији забележи само неколико података о своме животу, само зато, да исправи нетачности у списима оних, који су „нашли да треба да опишу његов живот још пре његове смрти".[96]

Елијанове историје, у петом изреке из Плутарха, у шестом разговор Сократов о врлини, у седмом превод Стејићевога чланка о Богу на грчки, у осмом грчки превод Доситејеве расправе о љубави (из савета здравога разума), најзад неколико песама Георгија Сакеларија. На крају књиге речник грчко-српски свију речи употребљених у тој читанци. —

Од осталих књижевних радова Радишићевих поменућемо овде: „Два Сократова разговора из Ксенофонтових знаменитости (Голубица I, 112 и 118), друга два Сократова разговора (Голубица, II, 41—50) „Сократ проповеда Продикову басну о младом Ираклију" (Голубица, IV, 56). —

Остали Радишићеви радови у вези су с Кораисовим, где ћемо их и поменути.

[96] Од автовиографије Кораисове има много издања. Ја сам у Парискoj народној вивлиотици видео, и *после 60 година први* расекао листове првога издања: ***Βίως Ἀδαμάντιου Κοραῆ*** *συγγραφεῖς παρὰ τοῦ ἰδίου, ἐις τό ὁποῖον ἐπροστίθη ἡ ἐικὼν καί τὸ πανομιότυπον τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθεισης ἐπιταφίου ἐπιγραφῆς.* ***Φιλοτίμῳ δαπάνῃ τῶν ὁμογενῶν. Ἐν Παρισίοις,*** *ἐκ τῆς τυπογραφίας* ***Κ. Εβεράρτου,*** rue du Foin St. Jaques № 12 — 1833. — Друго је издање Шулцово, на латинском језику, Лигниц 1834, треће Пајкерово у Бреслави 1849, четврто (и ако на њему пише треће) је из штампарије Никите Пасари, у Атинама, 1870 године.

Адамантиос Кораис родио се 27 априла 1748 у Смирни, као прво дете Јована Кораиса из Хиоса и Томаиде Рисиосове Смирњанке. По мајци је дакле био унук Адамантиоса *Рисиоса*, једнога од најученијих Грка онога доба, који је у својој младости био учитељ у Хиосу, а доцније се настанио у Смирни, где се оженио, и немајући мушкога порода, васпитао је своје кћери као синове, тако да је Кораисова мајка била образована жена, докле му је отац био човек без образовања, али је увек жудео за науком и био је одличан човек и угледан грађанин, који је 10 пута биран за димогеронта, који је сваке године био или у општинској управи, или тутор цркве, или надзорник болнице, или устабаша трговачкога еснафа.

„Чим смо дорасли за школу — прича Кораис — отац нас је, мене и мога брата Андреју, дао у школу. Мало раније је у Смирни основао био грчку школу *један калуђер* родом *из Итаке*, а под његовом управом, наш је учитељ био Панталеон Севастопулос из Хиоса. Овај учитељ и његова школа, беху као и остали учитељи и школе у ондашњој Грчкој, тј. у њих се добијало сиромашно образовање с богатим батинањем. Тукли су нас тако обилато, да мој брат напусти школу против воље наших родитеља. Ја остах и издржах у школи с два разлога: из љубави према науци, и из частољубља. Љубав према науци била је тако силна као љубав у нравом смислу те речи. Частољубље ми се хранило славом мога деде Рисиоса, славом једнога рођака, лекара и философа Антонија Кораиса, и трећега рођака јеромонаха Кирила, који тада предаваше грчку књижевност у Хиосу. Последњи и најважнији узрок с кога сам ја издржао у школи, хтео сам да прећутим, али он служи

на част моме деди, па ћу да поменем и то као пример како ваља родитељи да подстичу своју децу и унуке на све што је добро.“

„Моме деди било је врло жао што није имао мушкога порода. Пошто је образовао и удомио своје кћери, он је с нестрпљењем чекао њихову мушку децу, да им он да грчко образовање. Али видећи, да га већ издаје очњи вид и да му се примиче смрт, он написа свој тестаменат, у коме прва тачка беше, да он оставља своју вивлиотику ономе од својих унука, који први сврши грчку школу. Моја браћа од теталка утркивала су се са мном у учењу, само не би ли који од њих наследио дедине књиге, али моја је срећа хтела, те ја први сврших школу, и тако ја наследих дедину вивлиотику.“

Кад сам прочитао, да је Кораис, једино благодарећи својој великој љубави према науци, своме частољубљу, и вивлиотици свога деде, *издржао* у школи Јеротеја Дендрина Итачанина у Смирни, ја сам се морао врло зачудити, јер ево како наш *Доситеј*, у једном свом писму из Сесвегена у Лифландији 1788 описује[97] постанак ове исте школе и рад у њој:

При почетку осамнаесте стотине година два монаха, Макарије Патмиос и Герасим Итакисиос, пошто су се образовали у Италији, основаше грчку школу у Патмосу. Из те школе изашло је много учитеља и свештеника, који за тим основаше грчке школе у многим местима мале Азије и Грчке. Један од тих учитеља из Патмоске школе био је и *Јеротеј Дендрин* из Итаке, који је основао школу у Смирни. Он беше побожан човек али без празновере, прост

---

[97] Живот и прикљученија Доситеја Обрадовића, II, стр. 115—117 издање браће Јовановића у Панчеву.

калуђер али заклети непријатељ калуђерских злоупотреба, просјачења с чудотворним иконама и моштима. Кад би му неко рекао за какву икону, да је чудотворна, он би одмах упитао да ли она сама собом стоји у ваздуху или је прикована, обешена или прилепљена за зид? Зато су га сви јерусалимски и светогорски калуђери мрзели, и Бог зна шта би од њега урадили, да га нису сви становници Смирне и хришћани и Турци, због његовога поштења волели и бранили, тако, да ни Митрополит Неофит, који је Јеротеја пуних 15 година мрзео, није могао ништа друго да му учини, осем што му за све те године није допустио у цркви беседити, а кад је видео, како је слава Јеротејеве врлине за то време порасла по Азији, Архипелагу и по Грчкој, митрополит се с њиме измирио. Јеротеј је учитељовао у Смирни пуних 46 година. Да је марио за богаство, он је могао у онаквој вароши и у оним околностима постати богат човек „али онда не би био то што је био, нити би се о њему овако писало и проповедало.“

А ево како наш Доситеј описује своје прво виђење с Јеротејем, и своје трогодишње учење и бављење у његовој школи, те да видимо да ли се у тој школи добијало „сиромашно образовање с богатим батинањем“.

„Нађемо учитеља — вели Доситеј — где мноштву ученика, од којих неки беху свештеници с великим брадама, тумачи нешто. Каква би срећа за ме била, помислих у себи, када бих и ја могао бити међу тим ђацима. Кад је он свршио своје предавање дође други, млађи учитељ, да предаје другој класи, а ми пођемо у Јеротејеву собу, и кад сам му казао ко сам, шта сам, куда и за што путујем он ми рече: „„У Патмосу за 2—3 године потрошићеш све што

имаш, па су чим ћеш после натраг поћи? Остани овде, рече ми, јер овде ако останеш и десет година нећеш за стан и за храну ни паре потрошити. Ова школа храни 30 ученика, а из тако далекога места да сте петорица дошли ја бих вас радо примио.““ Учини ми се, као да неко божанство из њега говори; радостан приступих да му пољубим руку, но он ми рече „Богу благодари, који те је овде довео, где ћеш све задобити за чим жудиш.“ Призове попа Антима Атињанина и рече му, да ме прими у своју собу, која је за двојицу, а он је у њој сам. Ево, драги мој, почетка среће моје на овоме свету, моје давно жуђене науке.“

„Ово што бих вам рад био описати, толико је за ме важно, да ми неће бити могућно описати тако како ја то целога живота осећам. Све остало тј. што сам из Баната изашао, после из места у место путовао, према овом случају, изгледа ми као обична случајност у животу. Али да сам у Смирну дошао и да сам у њој онога божанственог човека, учитеља Јеротеја познао, који ме је онако милостиво примио, да сам се његових доброчинстава и науке удостојио — то је само благи Промисао могао учинити“— — —

„Кад сам у прекрасну Смирну дошао, знао сам мало простога грчкога језика, колико сам научио у Крфу, Мореји и Хиландару, и говорио сам тако, да ми се не само деца него и матори људи смеју; али сам се и ја њима смејао. Како би се лекције свршиле, скупили би се чопори дечице око мене. Ко ће пре са мном говорити! Сви би ме учили и настављали. За 4—5 месеци научио сам лепо говорити, а чим сам научио прости грчки језик, за јелински ми је било лако. Све црквене књиге, које сам на словенском знао, могао сам потпуно разумети, и на

крају прве године био сам напреднији него неки који су 3—4 године пре мене почели. Тада ме већ дечица нису више питала „*Ποῖος σὲ ἔκαμε παπὰ εἰς καιρὸν ὁποῦ δὲν ἤξευρες γράμματα?*“ (Ко те запопи, пôпо, док још ниси знао књигу).“

„У дому школском издржавало се око тридесет ученика из различних места у Грчкој и на острвима. У моје три године, које сам ту пробавио, неки су одлазили а неки долазили, и тако имао сам прилике познати све грчке особине. Сви школски алумнисти живљаху у слози и љубави, нити би ико имао узрока на кога срдити се или злобити му. Учитељ сâм био је прави анђео небески и поступао је с нама свима као родитељ, те смо се зато и ми сви старали да га задовољимо, а то смо могли само приљежним учењем и добрим владањем. Драга грчка омладина воли науку и способнија је за њу него сви народи на свету. Од природе хитри и оштроумни, када се из младости на добро упуте — нема доброте и вредноће над њиховом. Али, с истога узрока, ако се на зло упуте, ваља их се добро чувати, јер велика хитрина, када се у лукавство преобрати, велико је зло. Али злу, пакосну и лукаву није било станка при Јеротеју. — Трапезу смо имали заједно с учитељем — — Сви старији ученици врло су радо млађима објашњавали задатке, тумачили тежа места, тако да је сваки од нас имао не једног него десет и двадесет учитеља, који су једва чекали, да нас у чему поуче. Други учитељ после Јеротеја био је *Хрисант*, један од првих његових ученика, који је уједно био иконом школе. Његово име значи златни цвет, али душа тога човека била је тако блага, слатка и добра да је заслуживао да се зове: рајски, небесни, Божији цвет! Па моји другови Антим Ати-

њанин, Агапије Пелопонисиотски, Кипријан Критски, Максим Ларисиотски! Никада нисам те људе погледао а да не рекнем: Вечни Боже, дај хришћанству овакве епископе — — Овакви су били Јеротејеви ученици, и ласно је замислити колико је он добра учинио за 46 година свога учитељовања. — — — —

„Света, блажена, богоугодна Јеротејева душо! Давно сам ја од благога Бога овај час желео, да могу за живота рећи: Повјем име твоје братији мојеј и посредје многих народовваспоју те! Праведна душо! Ти си сад у слави небеснога оца, за кога си живела, и чију си свету вољу испуњавала. Прими овај знак вечне моје благодарности и помињања. Проповедајући и славећи твоје име и твоју врлину, ја славим самога Бога, који је извор и прво начело свакога добра и благодати!“

После овакве имне Доситејеве Јеротеју Дендрину Итачанину и његовој школи у Смирни, ми одиста не знамо шта да мислимо о податку, који нађосмо у почетку Кораисове автовиографије. И ако је батинање по школама онога доба била педагошка метода (ми ћемо је наћи и у Чакову, у првој школи коју је Доситеј учио) опет, тешко је замислити, да је мала школа Јеротејева, у којој су се учила мала деца, била тако у основи различна од више („философске“) класе у којој се учио Доситеј. И одиста *Теријан* у своме великом делу о Кораису [98] не само што с највећим поштовањем говори о Јеротеју и о „славној школи“ његовој у Смирни, у којој је „50 година предавао на велику корист грчкога народа, него тако исто говори и о његовом сураднику Панталеонту Севастопулу, непосредном учитељу Ко-

[98] l. c. стр. 93.

раисовом, за кога вели да је био учен и енергичан човек, велики поборник за опште добро, да је он основао болницу у Смирни. „Вероватно је — вели Теријан — да Кораисов брат Андреја није ни најмање марио за школу и за учење те да је зато оставио школу, као што се види из доцнијих писама Кораисових, у којима говори о дембелуку свога брата, о његовом зазирању од свакога рада.“

Из писама Кораисових [99] види се, да је Кораис тога свога недостојнога брата толико волео, да му је слао месечно издржање и онда, када је сам у највећој сиротињи живео.

Појамно је дакле, што је Кораис, пишући своју автовиографију у дубокој старости, гледао да нађе каквога оправдања за бегање од школе свога љубимца.

Али има једно питање, које нас овде мора више интересовати.

Што је Кораис прво пошао у ову школу, то је са свим појамно. Она беше онда једина школа у Смирни.

Али откуда у Јеротејевој школи наш Доситеј?

Шта тражи син Ђурђа Обрадовића, ћурчије из Чакова, у Банату и Круне Ранка Паункића из Сен-Мартона — чак у малој Азији?

Тражи науке, и то тражи *грчке* науке.

Како је до такве жеље дошло оно српско сироче без оца и мајке, које би пропало да га није прихватио тетак Никола Парчанин?

---

[99] *Ἐπιστολαὶ Ἀδαμάντιου Κοραῆ, βουλῇ μὲν καὶ δαπάνῃ τῆς ἐν Μασσαλίᾳ κεντρικῆς ἐπιτροπῆς Κοραῆ, ἐπιμελείᾳ δὲ Νικολάου Μ. Δαμαλᾶ ἐκδιδόμεναι. Ἀθῆναι* 1885, I, стр. 797, II, стр. 797, III, страна 1001.

Откуда **да** за грчком науком жуди оно дете, које је у Чаковској школи **могло научити само буквар**, часловац и псалтир, јер и његови први учитељи, старац Добра и „магистар“ Стеван Микашиновић не знају више?

Ми знамо из автовиографије Доситејеве, [100] да је у његовом детињству његова сирота главица била пуна богословских пролога, које је он, сакривен у олтару Чаковске цркве, гутао.

Знамо, да је његова млада душа жудела само за пустињама и пештерама, у којима би се могао посветити, као што су се посветили и сви они свеци чија је „житија“ прождирао из српских и влашких црквених књига, јер и ове беху онда штампане ћирилицом, а деца у Чакову говораху онда и српски и влашки подједнако.

Откуда дакле у нашега младога свеца, и кандидата за пустињички аскитски живот, толико жудње за вишом науком и то на грчком језику?

Прве грчке речи, које је наш Доситеј чуо, беху ове: *Καταραμένοι παπάδες, ποῦ κάθονται μεθησμένοι* — проклети попови, где су се запили, те их још нема?

Тим речима давао је одушке својој срџби Дима Грк, кад би по највећем кијамету чекао пред Чаковачком црквом, јер он није пропуштао ни једно јутрење, ни једну службу и вечерње, јер је хтео, ако ништа друго а оно бар „*Νῦν ἀπολεῖς τὸν δοῦλον σοῦ δέσποτα* да грчки очита.

Слушајући тога Грка, а жудан свакога учења, Доситеј пожели да научи грчки. И чим је чуо да је

---

[100] Живот и прикљученија Димитрија Обрадовића нареченога у калуђерству Доситеја, њим истим списат и издат. I. Издање Српске Књижевне Задруге, у Београду 1892.

Грцима у Чакову, дошао „даскал“ и отворио грчку школу, он, не питајући никога, напушта српску и полази у грчку школу. „Мени се — вели Доситеј — тај дан учинило као да сам у Божијем рају био. Као да је душа моја, пре много хиљада година у ком Питагореву ученику била, и као да је знала једанпут златни и слатки Сократов и Омиров језик, пак као да га је била по напитку воде заборављења заборавила, пак истом у једанпут опет као да се је с медоточном сладошћу његовом састала и с горећим срцем и душом почела га учити.“ [101]

Али овај Доситејев покушај да напусти српску школу за љубав слаткога и медоточивога језика Сократовога и Омировога, навукао му је тако варварску казну српскога „магистра,“ да је проклињао и чича Диму и грчкога даскала, а жудња за пустињом и светитељством постала је опет права фикс-идеја његова. Његов тетак и поочим видећи, да нема ништа од његове намере, да Доситеја ожени и запопи, покушао је, да га излечи од његове фикс-идеје, и дао га је на занат у Темишвар. Али, и ако је Доситеј у Темишвару имао прилике да слуша тадашњега владику Ђорђа Поповића, који је још онда пре 150 година о калуђерима и калуђерству, о женидби и о породици говорио, како би најпаметнији човек тек данас могао говорити — ипак је Доситеј побегао са заната у Темишвару чак у Фрушку Гору, у манастир Опово, где га игуман прими за слушче. Ту се опет бацио на читање „житија свих светих.“ Од такве читанке па до гладовања, да би се човек посветио — само је један корак. И дете поче збиља да гладује, покушавајући да по неколико дана не окуси ни хлеба ни воде. Игуман Теодор Милутиновић, ро-

[101] l. c. стр. 35.

дом из Србије, из „београдскога предела“ човек без икакве учености, али пун здравога разума, говорио му је да је данас сва светиња у томе „поштеним човеком бити“ — али се млади фанатик бранио „житијама“ и тако га друге године постригоше и наденуше му име онога свеца, који му је био најмилији, јер је и Св. Доситеј још у 7-ој години живота оставио родитеље и отишао у калуђере. Како је било светаца, који по 40 дана нису ништа окусили, то је и наш Доситеј сада покушавао, да стигне тај идеал, и, да му на то није игуман подвикнуо „или ћеш јести као и други људи, или пут за уши“ — он би још у Опову умро од глади.

Много читање спријатељило је Доситеја с другим једним младим калуђером, Василијем Осечанином, који га први упути да чита *историјске* књиге, и који га поче учити *латинском језику*. То га је излечило од житија. Доситеј се реши да иде у Русију *на науке*. Игуман му даде 15 дуката и овакав савет шумадијски:

„Пустиње, пештере и светињичење извади из главе; томе се данас разумни људи ругају — — Учење жели и тражи колико више можеш — — — Колико сам ја прост и неучен, мени је милије видити ученог младог Раича, него четири всељенска патријарха, који би били без науке као ја. — — — Иди за науком, с њом ћеш свуд престати и твоје живљење поштено заслужити — — — Неки дан си ми казивао шта си читао у оној росијској историји, колико се је Петар Велики старао за увести у царство своје свакојаке науке — — — Свемогући, преблаги вишњи творче, смилуј се на створенија твоја и таке премудре человекољубне цесаре и цесарице производи чешће на свет, који ће сву Европу, Сер-

бију. Босну и Херцеговину, наши стари мило отечество, Болгарију, Грецију и остале Божијем рају подобне земље, од тиранства, глупости и варварства избавити и ослободити. — — Послушај ти мој последњи савет: извади из главе то твоје светињичење, ја ти задајем моју српску веру, да из тога неће ништа бити. Тражи науку и гладујући и жеднећи и наготујући. Ја ти више желим да у једном малом сеоцу будеш мале деце учитељ него у Опову игуман или архимандрит. И ако ме послушаш, како знам да ћеш, благосиљаћеш ме кад у гробу будем.«[102]

И доиста је Доситеј благосиљао свога »милостивога оца и благодетеља.« —

Осем оваких савета његовога шумадијскога добротвора, још је нешто утицало на Доситеја да се ода науци. Читајући Златоустове беседе он је дошао до закључка да је тако могао беседити само онај, који се у Атинама и у Александрији учио. Од тога доба »не само на јави него и у сну, ништа ми већ није било на уму и на срцу него велике библиотеке, академије, школе и учитељи, где различне науке предају.«

И чим је преминуо његов ментор из Шумадије, Доситеј напушта манастир и полази у свет да тражи науке.

Пошто је с Милутиновићем за три године свога бављења у Опову био добро познао цео *Срем*, *Бачку* и *Банат*, Доситеј сада путује по *Славонији*, *Хрватској* и *Далмацији*, и тако познаје велики део земаља, у коме наш народ живи, диви се његовом гостопримству, којим га свуда дочекују, плаче над поцепаношћу нашега народа на разне вере, учи у

[102] l. c. стр. 103—107.

Загребу **латинску** граматику, за тим учитељује у Книну у Далмацији пуне три године, и пошто је тим радом стекао и уштедео стотину млетачких цекина, он оставља учитељовање и полази на науке. Али како је — чак у Книну — чуо био да „гласовити“ *Евгеније Вулгарис* предаје науке на јелинском језику у Атонској Гори, то се на ново јавља у Доситеју притајана стара жудња његова за Омировим језиком, он напушта своју намеру, да иде у Русију и полази — учитељу Евгенију. Али у тренутку када је хтео да се укрца у лађу, и да из Боке Которске крене у „Грецију,“ ухвати га наступна „тресавица,“ која га је држала 6 месеци, те је тако одложио своје путовање, и учитељовао је у *Црној Гори*, где га је владика Василије запопио, и у *Голубићу* близу *Босне*, где је оздравио.

За време свога бављења у Косову, а у дому попа Аврама Симића, и за љубав најстарије попове кћери Јелене, *Доситеј преводи* Златоустове беседе *на просто-српски језик*. Да би то девојци било лакше читати, он је цело поделио на главе, почињући сваку азбучним редом! Тако су постале „*Доситејеве буквице*,“ које су по целој Далмацији преписивали, и које су још у рукопису постале врло популарне у целом српском приморју, тако да о њима један бечки књижевни лист „Wiener allgemeine Literatur Zeitung“ од 1814 има овакву белешку: [103]

„Прво дело на *новом* српском језику, које је написао српски Анахарсис Доситеј Обрадовић, и то на молбу једне *лепе* поповске ћерке, беше превод

---

[103] Памятникъ мужемъ у славено-сербскомъ книжеству славнымъ въ жертву признателности и благодаренія Л а з а р е м ъ Боичемъ, I лѣта философіи слышателемъ, водруженъ. Перва часть 1815 (Пешта), страна 49-та.

једне омилије Св. Хризостома о историји апостола, који је превод с црквено-словенскога, под именом „Доситејева књижица" растурен по целој Далмацији бар у *хиљаду преписа*. На овом првом делу осетио је писац први пут како је слатко писати за један од свакога напуштен а захвалан народ, а доцније се концентрисаше све жеље Доситејеве у том задовољству, да пише за свој народ. Ко ће нам набавити само један од тих хиљаду преписа, да штампамо то прво дело овековеченога Обрадовића, које је тако интересантно и по самом узроку, ради кога је најпре написано?"

И с наше стране нека је слава и хвала Јелени Симићевој, тој лепој и дичној девојци са српскога приморја, што је ову и овакву жељу изазвала у срцу нашега Доситеја, да пише народним језиком за народ, као што он то изречно признаје.[104]

Колико је силна морала бити Доситејева *љубав према науци*, кад га је кадра била отргнути од *сваке* друге љубави, којима је српско приморје изобиловало за наше славно сироче из Чакова, за нашега несуђенога свеца из Опова, за нашега суђенога просветитеља!

„*Љубав* — вели Доситеј — ово слатко и благодарно осећање, тако потребно и природно срцу и души нашој, мора бити опредељено за *нешто вечно*."[105]

---

[104] II књ. издања Браће Јовановића, стр. 106. —

Г. Живко Поповић у своме предговору к најновијем издању Доситејевих дела Српске Књижевне Задруге, (l. c. стр. IV) вели „Ова Јелена, што је случајно постала толико заслужна по добар обрат наше књижевности, удала се, како вели Зелић у својем „Житију" (с. 76) за Богића Стратимировића, властелина Шибеничког."

[105] l. c. II, стр. 106.

И она је одиста била одређена за његову вечиту славу.

Отргнувши се од свега, што је његовом срцу било драго, Доситеј се најзад укрцао у Спљету на морски брод, који га је понео његовој обетованој земљи — Грецији.

Али на броду све сами Грци, који тако „ситно" говоре, да он већ очајава да ће икада грчки научити. Срећа те је у Книну научио мало *италијанскога* језика, те се њиме помаже и на путу и у Крфу, где се неко време бавио, док је мало грчки научио, па онда преко Патраса и Навплиона оде у Свету Гору. Ту је имао два горка изненађења. Славни учитељ Евгеније Вулгарис „не могући трпети којекакве калуђерске кабале" беше пре 4 месеца оставио „оно чудновато место" и сви његови ученици беху се разишли. Друго непријатно изненађење беше за њ вечна свађа између Срба и Бугара чак и у Светој Гори, „јер не могу да се погоде чији је Хиландар." Доситеј, дакле, оста само јесен и зиму у Св. Гори, па онда крене за острво Патмос у његову чувену школу, и да би што скорије стигао на Патмос, ударио је преко *Смирне.* Али у Смирни, за ручком, позна се с некаквим грчким архитектом, који се понуди да му покаже тамошњу грчку велику школу и да га позна с учитељем *Јеротејем.*

Ето откуда и како је дошао Доситеј Обрадовић у школу Јеротеја Дендрина Итачанина у Смирни.

Док се он учи у „философској класи" те школе, да видимо шта је Кораис радио свршивши њене основне разреде и зарадивши тиме дедину вивлиотику.

У тој књижници нашао је Кораис неколика добра издања старих грчких писаца, међу њима Ди-

мостенове беседе и Стравонову географију с дугачким *латинским* примедбама Касавоносовим, које зачеше у њему жељу да научи латински. Тада се у Смирни могао научити тај језик само у католичких свештеника језујита, али као год што је наш Доситеј гладан побегао с ручка из „влашке колегије,“ и ако му је унијатски бискуп у Загребу нудио више школовање и потпуно издржавање за неколико година, само ако хоће да се поунијати — тако и Кораис бежи „од непријатеља Исусових, који се само зову Исусовци, а који држе да је богоугодније дело покатоличити једнога Грка, него превести у хришћанство десет Турака или десет идолопоклоника.“ На Кораисову срећу, у црквици тадашњега холандског консула, служио је тада протестански свештеник, и веома учен човек Bernhard Keun, који је баш тада тражио себи учитеља за грчки језик. Кораис му се понуди под условом, да му уместо плате даје лекције из *латинскога* језика. Кевн је на то пристао, и не само да га је учио латинском докле је сам научио грчки, и да му је ставио на расположење целу своју богату научничку вивлиотику — него је управљао целокупним образовањем Кораисовим, тако да је Кевн постао за Кораиса оно што је Јеротеј Дендрин био за нашега Доситеја. У једноме своме писму из Париза,[106] у 46-ој години живота свога, Кораис овако говори о Бернарду Кевну: „Никога на овоме свету не могу више волети, него што волим њега. И ко год и најмање воли мене, треба да воли и поштује овога мога васпитача. Што год знам, или ме је он сам научио, или ми је показао како, где и у

---

[106] од 25 јуна 1792, упућеном Протопсалтису, певчику грчке цркве у Смирни, коме је врло много писао.

В. у горе поменутој збирци његових писама.

кога ћу научити. Без готовости доминове да ми увек помогне, без утехе тога великодушнога и вернога пријатеља, ти би одавна отпевао мој парастос. Поред обилате помоћи, коју ми је указивао, преклињао ме је, да му увек јавим пријатељски сваку моју нужду.“

У књижници свога „другога оца и учитеља“ научио је Кораис не само латински него и јеврејски језик и утврдио се у старо-грчком, јелинском језику. „Видевши — вели Кораис у својој автовиографији — да Европљани, и ако нису ни Латини ни Грци, имају све што треба за латинско и грчко образовање, и ако нису Јевреји, имају и граматике и речнике јеврејскога језика, са свим природно сам дошао до закључка, да је у данашњу Европу побегла сва просвета и старе Грчке, и Рима, па чак и Палестине. То је распалило у мени жудњу, да одем у Европу да учим.“

Па како је Кораисов отац желео, да своју трговину са свилом рашири из безистена у Смирни до Холандије, то је Адамантиос, у пркос своме зазирању од трговачког живота, у коме је видео велику сметњу за науку, за којом је жудео — ипак пристао, да се ода на трговину, само да се дочепа Европе и науке.

И Кораис оде 1772 у Амстердам, где је провео 6 година, посвећујући сваки тренутак слободан од трговине, учењу. Кевн му беше дао препоруку за свога друга и пријатеља Адријана Бирта (Buurt), који беше тада најученији и најуваженији свештеник у Амстердаму. Овај га је услед те препоруке дочекао као свога сина, и пошто га је испитао да види шта и колико зна, отпочео га је учити правилном мишљењу, су чим, по његовом мишљењу, треба да почне свако образовање. Бирт му је предавао Ев-

клидова начела и логику, а што је још важније довршио је његово морално васпитање. „За моју врлину, вели Кораис — или боље рећи за колико толико зауздавање мојих страсти, имам да благодарим Бирту, његовој ученој жени и Кевну. Моју младост беше узбуркала бура страсти, и од пропасти у тој бури, сачувао ме је зазор од ових мојих учитеља и частољубље да се покажем достојан њих ове љубави.“

Окусивши слободе у држави, у којој се по законима владало, Кораис се грозио од помисли, да му се ваља враћати у Турску. Али он се 1778 морао вратити, само се зауставио неколико недеља у Бечу, да види свога *стрица* Софронија, *архиепископа београдскога,* који беше побегао од зулума београдскога паше под окриље царице Марије Терезије.

Кораис се вратио у домовину баш после пожара, што беше уништио велики део вароши, која у исто време страдаше и од земљотреса. Општа несрећа у свези са сопственом (беше изгорела и кућа његових родитеља) бацише Кораиса у тешку меланхолију, у којој би, као што сам вели, позитивно полудео, да му не беше пријатеља и учитеља Кевна, с којим се једино дружио. Родитељи његови употребили су све на свету само да га задрже у домовини, они су се много надали од женидбе, исто као и Доситејев тетак. Али, као што је Доситеј претпостављао, да га каква „свирепа лавица или медведица ноктима својим на парчета растргне“ него да га „најлепша српска кћи у своје незлобиве чисте девојачке наручи загрли“[107] тако и Кораис, у пркос младости својој, лепоти и богаству мла̂де, коју му родитељи

---

[107] Живот и прикљученија I, стр. 27.

нашли беху, није хтео да чује за женидбу. „Љубав према слободи беше у мене силнија од сваке друге љубави“ вели Кораис у својој автовиографији. Ова сличност међу нашим реформаторима иде и даље. Као што Доситеј доцније подиже брачни живот до светиње и пева му заносне имне [108] тако и Кораис после 30 година, у једном писму Александру Василију, пише о браку ово: „Безбрачни живот, пријатељу, то је најнесрећнији живот на свету. Сваки паметан и поштен човек има *свету* дужност, да се ожени. Као што је од својих родитеља примио буктињу живота, тако и он треба да је преда другима. То је воља и догмат природе.“

За време овога свога бављења у Смирни Кораис је превео с немачкога „*Православно учење или кратку хришћанску богословију*“ дело московскога митрополита Платона, онога Платона, за кога је цар Јосиф II, кад се вратио из Петрограда рекао, да је најважнији човек у Русији кога вреди видети. Многе примедбе, којима је Кораис украсио овај свој превод Платоновога дела, не само што садрже већ у клици сва његова доцнија морална и реформаторска начела, него на сваком кораку српском читаоцу изгледа, као да не чита Кораиса, већ свога Доситеја. Ево неколико примера: „Која вајда — вели Кораис у једној од тих примедаба — ако црква има много кандила и других драгоцених утвари, а нема добрих свештеника. Ако хоћеш, хришћанине, да украсиш твоју цркву, онда немој да је претрпаваш излишним накитом, него подај колико можеш од онога, што ти је Бог дао, да се отварају школе и болнице, помози сирочади и удовицама, а не бој се да ће

[108] Види нарочито онај пасаж, када се вратио у домовину.

црква остати без утвари.“ На другом месту вели: „Ништа жалосније него како хришћани данас празнују своје велике празнике. Ми с нестрпљењем чекамо Божић и Васкрс, али не да славимо Бога, него да обучемо наше нове хаљине, да трчимо један другом у посету и — да ждеремо. Свака недеља, а нарочито оне две пред велики пост проводе се у обожавању сопственога трбуха.“ — На трећем месту вели: „Мржња противу иноВераца, а нарочито противу бедних Јевреја, нема никаквога разлога. Крајња је рђавштина и пакост мрзити свога брата зато, што друкчије мисли.“ Па тако и о претеривању с постом и о многим другим питањима Кораис пише исто као и наш Доситеј. И ако сам Кораис за језик у овом свом преводу негде каже да је још „макаронски“ тј. бомбаст и схоластички „опет — вели Теријан[109] — кад се овај његов превод упореди с Вендотисовим преводом истога Платоновога дела, или с Вулгарисовим преводом из Волтера, одмах се види разлика као између уметности Фидијеве и онога који прави лутке.“

Кад се родитељи Кораисови уверише, да га ни женидба не може зауставити у домовини, и да из дана у дан све више слаби са своје велике жудње за Европом, одобрише му да иде у Француску и да тамо учи медицину, и Кораис је стигао 9 окт. 1782 у Монпелије, где је остао шест година.

Је ли Кораиса вукла из отаџбине само љубав к науци, или је било још каквих разлога? Он сам вели у својој автовиографији, да је његова мржња према Турцима била постала права манија, да је побегао из отаџбине само да не гледа Турке, и ако

[109] l. c. стр. 116.

не наводи ниједну неправду или насиље њихово, било њему или његовима, било и самоме његовом родном месту. Међу тим, што није хтео да каже у спису намењеном јавности, то је признавао у својим приватним писмима. У једноме писму [110] вели „има 50 година како сам се отргао из наручја моје отаџбине, не толико због дивљих Турака, *са којима нисам имао никаква посла*, него због сународника, због такозваних хришћана с душама горима од турских. Лакше се сноси тиранија туђина, коју човек сматра као да га је бесан пас ујео. Али да сваки дан гледаш и слушаш тиранска дела и речи својих рођених, једноверних сународника, који говоре твојим језиком, и који се причешћују у твојој цркви — то се не може поднети. *То ме је отерало из отаџбине.* Да би колико толико олакшао себи неутешну жалост овога егзила, старао сам се, колико могу, да допринесем просвети мога народа, јер сам предвиђао, да, ако и успе народ да се ослободи *туђе* тираније, неће му много користити *слобода, ако се за њу не спреми* просветом у правди, као што вели апостол, јер је *просвета и правда* једино у стању да очува слободу.“

Један од виографа Кораисових (Biographie nouvelle des contemporains, t. V, p. 52) вели да је Кораис у Монпелијеру учио живећи од годишње помоћи у 2000 франака коју му је давао Бернард Кевн. На то Кораис у својој автовиографији вели: „За цело би то драге душе урадио мој пријатељ и учитељ, да су му то само његова средства допуштала, али и он беше пуки сиромах. Истина и он је, и моји су рођаци с времена на време својим по-

---

[110] од 2-ога августа 1825, упућеном тадашњем председнику законодавнога и извршнога савета Грчке.

клонима појачавали помоћ, коју су ми родитељи слали за живота свога[111] и ону помоћ, коју сам имао када се продала на ново подигнута кућа мојих родитеља — али и ја сам морао зарађивати својим трудом.“ Од ових књижевних радова нарочито се помогао преводом „*Клиничке медицине*“ Селе-ове и његових *Neue Beiträge zur Natur und Arzneiwissenschaft*,“ које је Кораис превео на француски, и од којих прво је дело разграбљено тако, да се морало приредити ново издање. Међу својим књижевним радовима у Монпелијеру, Кораис од претеране скромности и не помиње своје славне докторске расправе (тезе) нити ону *о грозницама*,[112] која је изазвала одушевљење не само университета него и целога Монпелија, која је Кораису стекла поштовање и пријатељство свију правих научника онога доба — нити ону другу која се зове „*Ипократски лекар*, или о главним лекарским дужностима. Извод из првога Ипократовога афоризма“[113] у којој је, по признању најбољих стручњака, целокупна философија медицине.

---

[111] Отац му је умро 2 јула 1783 дакле пре него што је Кораис свршио прву годину медицине, а мајка му је умрла после годину дана.

[112] Pyretologiae Synopsis, quam peritissimis rei Medicae, in clytaeque Universitatis Monspeliensis Professoribus Regiis....

Theseos vice impugnandum obtulit, mense Julio praesentis anni pro prima Apollinarii Laurea consequenda, Auctor Diamantes Coray, Patria Smyrnensis, Natione Graecus artium liberalium Magister, et in eadem Universitate Alumnus. Monspeleii MDCCLXXXVI 80 ситно штампаних страна у кварту. Посвећено Бернарду Кевну.

[113] Medicus Hippocraticus sive de praecipuis officiis medici ex primo Hippocratis Aphorismo deductis oratio ab auctore D. Coray Smyrnensi, in inclyta Universitate Monspeliensi, habita, pro gradu doctoratus consequendo. Monspelii. MDCCLXXXVII.

Свршивши студије и поставши доктор медицине Кораис је хтео да види Париз те „модерне Атине,“ да се и за њега не би цитирао Лисипов стих „*εἰ μὴ τεθέασαι τὰς Ἀθὴνας, στέλεχος εἶ*“ (ко није видео Атине, тај је клада), али кад је стигао у Париз (24 маја 1788) запао је баш у спрему за Велику Франц. Револуцију. Кад је револуција букнула, појамно је да се Кораис одлучио да никада више не живи под тиранијом. „Ову ми је одлуку — вели он у својој автовиографији — још више утврдила давнашња жеља да принесем, колико ми год силе буду допустиле, *просвети мојега народа*, нарочито кад сам видео, да је ширење просвете у француском народу зачело у њему љубав за слободу. Као једино средство за моје сурадништво у просвети грчкога народа изабрах ово: *да приредим нова издања свију старих јелинских писаца, с дугачким предговорима и тумачењима на простом грчком језику*, тако да их могу читати не само они, који знају јелински, него сваки. За такво предузеће требаше ми потпуније знање јелинскога језика, како би се текст старих писаца издао у *потпуно критичком издању*. На то дакле концентрисах сву своју пажњу, и *напустих како лекарски занат тако и свако друго занимање.*“

Али, да би могао радити на томе главном задатку свога живота, ваљало је пре свега *живети*, а то беше за време Франц. Револуције врло тешко, а најтеже за сиромашнога *научника*, који се ради науке одрекао свога заната. Кораис је, дакле, морао да даје лекције из грчкога језика, да преписује старе рукописе за богате инглеске бискупе, који се интересоваху за старине — само да се хлебом храни — јер је кило хлеба коштало 60 франака, а кило меса 120 франака у асигнатима. Не само Кораис, него и

многи други научници онога доба, који су за време Револуције живели у Паризу, морали су продавати своје најдрагоценије књиге за парче хлеба. При свем том Кораис ради као кртица, проучава све старе грчке писце, пише хиљадама бележака и објашњења, спрема огромну грађу за главно дело свога живота. Узгред учествује лично у свима догађајима Револуције као објективни посматралац, и бележи све, што својим очима види или што сам чује, пише опширна писма своме пријатељу Протопсалтису, и сваки догађај, сваку угледну личност, сваку знамениту реч пореди с историјом старих Грка, при свачему мисли на своју несрећну отаџбину и на њену будућност. Сама та писма Кораисова састављају читаве књиге и у њима је можда најнепристраснија историја Француске Револуције, написана од истинскога републиканца у најплеменитијем значењу тога имена. То су признали и најбољи француски историци. Академик *Taine* у своме класичном делу „Les origines de la France contemporaine“ на више места [114] помиње ова писма Кораисова, а *Egger* у своме делу о „Јелинизму у Француској“ вели за та писма, да су драгоцен извор за историју Франц. Револуције „dont Coray fut un des témoins les plus éclairés et les plus véridiques“. [115] Теријан у својој монографији о Кораису, напунио је преко 100 страна цитатима из ових Кораисових писама. Нарочито за нас вредило би све то превести, али ми се морамо задовољити, да цитирамо само неколико врста: „Ако пропадне ово политичко стање — пише Кораис 2 јуна 1792 — за то неће бити толико криви племићи и калуђери, колико ће бити криви многи и *сувише ревносни бра-*

[114] нарочито на стр. 138 и 192 другога дела.
[115] део II, стр. 292. Ова два цитата из Теријана.

ниоци слободе, који немају довољно знања о ствари коју бране.“ Говорећи о Лују XVI, Кораис вели „Ја нисам никада волео краљеве, као што их нису волели ни наши стари — али овога краља жалим од свега срца, и дивио сам се његовој храбрости. *Ја волим слободу* до лудила, *али волим и правду. Слобода без правде није ништа друго до разбојништво.* Моме најгорем непријатељу када се учини каква неправда, нема те силе на небу ни на земљи, која би ме спречила да не закукам *(ἀπὸ τὸ νὰ γόξωμαι)*.“

Међу француским научницима и пријатељима Кораисовим, који су га у невољи помагали, у колико је то његова поноситост допуштала, ваља поменути Етјена *Клавијера*, Шардона де ла *Рошет* и *Вилоазона*. Када је Кораис, увек болешљив (пљувао је крв од ране младости до 60-те године живота), у строгој зими без топлога одела и без новаца, умирао не само од глади него и од страха, да га каква од ондашњих страшних „сумња“ не снађе, и да га метежници не премлате, Клавије успева после дугога мољакања да Кораис дође к њему у Nozay, где је бар имао бесплатан стан и храну. Ту је радио 4 месеца али није могао дуже да издржи. Није могао ни од најбољега пријатеља да прима „милостињу.“ Он се вратио у Париз, гдѐ се мучио до 1795 године када је, да не би умро̏ од глади, морао да се врати Клавијеру, или као што у једном писму вели „да иде за туђу трпезу очекујући комад као пас.“ Дотле беше свршио свој француски превод *Теофрастових „карактира“* и редакцију својих примедаба, беше превео Black-ову *историју медицине* с̀ инглескога на француски, само не би ли тим радовима дошао опет до своје собице, до свога комада сувога хлеба. У то време Кораис је могао добити професуру са 4000

фр. годишње плате, али — вели у једном писму — није хтео ни да изгледа да је он „мољакао“ за то место, или да га је добио „интригом.“ Међу тим, ни он ни његови пријатељи не могоше да нађу издавача за његове поменуте преводе. Једва протурише трећи његов превод (с инглескога) „*вадемекум медицине*“ коју продадоше једном књижару за *шест* луjидора и 50 егземпл. саме књиге. Међу тим, због ондашњих немира, беше прибегло у Клавијерову кућу и много других пријатеља и рођака тако, да се Кораису учинило несавесно да и даље злоупотребљава гостопримство свога пријатеља. Он дакле пише Рошету и преклиње да прода његове књиге које су остале у Паризу, и ако за Платона, Лукијана, Софокла и Аристотелова дела не могне добити 12—15 луjидора, онда нека прода и 32 свеске „Commentarii de rebus in scientia naturali et Medicina gestis.“ Губитак тих књига вели, „me coupera bras et jambes,“ али он не може више издржати код Клавијера. Срећом за Кораиса, баш у тој невољи, послаше му Бернард Кевн и један Француз Дентанд — 400 гроша, те тако није морао да одсече себи и руке и ноге тј. да продаје књиге које су му највише требале — него се могао вратити у Париз (1796) и отпочети свој прави научни рад.

Допративши Кораиса до овога момента у његовом животу и раду, да се вратимо нашем Доситеју, те да видимо његов даљи развитак. пошто је оставио Јеротејеву школу у Смирни, из које је отишао услед руско-турскога рата, који је био на прагу, јер су њега у Смирни звали не само „*παπά Σέρβος*“ него и „*παπά Μοσκοβίτις*,“ за њих је то било све једно.

На повратку из Смирне, Доситеј из Керкире (Крфа) прелази у Ипир и *путује по Арбанији* свуда подједнако добро приман и чашћен од Арбанаса, како мухамеданаца тако и хришћана, и остаје цело лето међу Хормовицима, *учећи* њихову децу грчком а *себе арбанаском језику*.

Кад је научио доста добро да говори арбанаски, Доситеј покушава да тај језик и *пише* српским словима, која „као да су за тај језик начињена“ и Арбанаси, гледајући како он пише њихов језик и како га чита, чуђаху се и радоваху се „видећи што никада пре тога нису видели, тј. да се њихов језик тако лепо даје писати.“ —

„Ја сам — вели Доситеј [116] — на близу две године после тога, у Венецији, познао некога попа Теодора, учитеља Мосхопољскога, који је на штампу издао био нешто албанески с грчким словима; али с овима не може се ни трећа чест тако писати као са славенскима, за што у Грка нема слова за изговарати: жа, ча, ша, и ћа, а ово је све неодложно за албански, како год и за славенски нужно. *Ово* прилажем овде зато, ако се по случају нађе ко да прорече, *да ће с временом албанески*, како год *и влашки народ, славенским словима књига имати* на свом језику. Такови човечаскоме роду доброжелателни прорицатељ нека се нимало не боји, но нека слободно то пожелателно опште добро, предсказује и проричe! Ствар је то такова, која се природно и ласно испословати може и оће, кад се Бог смилује на ону храбру нацију и на оне прекрасне земље (Арбанију). Како је мени мило било од исти Албанеза чути да говоре: „Ко Србијом облада, тога ћемо и ми за нашега влада-

---

[116] l. c. стр. 125.

теља признати, зашто „србски краљи и наши су били.“ Не далеко од Хормова находе се нека прекрасна поља, која Албанези не зову друкчије него *лепа жита*. Питам их шта то значи? „Не знамо“ кажу ми „то је име поља.“ А кад им ја то изјасних казујући да је то српска реч „Море калуђеру, одговоре ми „не чуди се ти томе, ми смо са Србљи *један род и племе у старо време били!*“

Проучавајући живот и развитак Доситејев ми на сваком кораку морамо да се чудимо и дивимо томе *пророчком духу, који на сто година унапред јасно види*, шта може, шта треба да буде. Онда када је црква још највећа сила, када су манастири највеће народно имање а калуђери у њима најнедостојнији, потомци некадашњих српских калуђера, Доситеј суди о црквеним питањима онако, како високообразовани научници суде тек после сто година; он тражи да се намастири претворе у школе, да намастирска имања постану народна угледна привредна добра, тражи оно, што се тек после сто година уноси у програм српскога Министарства Народне Привреде. Много пре Вука Караџића, Доситеј тражи, да се српске књиге пишу на простом српском народном језику и сам пише прве такве књиге. Сто година пре, него што се зачела данашња мисао о солидарности балканских народа и држава, још у време кад о тим државама ни помена нема, када су сви ти народи турска раја, Доситеј подједнаком љубављу грли не само све Србе без разлике вере, него и његову драгу Грецију, Болгарију, Албанију и Влашку, и помишља на арбанаске књиге, које би биле ћирилицом штампане, као што онда беху и влашке! Али не само да се не нађе нико, да пише нашој арбанаској браћи књиге ћирилицом, него се

и влашке почеше писати латиницом, те се тако направи једина преграда, која нас дели од наших старих савезника и пријатеља, с којима у будућности имамо тако много животних интереса, а по кршној Арбанији тешко да ико данас мисли онако, како је племенски старешина Дима Дука са својим јуначким Хормовићанима говорио Доситеју Обрадовићу пре 100 година!

За неколико месеца свога бављења у кршној Арбанији наш је Доситеј стекао толико поверење, да га племенске старешине шаљу у Крф „да им оправи некó дело." Какве је природе била та мисија о којој Доситеј после много година врло умотано помиње, наговешћују бурни догађаји, који су нáскоро за тим настали по Арбанији и Ипиру, и који су учинили да се Доситеј није могао више вратити у Хормово, него је остао годину и месец у Крфу, где се осећао „као да је у Банату," где му сад грчки језик не изгледаше више ситан као просо „него баш како ваља за беседити с мусама и грацијама." Ту је код Андрије Петрицопула, „у јелинском језику и наукама савршенога учитеља" учио годину дана „*филологијска изјаснења ритора и поета грчких,*" а за исто време код попа Хрисанта Закинћанина учио је латинску граматику и слушао његово тумачење „класичних латинских списатеља." И ако су му и ова два учитеља слабо када допустила да штогод потроши за храну, опет је Доситеј најзад од своје учитељске уштеђевине имао свега 8 цекина, и с тога хоће да се врати у Далмацију, да опет заради штогод. Ја жалим што ми оквир ове расправе не допушта да се забавим мало око интимних односаја Доситејевих с овим његовим учитељима у Крфу, што не могу да причам нежан и деликатан

начин, како је Андреја помогао своме ђаку и пријатељу и у новчаној невољи, само ћу цитирати шта је Андрејина мајка често казивала Доситеју „*ὁ υἱὸς μου ἔχει καὶ ἄλλους φίλους, ὅμως τέτοιαν ἀγάπην ὀποῦ σοῦ ἔχει, ἐγὼ δὲν εἶδα εἰς τὴν ζωήν μου!*“ *

Вративши се у Далмацију Доситеј проведе годину дана као српски проповедник и учитељ, па онда оде у Беч, где је провео 7 година учећи грчку децу грчкоме језику, и зарађујући колико му треба за живот и за плаћање својих учитеља, јер је ту научио: *немачки* и *француски* и *довршио учење латинскога језика.* Треће године већ даје лекције и из франц. и италијанскога језика. Последњи француски учитељ Доситејев давао му је на читање не само најбоље француске књиге него и многа инглеска дела у франц. преводу, а латински његов учитељ предавао му је *логику* и *метафизику.* Поред озбиљнога рада и учења Доситеј овде први пут има прилике да ужива виша уживања, позоришта, опере, музику и — царске вивлиотике! Седме године свога бављења у Бечу, Доситеј почиње давати лекције и на немачком језику. Тада га владика Видак погоди, да његовим синовцима предаје француски и италијански за годину дана у Модри, и он то чини али уједно иде са својим ђацима у школу те слуша *Баумајстерову философију.* Уместо једне године проведе Доситеј с Видаковим синовцима пуне три године, али не дочека да владика испуни своје обећање те да га пошље с њима у „Германију, Француску и Инглетеру.“ Зато он оде у Трст да тражи зараде, али га ту намери срећа на рускога архимандрита Варла-

* „Мој син има и других пријатеља, али такве љубави као што је он има за тебе, нисам видела у моме животу.“

ама, који га узме себи за италијанскога учитеља, и с њиме је пропутовао целу Италију, а за тим отправио га је, по уговору, о свом трошку у Цариград где је Доситеј знао да се може живети од предавања француског и италијанскога језика Грцима. Због куге у Цариграду Доситеј заустави се на острву Хиосу, где је провео неколико месеца дајући лекције, а кад је зарадио 60 дуката, и кад је куга престала морити по Цариграду, он оде тамо, али се није дуго скрасио, јер куга се опет појави и Доситеј побегне на прву лађу, која се кретала из Цариграда и тек на њој сазнао је куда ће. Тако је Доситеј дошао у Галац и у Молдавију, и то (благодарећи знању *латинскога* језика, који је требао једином путнику на броду, некаквом пољском прелату) без паре и динара. У Молдавији, учитељујући у дому Ђорђа Балше „принципскога вестијарија" зарадио је три стотине дуката за две године и одмах полази у давно прижељкивану *Германију*. Преко Лавова, Пољске и Шлезије дође *на университет Хале*, *где се упише за редовнога ђака философскога факултета*, на коме је слушао *философију*, *естетику* и *натуралну теологију* у „славњејшега у Германији философа, професора *Еберхарда*." „Сматрајући — вели Доситеј [117] — у овом муса и свакојаких божанствених наука седалишту како се више од хиљаду младих људи уче, како непрестано из једнога у други колегијум трче, како се сва прекрасна и благородна душевна способства размршавају, просвећавају и у многообразним знањима рашира вају и распростиру и сравњавајући ова места и људе са прекрасном но бедном варварском *Албанијом*, с колико дражим и милијим, толико

[117] l. c. стр. 158.

већега сажалења достојним земљама, *Србијом*, *Босном и Ерцеговином* (Ове три земље Доситеј увек заједно изговара увек заједно пише), уздисао сам и *често горке проливао сузе*, сам са собом говорећи: кад ће у оним прекрасним земљама оваква училишта бити! Кад ће се и она младеж оваквим наукама напојавати! Милиони народа! Јадни Турци чекају, да што паметно чују од дервиша а бедни и удручени Христијани од калуђера! Но шта ће им ови казати, кад ништа друго под небом не знаду, него: дај милостињу! Дај све што год имаш, а ти умири од глади и мрзи и проклињи све људе на свету, који твоје вере и закона нису!«

Овде се Доситеј пење на висину, на коју се многи од нас ни после сто година попео није. Он жали чак и Турке што немају других просветника осем фанатика дервиша, он жали све људе без разлике вере и народности, који се међусобно мрзе само зато што нису просвећени, што их дервиши и калуђери држе у оном страшном умноме мраку. Утри горке сузе племенита сени Доситејева! Нестаје онаквих калуђера и дервиша, тих јединих људи на овоме свету, које чак ни твоје анђелски добро срце није могло да воли, нестаје их по свима земљама од Тисе, Саве и Драве па до мало-азијских обала, и од твоје драге Далмације па до Воспора, и свуда се подижу школе, за каквима си ти прижељкивао! Истина, оне три земље, које си ти увек једним уздахом изговарао, нису ни данас заједно, али у њима има данас много хиљада ђака, који се уче из књига написаних онако, како си их ти први писао! Радуј се божанствена сенко нашега првога просветитеља после Светога Саве, јер ево Србија је данас и већа и слободнија краљевина, него што је била под Немањом, и

у њеној престоници има не само онаква школа, каква беше твоја у Хале, него благодарећи великом делу твога истински светитељскога живота, и Акадимија Наука, која велича и која ће довека величати име твоје! Радуј се идеално хришћански добро срце! Они народи, који су ти због свога религиознога фанатизма мамили горке сузе, просвећују се, почињу увиђати, да су браћа и ако их вера дели, и није далеко час, када ће цело Балканско Полуострво, које си ти у себи већ ујединио, постати силан савез слободних и самосталних, али за одбрану збратимљених држава, и онда ће у њима бити много великих школа и акадимија, које ће славити име Доситеја Обрадовића, који је још у XVIII веку жудео за том њиховом братском слогом и просветом.

„Гледајући — вели Доситеј [118] — како се овде (у Хале) књиге сваки дан пишу и на свет издају, жалост нападаше на мене, кад би год помислио, како код нас вичу: дај, носи књиге из Русије! А какве књиге? За оне, које се ту преводе с учених језика, састављају и издају на словенском, ни каталога нема, барем да им се имена знаду. Размишљајући непрестано о овим стварима, спрменем се јоште у Далмацији зачетога желања и намерења, да је крајње потребе и нужде дело, *на општем народњем језику* што написати и издати.“

И тако Доситеј, пошто је свршио један семестар у Хали пређе на Лајпцишки университет, да слуша *физику* професора *Борна* и *да штампа своје прве књиге*, јер у Лајпцигу беше тада могућно штампати и словенске књиге. Првом књигом: „*Живот и прикључения*“ имао је, као што сам вели, две главне

[118] l. c. II, стр. 159.

намере: прво да покаже бескорисност ондашњих манастира за друштво, а друго, велику потребу науке, као најпоузданијега средства да се људи спасавају од празновере и предрасуда, да постану прави „словесни“ људи. Другом књигом „*Саветима разума*“ дао је почетак *своје моралне философије*.

У томе послу прошло је две године. Доситеј би радо остао још једну годину у Лајпцигу, али беше му остало свега 50 дуката у џепу, а ваљало му је још видети „Францију и Инглетеру.“ У јесен 1784 крене он дакле преко Франкфурта на Мајни, Манхајма, Страсбурга, и Меца у Париз, где је провео 3 недеље дана. 1-ога декембра 1784 већ је био у Инглеској, не знајући ни речице инглескога језика, што му је изазвало уздах: „Милостиви благи Боже, тешко ли су ти људи сагрешили били, када си им толике и тако различне језике дао! То ти је њима њиов торoњ донео и *пре времена на небо пењање.*“ Без новаца, без језика, сваки би други тада у Инглеској пропао, или би се на врат на нос вратио. Али Доситеј је хтео да чита на оригиналу Адизонова, Свифтова и Попе-ова дела „која се без свакога сравњења више него сва здања Лондона града почитују и цене“ и — он је успео не само да за 6 месеца научи инглески и да тако отвори себи још једну огромну литературу, него је успео, да себи створи тако угледан положај у бољем лондонском друштву, да је могао годинама остати у Лондону, да се морао откинути силом од својих инглеских пријатеља, само да „још који лист на свом матерњем језику изда.“

И Доситеј се враћа преко Хамбурга, Хановера и Брауншвајга у „Липско.“ Он је још много путовао, обишао је Пољску, Белу Русију, Лифландију, Кур-

ландију, али се увек враћао — штампарији, јер, вели: „ово се чисто види као сунце, да докле год један народ на својем матерњем језику књига нејма принуђен је у тамности ума и у варварству лежати и све на горе преуспевати.“

И он је написао прве српске књиге на матерњем језику пре, него се родила прва српска граматика.

Међу овим књигама, с *другом свеском* своје автовиографије Доситеј је издао и „*Езопове* и прочих разних баснотворцев *басне*“ (1788, на малој 8° 452 стране). —

С овим радом Доситеј беше већ стекао тако огорчених *непријатеља,* који су почели да *уништавају његове књиге.* Они су нарочито уништавали његове „басне,“ сигурно због дугачких његових „нравоученија“ после сваке басне, која беху најопаснија за непријатеље Доситејеве, за непријатеље просвете у народном духу. Па како је та књига Доситејева била штампана само у 300 комада, она је врло брзо постала реткост чак и за ондашњу малу српску читалачку публику. „Ако је веровати причању савременика — вели г. Живко Поповић [119] — било је случаја, да су поштоваоци Обрадовићевих умотвора давали за ову књигу онолико злата, колико је тежила.“

Мало даље видећемо, да је Кораис својим књижевним и научним радом стекао још *страшнијих непријатеља* међу својим сународницима, него што их је имао наш Доситеј. Изгледа, да је то неминовна судбина свију великих људи, а нарочито реформатора у свима народима и временима.

---

[119] У своме предговору к најновијем издању Доситејевога „Живота и прикљученија,“ стр. VIII.

Када се Кораис 1796 вратио у Париз, могао је лакше наћи зараде, упоређујући старе рукописе по париским вивлиотикама по наруџбини страних научника. Уз то је писао расправе у ондашњем славном научничком часопису Magasin Encyclopédique, уређивао своје белешке и тумачења Тукидида и Иродота, стављао их је на расположење ученим француским и немачким издавачима старих класичких писаца: Ларшеру, Швајгхајзеру и Ајхштету, који Кораиса преузносе у својим делима као најученијега Грка и као једнога од најбољих критичара.

Године 1799 штампао је Кораис своје издање *Теофрастових „характира,“* са својим француским преводом, критичким примедбама и тумачењима — и то трошком грчкога трговца у Ливорну Томе Спањолакија, који је платио и трошкове за издање *„Ипократове расправе о ваздусима, водама и местима.“* Али не треба помислити, да се Кораис користио од продаје тих књига. Све што се год добило од продаје ових и доцнијих Кораисових књига, које су штампали о своме трошку А. Василије и браћа Зосими, све је то најсавесније слао Кораис ономе, који је платио штампу, а себи је узимао само неколико егземплара свога дела. Истина браћа Зосими поклањали су сва своја издања Кораисових дела по Грчкој, али је Кораис и њима слао новац од оних егземплара, што их је продавао страним научницима. Не зна човек чему да се више диви, да ли частољубљу браће Зосима или некористољубљу Кораисовом.

Теофрастове „характире“ посветио је Кораис „слободним Јелинима Јонскога Мора“ (Бонапарта беше ослободио јонска острва млетачке олигархије, те се сви Грци с Кораисом надаху много од Јонаца за

препорођај и ослобођење целога народа) по свом обичају само с неколико речи: „Велики просвећен народ, који иде трагом наших предака, раскинуо је ваше окове. Са слободом дао вам је и сва средства да постанете опет достојни старих Јелина, учећи њихов језик и језик својих ослободилаца. Стари грчки језик, који се с правом може назвати божански језик, просветио је велики део Старога Света; француски језик, који се може назвати језиком философије, просветиће ускоро цео свет. Подносећи вам, на тим двама језицима, један део мојих слабачких трудова, ни најмање не намеравам да вам ласкам, хоћу само да вас подсетим, какви сте били у славна времена наше заједничке отаџбине, и какви можете опет да постанете за добро ваше и оне наше браће, која још пиште под гвозденим скиптром. Нека би ваш пример утешио ту нашу јадну браћу и нека би пред њихове сузне очи изнео очекивање боље будућности.“

У приступу ове књиге, на 70 страна говори Кораис о животу Теофрастовом и о свима ранијим издањима његових „характира.“

Од ондашњих оцена ове књиге да поменемо само оно што је донео Magasin Encyclopédique: „Теофрастове характире превео је раније на француски и La Bruyère, али не знајући добро јелински, и имајући пред собом искварен текст оригинала, није могао да направи достојан превод. То је пошло за руком Јелину Кораису. Приступ његов о животу и делима Теофрастовим написан је оном здравом дијалектиком и методичношћу, којом се нарочито одликује Кораис. Штампајући оригинал, он му је повратио првашњу чистоту. Превод је достојан научника, који је први међу савременим критичарима,

и одиста мора човек да се чуди колико овај странац пише француски боље од многих наших књижевника. Примедбе не само објашњују него и поправљају сам текст, а поједине међу њима праве су засебне студије. Одиста дугујемо овом грчком научнику велику захвалност што је нашу књижевност обогатио овако важним делом.“

Тако исто похвално говори о делу и *Синер*, славан јелиниста из Швајцарске који је издао многе старе грчке писце.

На издању *Ипократовога дела* радио је Кораис пуних 15 година. „Ова књига — пише он Протопсалтису 1-ога јула 1790 — коју сада радим, биће тумачење многих врло тешких места у Ипократовим делима и исправка многих места, која су доцнији преписивачи укварили. Поправљати искварена и објашњавати неразумљива места старих, махом јелинских писаца, то се данас зове „критичка наука.“ Кад сам показао Вилоазону једно парче мога посла, он се запрепастио од чуда и гони ме, да га свршим и издам, уверавајући ме, да ће моје дело превазићи дивна дела Тупова (једнога Инглеза који је поправио многа искварена места старих грчких писаца с највећом духовитошћу). Ни то му није било доста, него, како је у разгранатој кореспонденцији с научницима целога света, Вилоазон је писао у Немачку, Холандију, Италију, свуда, називајући ме првим критичарем Европе, тако да су у Лајпцигу већ метнули у новине, како у Паризу „има некакав Грк доктор, који је врло оштроумно поправио и протумачио Ипократа.“ То ме је наљутило. Како може паметан човек да говори јавно о једном несвршеном послу. — — — Исти Вилоазон натерао ме је, да пошљем један део мога тога рада Оксфордској Ака-

димији а други двојици учених лекара у Лондону. Стид ме је, да ти причам, шта су они тамо казали о моме раду. Изгледа да је он изазвао претерано задовољство и хвалу свију, који су га видели. Да Бог да, да се толико допадне и кад се наштампа.«

После годину дана пише Кораис Кевну: „Радим на Ипократу и његовим 72 списима, који се и по језику и по стварности тако мало слажу.« А Вилоазону „J'ai perdu ma santé à force de le méditer (тј. Ипократа):«

Пре Кораиса бавили су се Ипократом и други критичари и лекари као Сегер, Трилер, Клифтон, али су ондашњи научници једино од Кораиса очекивали критичко издање „Il suffit de dire — вели *Литре* — que l' Europe savante ne jugeait personne plus capable que lui de remplir une pareille tâche.“

Небројено пута морао је Кораис да прекида овај посао и да ради друго шта, само да се хлебом храни. Најзад угледало је и оно света 1800, под овим насловом:

„*Ἱπποκράτους περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων.* Traité d' Hippocrate des Airs, des Eaux et des Lieux; traduction nouvelle avec le texte grec collationné sur deux manuscripts, des notes critiques, historiques et médicales, un discours préliminaire, un tableau comparatif des vents anciens et modernes, une carte géographique et les index nécessaires, par Coray, docteur en médecine de la ci-devant Faculté de Montpellier. 2. volumes. Paris, l'an IX.«

У првој је свесци Кораисов приступ од 180 страна, грчки текст оригинала и француски превод, карта Скитије, Египта, и земаља између њих, коју је израдио Barbier du Bocage. Други део на 484 стране садржи Кораисове критике, историјске и

лекарске примедбе и поправке преписивањем исквварених места. У предговору Кораис одговара између осталога и на клевете некаквога Павија, који је у својим „Recherches Philosophiques sur les Grecs“ доказивао, да су Грци тако необразовани и искварени, да се чак и не могу просветити, а ако се случајно политички ослободе, они ће се међусобно клати због вере. Ласно је замислити, како је Кораис сатро Павија, те није потребно ни да цитирамо дотична места.

Кораисово издање Ипократовога дела изазвало је одушевљење свију тада европских стручњака. Nöldke, и Grüner, von Högelmüller (који је превео на немачки цело Кораисово дело, Abhandlung des Hippocrates etc nach der französischen Bearbeitung des Dr. Coray, Wien 1804), Lindau, Шпањолац Don Francisko Bonafon, Petersen, Fickel, Dietz, Ilberg, Ermerins, Французи Pinel, Littré, Daremberg, у новије време Ivan Müller, Duetscke, Wescher, Pöhlman не могу да се довољно нахвале Кораиса за ово његово издање.[120] Колико је оно било важно за науку, доказује факт, да је после десет година париска акадимија наука, досудила Кораису за ово издање награду од 5000 франака, и ако му је конкурент био Gail, акадимик и професор грчке књижевности на Collège de France.

Али, ма колико да се Кораис био зарио у своје научне радове, у проучавање старих писаца, опет је он бадрим оком пратио све политичке и војничке догађаје онога доба, у колико се год из њих могла извући каква корист за ослобођење грчкога народа. Пажљиво је пратио све метаморфозе и „грчкога про-

[120] *Θεριανός*, l. c. I, стр. 292—301 има цитате из свију тих оцена.

јекта“ Катарине Велике, те „северне Семирамиде“ у коју већина тадашњих Грка полагаше сву своју наду, и триумфални поход ђенерала Бонапарте за „ослобођење подјармљених народа,“ у што је Кораис најпре више веровао него у намере северне Семирамиде, докле Наполеон од оних многих „република,“ које је створио, није направио француске провинције, а за тим краљевине за своју браћу. Пажљиво је пратио не само покушаје за ослобођење, који се свршише мученичком смрћу Риге из Фере, него и сваку појаву у штампи, која је могла користити или нахудити ослобођењу грчкога народа, и одмах је на сваку реагирао како треба у патриотском смислу. Доказ су за ово његове анонимно издате брошире, а нарочито његов „*ратни поклич*“ (*Σάλπισμα Πολεμιστήριον*). Прва од његових брошира беше „*Братска поука свима Грцима под турском владом.* Одговор на лажну очинску поуку, која се подмеће блаженом патријарху јерусалимском и која је штампана у Цариграду. У Риму (Париз) прве године слободе (1798).“

Ово је био одговор на пастирску посланицу ученога патријарха јерусалимскога Антима (1717—1808) под насловом „*Πατρικὴ διδασκαλία,*“ у којој се доказује да је свака власт од Бога и ваља јој се покоравати, да је Божја промисао зато довела Турке у Европу, да — спасе православље од западних јереси, и у којој се врло вешто бори противу начела од 1789. Кораису није било тешко да прву тезу побије цитатима из самога апостола Павла, из којих се види, да наша вера тражи покорност према *законитој* власти, која чува земаљске законе; колико је основана клевета на Божју промисао односно отоманске владавине над хришћанима показао је

православљем у Русији; а већ колико је сјајно одбранио начела слободе у своме одговору, то се код Кораиса по себи разуме.

Кораис се врло много надао од Бонапарте за ослобођење Грчке, и када је „великодушни вођ слободе ђенерал Бонапарта“ ушао у Египат, Кораис је написао своју броширу „*Ратни поклич.*“ у којој позива све Јелине да помажу чим год могу Бонапарту. Али док се та брошира наштампала, Бонапарта беше се већ вратио са своје мисирске експедиције, од које је остао само један књижевни споменик од трајне вредности, „Опис Египта“ — а његову војску враћаху инглеске лађе у отаџбину. Али, и ако је ова Кораисова брошира стигла доцкан за циљ, коме беше намењена, она је тако пуна патриотских савета Јелинима, како да дођу до своје слободе, и што је још важније, како да је *очувају* када је стеку, да је исто анонимно дело Кораисово не само превео Dumast на француски, него су га Грци 1821 прештампали, и Кораис је томе другом издању додао много драгоцених савета својим земљацима. Ево само једнога од њих: „Слобода има крила, па лако одлети од оних народа, који је не привежу за се светим везама *законитости.* Овога треба увек да се сећамо, ако нећемо да се на велику бруку целе Јеладе, пред свима слободним народима покажемо недостојни слободе, ако нећемо да покажемо, да смо збацили туђински јарам само зато, да робујемо својим страстима, да смо се ослободили туђе незаконитости, како би један другом, брат брату, чинили неправду и незаконитост. Није довољно имати само храбрих војника. Ваља имати и мудрих грађана. Само слободан човек може се с правом назвати грађанин, јер само он може да

очува своју слободу, заједно са својим суграђанима. *Једино равноправност и законитост могу да очувају слободу.*«

Знајући, да се Грци робујући Турцима нису могли научити законитости, да у слободи има поред многога добра и по гдекоје зло (»*σὺν κακοῖς μεμιγμένη*«), и да би своме народу улио здрава начела законитости и правде, Кораис је прионуо да преведе ондашње славно и учено дело италијанскога научника и реформатора кривичнога права Цезара Бекарија »*о злочинствима и казнама*,« за које Faustin Hélie још 1856 тврди, да је »извор целога нашег данашњега законодавства.« Свој превод с тумачењима за Грке довршио је Кораис још 1796, али је тек 1802 нашао начина да га наштампа.[121] Године 1823 изишло је друго поправљено и увећано издање, посвећено »будућим судијама нове Грчке.«

Врло карактеристичан је страх, који је Кораис осећао, да ослобођење Јеладе и препорођај грчкога народа, који је он осећао да се приближује, не буде *туђа* заслуга, да се све то не постигне *туђом* помоћу. Да би се унапред од тога оградио, он је 6 јануара 1803 држао у Паризу, у једном ученом друштву, јавно предавање, које је одмах за тим на-

[121] О Кораисовим примедбама уз овај превод говори опширно *Θερειανὸς*, l. c. I, стр. 326—340, Leek, Researches in Greece, стр. 186, немачки научник Велкер у „Deutscher Mercur," противник Кораисов Јаковос Ризос Нерулос у своме „Cours de Littérature Grecque Moderne" стр. 104 вели „cet ouvrage remarquable fut une vive impression sur l'esprit des Grecs" итд.

Из предговора Кораисовога пред овом књигом извео је наш *Вукашин Радишић* чланак „Адаманта Корая речи Јелинима о науци и просвети“ који је штампан у *Голубици*, књ. IV, стр. 43. У примедби, на стр. 47 вели Вукашин да има на српски преведене све Сократове знамените беседе, које је Ксенофонт записао.

штампано (а 1818 прештампано) под насловом „*Mémoire sur l'état actuel de la civilisation en Grèce.*" У томе мемоару Кораис је доказивао, како је грчки народ, својом иницијативом, својим просветним и културним радом сам спремио све, што треба за политички васкрс своје државе. О овоме своме „мемоару" вели сам Кораис: „Када сам узео перо да напишем садашње стање Јеладе, у мени је настала борба, која је трајала све док нисам дело свршио. С једне стране строги глас истине стављаше ми свету дужност, да казујем ствари онако, како су оне одиста, с друге стране отаџбина подизаше своје сузне очи к мени, преклињући ме да се на њу смилујем. О истино! Не бој се, да ћу ја икада окаљати перо своје лажима! О отаџбино драга, када не бих имао о теби ништа друго да кажем до само зло, хиљаду пута би ми перо испало из руке, ја не бих био у стању да напишем ни једну реч. Твоји стари греси нису више твоји. Ја сам их само зато поменуо, да само боље покажем важност твога садашњег живота. Лепо је никада не пасти, али је већа врлина подићи се *својом* снагом. Сад, кад се спремаш да васкрснеш, шта чине узроци који су те бацили у амбис несреће? Што је дубљи тај амбис, то већа заслуга за све твоје покушаје да из њега искочиш, то већа слава кад се твоја напрезања увенчају успехом. Твоју пропаст имали су и други народи, али ако ти продужиш радити као последњих година, ти ћеш прва дати историји пример народнога препорођаја. И усред најдубље твоје пропасти, ти ниси никада изгубила осећање своје старе величине. Ја сам узео перо, о драга отаџбино, да први огласим Европи почетак твога препорођаја твојом властитом снагом."

Колики је био утисак овога Кораисовог мемоара на ондашње Грке доказује најбоље факат, да су браћа Зосими послали му одмах 4000 франака, да за целу суму купи књига за вивлиотику Јањинску. „Ово је дело — вели Теријан — распламтело патриотски жар у душама свију Јелина.“ [122]

Тако исто велики утисак направио је Кораисов мемоар и на Западу. Инглески историк Fyffe (History of Modern Europe, vol. 2) увршћује ову расправу у најсветлије и најбоље историјске расправе, које су икада угледале света и зове је првом „службеном прокламацијом грчких народних права на Западу,“ у којој је тај народ показао чврсту вољу, да се просвети на дому своме и да постане достојан своје старе славе и своје историјске и политичке мисије.

Али поред све своје неумитне љубави према истини, Кораис је у овој расправи на гдекојем месту истину мало — улепшао, као што доказује начин, како пред Французима и пред Европом говори о Евгенију Вулгару, о коме у својим приватним писмима има друкчије мишљење.

То се најбоље види, кад се Кораисов опис тадашњега стања Грчке упореди с *Бартолдијевим* описом путовања по Грчкој [123] из истога доба. Али, ако је Кораис због „сузних очију своје драге отаџбине“ по гдешто гледао кроз прсте, Бартолди је у Грчкој све видео црње од горега, и он обара корак у корак сваку тезу из Кораисове расправе, оним што је видео у Грчкој.

---

[122] l. c. I, стр. 359.

[123] Brüchstücke zur nähern Kentniss des heutigen Griechenlands, gesammelt auf einer Reise von J. L. S. Bartholdy im Jahre 1803—1804, Berlin 1805. Цитат Теријанов.

Критика је била страшна тако, да су се у одбрану дигли не само Грци (Кораис, Кумас, Кодрикас) него и странци Филелини (Француз Боасонад, Инглез Лик, Немац Шефер).

Судећи по изводу из те полемике у Теријановом делу, Кораисова одбрана није била врло јака.

У ову врсту Кораисовога књижевног рада спада и његова брошира „*Разговор двојице Грка*, који живе у Млецима, када су чули за сјајне победе цара Наполеона. У Млецима (управо у Паризу) 1805.“ У њој Кораис опширно разлаже „шта треба Грци да ураде у садашњим приликама,“ јер се он, као што смо већ рекли, много надао од Наполеоновога похода у Египат за ослобођење свију Грка.

Поред овога политичког рада Кораис је управљао Дидотовим сјајним илустрованим издањем Лонгових „*Ποιμενκιὰ*“ — *Дафниса и Хлоје*, али чисто се стидео тога после и није хтео никако допустити, да се на књизи наштампа његово име као издавача.

Међу тим „Дафнис и Хлоја“ нису само Гетеа доводили до одушевљења него и једнога пријатеља Кораисовог, Александра Василија, који се понудио за издавача *Илиодорових* „*Етиопика*,“ само ако хоће Кораис да узме редакцију издања на себе. Кораис је пристао, и уз 448 страна текста додао је пуну свеску од 418 страна својих примедаба.[124] Пред текстом је писмо (од 77 страна) о свима дотадашњим издањима Илиодора, о њему самом, и о свима грчким приповедачима пре и после њега, о варварисању

[124] Потпун наслов књиге гласи „*Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικῶν βιβλία δέκα ἅ χάριν Ἑλλήνων ἐξέδωκε μετὰ σημειώσεων, προσθεὶς καὶ τὰ ὑπὸ Ἀμιότου συλλεγείσας, τέως δὲ ἀνεκδότους διαφόρους γραφὰς, προτροπῇ καὶ δαπάνῃ Ἀλεξάνδρου Βασιλείου ὁ Ἀ. Κοραῆς.*“

јелинскога језика, и о новом грчком језику, који се из њега развио. И, деведесет година после овога Кораисовога издања, уз пркос свему што је за то време написано, ово је Кораисово писмо и данас најбоља критичка расправа о старим приповедачима.

И цео овај огроман, књижеван, научнички и политички рад Корајев, који смо овде по Теријану само скицирали, само је спрема за његово право, систематисано дело, за његову „*Јелинску вивлиотику.*“

Пре него што уђемо у излагање тога главног дела Кораисовога, да покушамо допунити живот *Доситејев* од онога тренутка, где га је он сам прекинуо у својој автовиографији, па до његове смрти.

Лазар Бојић,[125] после свога извода из Доситејевих „Прикљученија“ и писама, вели:

„За прочая имамо благодарити угодномъ извѣстиію нѣговогъ синовца Григорія Обрадовичь, сербовлахійскихъ школъ діректора у Банату.“

Према тим подацима Доситејевога синовца, када се Доситеј вратио из Лифландије, он је у Бечу 1789 штампао „при Іосифѣ благородномъ отъ Курцбекѣ“ своју песму о избављењу Србије, (приликом окупације Аустријске у време Кочине Крајине). То је она позната Доситејева песма, која почиње оваквом строфом:

„О Вѣкъ златни! О мили времена!
О веселя и сладке радости!
Сербія є наша избавлѣна
Блага желя од наше младости!“

Године 1793 штампао је Доситеј, опет у Бечу, свој зборник „*Собраніе разныхъ нравоучителнихъ вещей*“ у 8°, стр. 318. Али како је наскоро за тим продата бечка „славено-сербска тѵпографія“

[125] у својој напред поменутој књизи „Памятникъ мужемъ итд.“

и пренесена у Пешту, а Доситеј није могао живети без штампарије за српске књиге, он оде у Млетке 1802, где му тамошњи српски трговци одреде две хиљаде форината годишњега издржања, само да би он „спокойно живетьи за свой родъ писати могао.“ У Млецима је Доситеј „чрезъ изрядногъ своrъ ученика Павла Соларича дао лѣта 1804 землеописаніе по Гашпари издати.“ Кажу, да је Доситеј у Млецима превео одличне грчке *проповеди архиепископа московскога Теотока*, које су Браћа *Зосими* на финој хартији штампали и бесплатно раздавали грчким црквама, али Бојић вели, да их није видео, а и његови кореспонденти из Млетака не знају о њима ништа. Године 1803 наштампао је Доситеј своју „*Етику или философію нравоучителну по сvстеми г. професора Соави*“ у 8°, стр. 160.

Кад је 1804 букнуо Први Српски Устанак под Карађорђем, Доситеј шаље Вожду пре свега у помоћ половину свега што је имао новаца, тј. 400 форината и поздравља га песмом о Србији која је посвећена „храбрымъ ея Витезовомъ и чадомъ и богопомагаемому ихъ Воеводи Г. Георгію Петровичу,“ и која овако почиње:

„Востани Сербіе, востани царице,
И дай чадомъ твоимъ видѣть твое лице
Обрати сердца ихъ и очеса на се
И дай ньима чути сладке твое гласе
Востани Сербіе,
Давно си заспала,
Сада се пробуди
и Серблѣ возбуди.“

Песма је штампана на 8°, стр. 4.

Када Французи 1805 освојише и заузеше Млетке, Доситеј пређе у Карловце, отуд у Земун и у Србију,

колико тек да види земљу својих снова и прижељкивања, као што сведочи једно његово писмо писано у Земуну 24 септ. 1806, у коме вели „И кадъ ти се нисамъ за длакомъ утопіо, но да бы то и было, утѣшенъ бы пошао, почемъ су ноге мое ходиле *по земли обѣтованія.*“

Из Земуна вратио се опет у Карловце, а отуда је отишао у Влашку, где је провео зиму. У пролеће 1807 отишао је преко (тада већ) српске земље у Београд „да бы што є до садъ за благо свои Сербаля само желіо и проповѣдао самъ, что би у дѣйствіе привести се могло — помагао.“

У Београду је Доситеј најпре био наставник Карађорђеву сину Алексију.

Чим је прешао у Београд, купио је кућу с пространим местом, о којој Сима Милутиновић Сарајлија ово бележи:

„Доситије свог је труда смогом
Откупио у врховне власти
Дом спахијски виш' Видин-капије
У обзиру, са пространим местом,
Рад црквене школе и печатње,
Ту да с' уче нови свештеници
И да с' књиге штампају црквене
Док и разне приспију грађанске.“

Та кућа, коју је Доситеј купио за школу и штампарију, била је негде испод оне џамије, у којој се сада гради гас за позориште.

Године 1809, после оне несреће на Каменици, када су Турци продрли већ до Петке на Дунаву, многи су Београђани из страха од Турака бежали преко Саве и Дунава. Тада неко позове и старца Доситеја да бежи, а он одговори:

— Ја сам добегао у своје отачаство, па сад, ако оно страда, нека и мене погазе турски коњи!

18-ога јануара 1811 постаде Доситеј члан савета и *први Министар Просвете у васкрслој Србији.*

Ево дипломе којом је наименован:

„Високоучени г. Доситеј Обрадовић,

здравствујте!

Труди ваши, отечеству жертвовани, истина ревност довољно нам доказана, и свима познато високоученије ваше, обратило је моје и целога народњег собранија вниманије на вас: всего воспоминаније возбудило (је) нашу признателност.

В знак наше признателности, а вашег отличија и награжденија, опште сагласно избирамо, именујемо и *постављамо вас членом Совета и попечитељем просвештенија народња.* Уверителну надежду имам да ћете ви-охотно, приликом овом ползовати се, којом небројне ваше заслуге за отечество, у новом важњејшем делу јоште умножити, и тако бесмртно име у вечитим отечества књигама оставити доиста можете.

Желећи, да скоро дело наложено вам предузмете, и вама благополучно здравље, јесам вам благонаклони

Врховни народа српског Вожд,
Георгије Петровић

У Београду 18 Јануара 1811“ [126]

И ако је Доситеј, после овога наименовања живео само још два месеца и три дана, опет нам је сачувано нешто од његовога рада у „Правитељсвујуштему Совјету.“

---

[126] *М. Ђ. Милићевић*, Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба. Београд 1888, стр. 552—560. — За диплому види и Срб. Лѣтопись, 1826, III, 222. —

Сима Милутиновић Сарајлија, у својој песми „Нечувеност“ [127] прича ово:

„Там и тад нам’ Доситие умре,
Што и жалост остави нам обшчу,
Особито Господару Српском,
„„Чичом“ свакад кад’но га іе звао,
Ал сину му, к’о питомцу своме
Алексиу Карађорђевићу
И печалност и віечиту плачніу.
Сам га Младен поздно разуміео*,
А на укор и своі и млогие
Шта биаше и колико важан;
У Хотину** г’ жаліно споминіаше
Пред некима исповіедаіућ’ се:
„„Баш, видиш ли, они Доситие
Біеше чоек и Народоліубац
Колико іе игда био кои!
Ми́ га іедноч у совіету нашем
Упитамо, каж’ нам Господине,
Ти знаш свиет и државна діела,
Како бисмо ми́ остали сретни,
Одержали ово добивѐно́?...““
Он поћута, пак устаде, оде,
Баш ни словца ником не рекавши.
Ми снуждени подигнемос’ после
Сви са ніиме те свак своме дому
Изумлени шта о ніему думат’,
Пак у іутру, по дужности своіоі
Скупимо се и сліеземо тамо,
Ал’ потмурен и без воліе сваки,

---

[127] Сербианка, част втора, у Липисци 1826, стр 146—154.

* Председник Савета.

** у јужној Русији, у емиграцији српских војвода после пропасти Првога Устанка, 1813.

Када ево, баш незнасмо море,
Ни iедини шта радит' валiаше,
Док ет' у то и таi Доситие,
„„Добро iутро браћо и господо!“
Па посадис' на столицу своiу
И весео... ко да брадву наш'о —
Ми с' кренемо, вратимо му поздрав,
Пак опета поклопимос' ћутком
Док он поче, те баш евовако:
„„Таi сам часак сретни и честити
Браћо драга, давно исчекив'о
Да ме штогођ упитате радо!
Сад нек знате: *решавате Рода*
Презрением, ил' послухом *судбу*
И свег' *општа и своiега добра;*
А iа овим отпртавам себе,
Нит ћу дуго ходит по живима,
Наiглавние л' сматрати сте дужни
Понаiприе: *Землiе правителство*
У средину премiестите негди,
У незнатно и *близ' Вожда* мiесто —
Ал *га сложив из лiуди способних*
Друго: *свога Господара* опшча
Кога вам iе сам Бог одредио
Болiе паз'те од свег на свиету,
Те да и он о своим се стара
Кои г' честiу и лiубавiу оштре
Да предолiа * и досадне труде
Ал му недат изван землiе нигда
Поћ' некуден за чиме му драго —
Треће!... Никуд и наiболiе своiе
У посолство *не слат' посланике*

---

* савлада

Засадена, док се не утврди,
Да б' наіверніим пріательма своим',
Него писма, зрело написана,
По куріерам, ништ незнавшим' о ніим...
Tá држите руководством себи,
И основом начинаніа сваког
У *светоме* општинскоме *діелу*
Пак ће и мир сліедоват вам сретни.««
Камо да га послушати знасмо!
Ев ова се баш карати бране*
Нит би діела мрднула нам с пута:
Без науке — чоека іе пола,
У мудраца л' четвере су очи
Наћ се знаде у превратy свега
И прозире даліе од обична.« —

Као што из ове беседе Доситејеве у савету видимо, он је већ осећао да неће више дуго „међу живима ходити," зато је, размисливши добро, шта ће одговорити на питање председника саветскога, и знајући добро где је била најслабија страна нашега Првога Устанка, отворено казао шта је требало радити.

На жалост беше доцкан...
Оста сáмо плач у Хотину...

Срећом за Доситеја он није доживео пропаст своје „царице." Он је заклопио очи 21-ога марта 1811, у „Текији" на вел. пијаци у Београду. Његове последње жеље биле су: да га опевају као јеромонаха, а не као саветника и попечитеља, да га укопају код Хајдучке Чесме у Топчидерском Кошутњаку и да му на гробу напишу: „Овде његове српске кости леже; он је свој род љубио."

---

* Ово се баш не може осудити

Прва и трећа жеља испуњене су; друга није, јер је сарањен код Саборне Цркве Београдске.

На његовој пратњи били су сви ђаци и сви учитељи „*велике школе*," [128] у којој су се онда учили синови првих ондашњих људи у Србији, и многи Београђани.

Када су га носили од куће к цркви, један човек, носећи кесу ситних пара, захитао је овда-онда по прегрш тих пара и бацао их је преко мртва Доситеја, да се распу по улици, те да их после купе сиромаси...[129]

Не зна се, ко је био тај човек и да ли је том символичком радњом хтео да подсети на ону богату ризницу љубави, патриотизма, науке и просвете, коју је Доситеј целога свога живота просипао у свој народ?

Оволико о животу Доситејеву. [130]

Допунивши тако, колико се за сад могло, све, што је забележено о животу Доситејеву, и пре него бисмо покушали да изнесемо општи преглед његовога рада

---

[128] *Вук Караџић*, (Рјечник, друго издање, стр. 842) вели о овој школи: «У Биограду осим мале двије школе (једна за варошку дјецу а друга за *Турску* која су се била искрстила) била је *велика школа*, какове Срби никад до онда нигдје нијесу имали. Она је постала 1808 године; у њој је први учитељ био покојни Иван Југовић (или Јован Савић), послије њега Миљко Радонић, Лазар Воиновић, Глиша (не знам како се звао) и Симо Милутиновић. У велику су школу примали само момчад која су већ знала чатити и помало писати, па су ондје учила на Српском језику историју свију народа, географију цијелог свијета, статистику свију држава, права, нешто мало из физике, начин како се пишу писма, рачун, Њемачки језик и «нравоучителна преподаванија." За те све науке била су три учитеља, и раздијељене су биле на три године.»

[129] *М. Ђ. Милићевић*, Поменик, стр. 560.

[130] Његову смрт оплакао је тадашњи архимандрит Шишатовачки Лукијан Мушицки, нарочито штампаном *Одом*. Осем ове

— да разгледамо последњи, најважнији део Кораисова живота.

Помоћу Браће Зосима оснива Кораис 1805 своју „*Јелинску вивлиотику*“, тј. књижницу старих грчких песника и прозаика, надајући се с основом, да ће читање и проучавање тих старих јелинских писаца

песме, посвећене су Доситеју још две у „Голубици,“ V, стр. 95—98 — Поред горе поменуте Бојићеве књиге, изашла је Доситејева виографија у „Gemeinnütziger und erheiternder Hauskalender für das österreichische Kaiserthum“ за годину 1820. У томе календару имају виографије многих тада славних људи. Међу научницима је и тај чланак о Доситеју, који је преведен на српски у „Додатку къ числу 86 новина србски“ Димитрија Давидовића, и који је врло симпатично написан, за „славенског филосфа“ и „српског Анахарзиса.“ — Његов живот и карактеристику донели су и „Oester. Annalen für Literatur und Kunst 1810, Februar, стр. 342. — Некролог његов налази се у Vaterländische Blätter 1811, № 61, стр. 363—368, Archiv 1811 № 62, 63. (види Шафарик, l. c. стр. 319). — О Доситеју је писано још за живота његова у Allg. Literatur Zeitung, Jena & Leipzig 1785, № 12 и 15. — J. v. Csaplovics, Slavonien und zum Theil Kroatien, Pest 1819, 2 Bde. — Веће монографије о Доситејеву животу и раду: Духъ списанія Доситеевы отъ Г(еоргія) М(агарашевића). Трошком Матице Србске у Будиму, 1830, у 8⁰, стр. 126; — Филозофија у Срба, изложио *Милан Кујунџић*, Гласник 23, стр. 155—239, Београд 1868; — Жизнь Досиѳея Обрадовича по его автобіографіи и разборъ его произведеній со стороны языка и содержанія, Разсужденіе *Е. Гацкевича*, у „Варшавскія университетскія извѣстія“ 1879, № 5 и 6, стр. 1—81. — Споменица срп. акад. друштва „Зоре“ у Бечу о стогодишњици прве књиге Доситеја Обрадовића, у Сомбору 1883. — Dr *Milan Šević*, Dositheus Obradović ein serbischer Aufklärer des XVIII Jahrhunderts, Neusatz, 1889 (изашло и на српском, али ја нисам видео). — У подлиску „Одјека“ за 1885 почела је била да излази широко заснована студија о Доситеју (Андре Николића?), која је остала несвршена. Прво скупљено издање свију Доситејевих дела издао је *Глигорије Возаровић* у Београду 1833. То издање има своју историју, као што се види из писма Симе Милутиновића Сарајлије Возаровићу, које је штампано у „Троесестарство или

задахнути новим животом у душама савремених Грка она осећања и начела њихових предака, која дугим робовањем беху претрпана и притиснута, али не са свим угушена.

Сербске тры милине," у Лајпцигу 1837, стр. 75—78, које писмо гласи овако:

Родолюбивый мой Сріемче
Одъ Србина и Србкинѣ Сербе,
Брате и друже и пріяче,
Глишо Возаровићу,
Лежимирчанине,
О здравствуй, о ликуй
Са свѣма твоима
Та докъ сунца и сяйног' мѣсеца,
Док є ноћце и біела данка
Сербъ и Сербка и нъиова дѣца
Дичили се тобомъ безъ пресѣанка!

Ты се, я мняхъ, шалишъ; ал' озбиля радишъ. Унита ме прекономлани, како бы то было, да коигодъ Сербинъ прештампа свега изновке старца Доситія Обрадовића у Княжества сербскога штампаріи, а подъ владѣніемъ благовѣрнога и свеблагодѣйскога Сербіе Княза Милоша Өеодоров-Обреновића, и я ти то не само што одобримъ него и обольимъ и онайбольимъ пакъ и теб-истога то учинити моћи опоменемъ, препоручимъ ти, салетимъ те, и обећаш се, исповиђевши ми, да си ты то већъ и самъ науміо, а и да ти є твоя на то хазна и допунъ големога према твомъ станю и твомъ дѣлу трошка, окромъ позива у помоћъ свременійкаа, найпоузданнія у свойскоме трудку и у своега заната (Возаровић је био књиговезац) изворчићу. Сад' ево, фала Богу свемогућему, видимъ и силно чувствуемъ ђе доживѣхъ твоега Сербскога ми обећаня юначно извршенѣ. Када самъ чудесно и вѣчно-дивнога Старца-Просветителя христолюбивски у гробъ спустити помогао негда, своима га разжаленя сузама прекропивши, заръ є овда и милостъ Отца свѣтоваа заблаговолѣла, да я истый не само доживимъ него и да сорадостникомъ и совосклицателѣмъ будемъ воскресенія Серб-Доситіевога спомена, и труда и производа, и наукаа и чоечности и упуствія на свако честитіе дѣло а за свакога чоека ближнѣлюбно како и за братаму Сер-

У „продрому" те своје књижнице Кораис је изнео, у облику приступа, своје *мисли о грчкој просвети и о грчком језику* (*Αὐτοσχεδίους Στοχασμους*

бина чрезъ ваздашня доба и времена, коликно икои првый списателя другъ, любимацъ и посвећеникъ што є учіо.

Пріес' може свіетъ преновити
Ко у доба Ноа Патріарха
Нег' ДосѴѲей другій се родити,
Тол' превазић' нѣгова размаха.
Мракъ и глупост, злобу и неправду
Свел' породе противбожног Ада
Онай воли ка' свог' родителя
Кои виче на Сербъ-Доситія! —
Пакъ му и буд' што си предизбира
Текъ у праву светост да не дира.

Не могу ти мой прелюбезноій Србине Глигоріе, за твой наумъ и трудъ и прилогъ и усердіе и за ближнѣлюбіе твое довольно и подпуномѣрно благодарити; него ћу из грла и мозга свога кликуюћи и призиваюћи молити овда за віека мог' и свачіега све данашнѣ и будуће Србове, Србчице и Србчадцу, да ми сложно и єднако помажу, фалећи, честитати истоме теби а тек' самцато прештампанѣ вазда єдинственога старца нашега производаа; кад се већъ нѣму, како савршеномъ блаженійку и обезконечнога богатства имаоцу, нити може што подніети, нити му се ичиме другимъ поговѣти, разве да га само, радо сви читамо!!! И разумѣвамо!

Теби подобне и приличне свесрднике и пожертвователѣ желећи нашему Србинству пробуђивати овимъ и наузроковати, грлимъ те и целивамъ срцемъ и душомъ, а предъ свіемъ Славствомъ и людствомъ, те како предъ свимъ данашньимъ тако и предъ очима свіе будућіе нараштаяа. Бьо самъ, єсамъ и остаємъ

Твой свелюбитель и своволитель
Симеонъ Милутиновићъ Сарайлія

у Београду 3-а Маія
1836
Узъ и при и за помраченя сунца."

περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης), јер по њему, језик је прво и најважније средство за *народни* препорођај. У томе приступу има небројено драгоцених савета свима слојевима грчкога народа за његову просвету и васпитање. [131]

И ако су гдекоје од Кораисових „мисли," нарочито у колико се тиче грчке граматике, данас, после великих напредака лингвистике, застареле,

---

Иза тога писма наштампана је и једна одушевљена песма (истим поводом) Возаровићу од Исидора Стојановића „Поезіе Предавателя" у којој Доситеја зове новим Југ-Богданом, а његових девет књига новим Југовићима, које је Доситеј родио „сачетавши се са Богодѣвицама мусама." — Друго издање Доситејевих дела приредио је Данило Медаковић у Земуну 1850, треће је Игњата Фукса у Новом Саду 1860, четврто је Аксентија Мијатовића у Београду 1870, пето је Браће Јовановића у Панчеву 1881, најзад шесто, критичко издање, почела је да издаје Српска Књижевна Задруга у Београду 1892. Пред првом књигом има предговор проф. г. Живка Поповића, који је израчунао да се Доситеј родио 26-ога октобра 1744.—

Пошто се на првој слици Доситејевој види исвестан знак, којим се служе и масони (Божје око), пошто је извесно, да је Сима Милутиновић, бавећи се у Лајпцигу постао слободан зидар, пошто у Доситејевим делима има много штошта, што подсећа на масоне, ја сам помислио, да није и Доситеј, бавећи се у Лајпцигу и у Хале-у, постао „слободан зидар," и замолио сам г. проф. Валтровића, да се о томе поуздано извести. Валтровић ми је писао у Атине (5 септ. 1893) да Доситејевога имена нема у списку ложа поменутих вароши, да „Божје око" није искључиво масонски знак, но је по обичају онога времена употребљен „а масонска начела и погледи, који се налазе у Доситејевим списима, само су одјек савременога му општега осећаја и тежња." —

[131] Извод из тога Кораисовога приступа изашао је и на српском језику од *Вукашина Радишића* под насловом „Бесѣда Адаманта Кораја къ Еллинима, кои су викали на философію (изъ предговора нѣгове 1805 у Паризу печатане књиге *Πρόδρομος τῆς ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης*)" у „*Голубици*" V. стр. 60.

опет Теријан има право кад каже,[132] да су ове Кораисове „мисли" без приговора најважнији и најсавршенији књижевни споменик, о реформи грчке просвете и језика, који је написан од пада Цариграда па до васкрса Јеладе, а што се тиче *политичкога* и моралнога утицаја, који су те Кораисове мисли имале на модерне Грке, он се може упоредити с утицајем што га је имао Фихте на Немце под Наполеоновим јармом. Кораисове „мисли" распалише међу Грцима родољубље и љубав к учењу, оне повратише народу изгубљену веру у сопствену снагу, оне дадоше тадашњим грчким „научницима" здравих и плодних поука о предавању старога јелинскога језика и упустава како им ваља чистити свој књижевни језик од варваризама. Одушевљење, које су ове „мисли" распламтеле у душама тадашњих Грка, било је велико. Те су „мисли" штампане засебно у Бечу (1815) и у Паризу (1833). Хтели су, да уз та засебна издања приложе и Кораисову слику, али Кораис то није допустио одговоривши: „Било би неопростиво за ме, да учиним смешнима ово неколико дана или часова, које још имам да живим, одобравајући за ме оно, што сам осуђивао изречно код мојих земљака у тим истим „мислима." Што се њих самих тиче, док су биле прилепљене уз Плутарха, он их је обасјавао својим сјајем. Одвојене од њега, те ће мисли можда још читати садашњи нараштај, али већ прва генерација за овом видеће у њима само оно, што оне и јесу — прво тепање дечије. Немам никако прохтева да томе нараштају показујем слику свога мртвог тела."

Уз пркос овој претераној скромности Кораисовој, његове „мисли" садрже потпуно израђен план, шта

[132] l. c. II, стр. 9.

треба радити, па да се дође до препорођаја грчкога језика, књижевности, просвете до целокупнога народнога васкрса, план, у коме је до у најситније детаље изведено, шта треба урадити, па да нова грчка граматика буде дело философске *критике*, како ваља покупити сву грађу живога данашњега грчкога говорнога (*καθωμιλουμένης*) језика, где ће се наћи праве грчке речи из живога језика којима ваља заменити многобројне турске и италијанске речи, које су се постепено увукле у данашњи језик, како се може доћи до потпунога речника и фрасологије модернога језика, упоређенога са старим грчким језиком, који би упоредни речник био не само најбољи доказ да се данашњи грчки језик развио из старога, него који би знатно олакшао изучавање старога јелинскога језика и његове књижевности. Кораис је у томе плану ишао тако у детаље, да је одређивао колико и каквих људи и о чијем трошку треба да се пошљу, да путују по којим грчким покрајинама Европе и Азије, прописивао је овима, како да бележе речи и фрасе, из каквих старих и византијских аутора да се ваде речи за упоредни речник итд. обратио им пажњу и на то, да ваља сваку пословицу народну забележити „јер оне су, као истинска философија народна, праве водиље људи у њиховим делима, оне су најбољи примери моралнога стања народнога.“ Тако исто детаљно прописује Кораис, како, где и колико школа ваља установити и шта и како учитељи треба у њима да предају, какве награде треба цариградска патријаршија, као морални центар народа, да расписује, и како да их досуђује, како и за што да се награђени шаљу у Европу о народном трошку, како да патријаршија награђује раднике на народном речнику и преводиоце популарних

књига, одређује какав човек треба да је секретар патријаршије, како треба да се пишу патријаршијске посланице народу, како да се организује штампарија патријаршије, како да ова издаје политички и књижевни лист, и шта да се у њему пише, како да уведе Песталоцијеву методу у школе, како да спасава, прикупља и уређује све народне старине (нарочито старе рукописе и дела старе уметности, које онда појединци продаваху у бесцење странцима) и да оснује јелински музеум итд. итд.

Кораисов „*Продром јелинске вивлиотике*“ садржи историју Клавдија Елијана („*Ποικίλη ἱστορία*“) у 14 књига и сачувана дела Ираклида Понтичкога и Николе Дамаскинца (одломке), с многим примедбама и тумачењима Кораисовим, којима су се користила сва доцнија критичка издања немачка, француска и латинска. Ни ову прилику не пропушта Кораис, да прави поређења старога јелинскога с данашњим грчким језиком.

Ова је књига поздрављена од свију научника у Европи с највећом хвалом. Први је *Boissonade* наштампао велику критику (у Journal de l' Empire, 8 фебр. 1806) у којој измеђ осталога вели: „Грци се од неколико година озбиљно труде у наукама и на грчкој књижевности. На све стране подижу школе, у којима се предаје стари јелински језик. Да би боље развили дијалекат, којим данас говоре, преводе на грчки све, што је најбоље у страних писаца. Али најбоље средство, да међу Грцима васкрсне осећање о лепоме и здрава љубав к учењу, било би предавање старих грчких класика. Читајући и проучавајући ове славне узоре и угледајући се на славне успомене и дичне примере у њима, Јелада би понајбрже могла да заузме пристојно место међу

образованим народима. У Европи имају већ многа издања старих грчких писаца, али она нису ни од какве користи за данашње Грке, јер у њима су поред оригинала превод и тумачења на латинском језику, а у данашњим грчким школама, ни учитељи ни ђаци немају ни појма о латинском језику. Осем тога данашњим грчким ђацима не требају тешке филолошке расправе наших критичких издања, него им треба да науче основна правила свога језика и естетике. За њих је највећа потреба да добију, макар само у неколико књига, најбоље грчке песнике и прозаичаре, верно и тачно наштампане с потребним објашњењима и примедбама на грчком језику. За тим треба Грцима богатих људи и мудрих, образованих учитеља, како би први родољубиво поднели све потребне трошкове за народну просвету, а други предавали и тумачили како треба то издање старих грчких класика. Овај прости и природни план за просвету Грка зачео се давно у многој глави, али се до сада није могао извршити, јер није било пара или није било родољубља и ревности. Сада су Браћа Зосими, који су богати не само новцем и имањем него и ревношћу за славу своје отаџбине, обавештени како треба о овој потреби народној, одлучили да употребе известан део свога богаства на издавање „Јелинске вивлиотике“ састављене из грчких класика, песника и прозаичара. Старање о редакцији поверено је лекару Кораису, који би, по својој високој учености и критичкоме духу, био на славу и дику и саме Старе Грчке. Учена Европа одавно је уврстила Кораиса међу своје најискусније и најоштроумније савремене критичаре. Према досадашњим својим ученим радовима Кораис је најдостојнији за ову мисију. Али ни на томе није се зауставила патриотска рев-

ност браће Зосима. Да би сваки и најсиромашнији ђак у грчким школама могао да се користи овим драгоценим издањем, они су одлучили да сваку књигу ове вивлиотике поклањају свакоме ђаку за кога његови учитељи потврде да прилежно учи, а већ да ће сви добри учитељи добити на дар ову вивлиотику по себи се разуме. Лекар Кораис, у приступу к овој књижници, написаном у простом грчком језику, који се данас говори, објашњује како ће се ова књижница издавати. Из тога приступа видимо да ће ова вивлиотика, и ако је намењена само Грцима, добро доћи свему ученоме свету. Тумачења и исправке тако ученога критичара, као што је Кораис, заинтересоваће свакога који се бави класичном књижевношћу. Сви приступи, сва тумачења и примедбе биће написане, као и у „Продрому“ простим грчким језиком, кога су до сад незналице оговарале, а који је под пером Кораисовим језик леп, богат, хармоничан и плодан.“

После Боасонада штампао је велики критичар немачки Емануел *Векер* у Allg. liter. Zeitung (1807) своју расправу о „Продрому,“ која је 1872 прештампана у Homerische Blätter, Bd. II. Векер хвали Кораиса, да је не само Грк него прави Јелин, хвали његов патриотизам грчки, његову непоколебљиву веру у васкрс народни, који он спрема још пре политичке слободе, знајући да ће ова бити могућна тек после умнога препорођаја, хвали његов језик за који вели: да је жив, оштар, прост, подесан за исказивање најтежих појмова, дидактичан за младиће, пријатан за образоване, богатији јелинизмима него галицизмима, и ако је Кораис провео цео свој век у Француској. Али Векер има и замерака да учини. Не слаже се с неким граматичким теоријама његовим,

а нарочито замера му што је уз Елијана узео у „Продром“ одломке Иракдида Понтичкога и Николе Дамаскинца, од којих не може бити никакве вајде. За ову замерку вели *K. Sinner*: „Неки немачки критичари зачудили су се, што је Кораис прво изабрао ова три писца. Али препорођена Грчка нашла је у њима оно, што јој је понајпрече било. По примеру апостола Павла и Кораис је својим земљацима дао најпре само млека. За тим је прешао на чвршћу храну. Он је врло добро оценио, да треба најпре новој Грчкој дати узор чистога, старога атичкога дијалекта с примерима јуначкога и некористољубивог патриотизма и с успоменама старинске учености у историји и географији.

1807 издао је Кораис у две свеске *беседе Исократове* и писма с многим својим студијама старине и примедбама. И овај је избор био врло срећан, како због језика тако и због родољубља, јер је Исократ рођен пет година пре Пелопониског Рата (436) а умро је после Херонијске Битке (338), дакле у времену, у коме има највише примера, које је ваљало изнети на углед ондашњим Грцима, а уједно Исократ беше један од оних великих атичких писаца, у којих је љубав према отаџбини на једној висини с љубављу према просвети народној и науци. И о овом делу „Јелинске вивлиотике“ писано је врло много у немачкој, француској, инглеској и холандској књижевности, многе хвале и критике нарочито о Кораисовом таленту, да из гомиле старих погрешних преписа васпостави прави текст оригинала, и о његовим драгоценим тумачењима и ученим примедбама.[133]

---

[133] О овом делу Кораисовом писано је и у нас. Види Вукашина Радишића „Адаманта Корая наука о ослобођењу своє отацбине (из предговора къ нѣговомъ изданю Исократа)“ Голубица, V, 79.

После Исократових беседа издао је Кораис *Плутархове виографије* (1809—1814) у шест свезака[134] приложивши и слике оних, чије је животе Плутарх описао. Колико је важно Плутархово дело за образовање појединаца и за просвету читавих народа, то Кораис показује само неколиким цитатима из Монтења и Русоа. „За нас — вели Montaigne — не би остала ни најмања нада, да ћемо се спасти од незнања, да нас ова књига није подигла из каљуге. Данас, благодарећи Плутарху, усуђујемо се и ми да говоримо и да пишемо. Данас и наше жене могу да поуче многога школскога учитеља. Данас је Плутарх наша свакидашњ лектира.“ — Русо вели: „Од оно мало књига које још читам, највише ме привлачи Плутарх, највише ми користи. У детињству прво сам њега читао и он ће бити последња читанка моје старости. Он је готово једини писац, кога сам увек и свагда с коришћу читао.“ После ових цитата Кораис наставља: „Нашао сам за потребно, да наведем мишљење ове двојице француских философа, да чује наша омладина, како се у свету цене списи наших предака. А како да их не цене, када њима имају да благодаре за просвету свога народа. Оно што вели Монтењ није претеривање његовога одушевљења за Плутарха, него је тачна истина. Овакво дело и оваквога писца одиста има у себи снагу, да подигне читав један народ из каљуге незнања и да га научи, како му ваља поправљати и језик и обичаје (нрави) своје.“ Могли бисмо навести још многа места из Монтења (на једноме

[134] Из Кораисовога приступа к петој свесци овога дела Вукашин Радишић је извео свој чланак „Адаманта Кораѧ наука новымъ Еллинима о просвети, предаваню наука, по мало и о єзыку“ у Голубици, V, стр. 42.

вели за Плутарха, да је le plus judicieux auteur du monde), могли бисмо поменути Шекспира, који се много користио Плутархом, за своје бесмртне трагедије, госпођу Роланд, која читање Плутарха зове la pâture des grandes âmes, великога краља Ханрија IV, који признаје да за свој развитак има највише да благодари Плутарху, Тодора Газија, који је на питање, кога би од свију грчких писаца спасао, ако би му се рекло да се само један може спасти — одговорио без устезања „Плутарха;" али ово је довде довољно да покаже како је мудро бирао Кораис, шта ће метнути у „Јелинску вивлиотику." Имајући непрекидно пред очима морални препорођај свога народа, Кораис није пропустио ни једну од многобројних прилика, које му пружаху Плутархове виографије, а да у својим примедбама, као оно наш Доситеј у својим пространим наравоученијама, не покаже својим земљацима какву корист могу извући за свој живот и за своје прилике из живота својих славних предака. Што се тиче критичких поправака самога текста и тумачења дотле необјашњивих места, у њима је Кораис тако недостижан, да сви доцнији научници, који су приређивали критичка издања Плутарха: и Шефер и Синтенис, и Денер и Векер, сви, па и они који су имали шта да замере Кораису, признају да је он „vir incomparabilis," „vir eximius," „vir summus," „praestantissimus" „candidissimus senex." —

За тим су дошла на ред *Стравонова* „географика," која је Кораис издао после Исократових беседа и Плутархових виографија, у времену од 1815 до 1819, у четири свеске, с којима је „Јелинска вивлиотика" у 1820 бројала дванаест томова. О преводу Стравона на француски, треба да цитирамо, шта сам Кораис прича у својој автовиографији.

„Потреси, које су доцније изазвали француски димагози, тако мало слични првим вођима Револуције, морали су родити још жешћега димагога, да поврати ред — и родише га. То беше Наполеон. Украшен владарским и војводским врлинама већим, него их је икад дотле историја забележила, он је од природе имао дар, да улева страх и трепет метежницима, а поштовање онима, који жуђаху за миром; само се у једноме преварио: није разумео, какве плодове очекиваху људи од толиких његових способности. Уместо да ослободи све народе европске од њихових тирана, он је претпоставио да постане деспот над деспотима. Уместо да посеје срећу и благостање по целој Европи и да постане Бог на земљи, коме би сва садашња и потоња покољења рода људскога певала бесамртне имне, он је претпоставио смрдљиви тамњан смрдљивога ласкања. Преварио се јадник.

„Тај грдни али не и велики човек, за време свога консулства, зажелео је, да се преведе Стравонова географија. Некадашњи мој професор химије Chaptal, који је тада био министар у консула, предложио је за тај превод с оригинала La Porte du Theil, мене, и као трећега географа Кослена, за географске примедбе, и одредише нам свакоме по 3000 франака за тај посао.

„Године 1805 поднесмо Наполеону (сада већ не консулу већ цару) прву свеску преведенога Стравона наштампану. Пре него што смо му поднели другу свеску он нам поред годишње плате за труд одреди још и 2000 франака год. пенсије за цео живот. Зазирући (не знам зашто) од ове великодушности Наполеонове, и бојећи се, да ме она не нагна да му будем више благодаран него што треба, желео сам да се курталишем његовога доброчинства. Не могући сам

учинити ништа, ја разложих својим сурадницима како ће превођење Стравона дуго да траје и како треба да одбијемо или годишњу награду или пенсију. Они присташе без приговора. Написасмо дакле заједничку изјаву тадашњем Министру да благодаримо на годишњој награди од 3000 фр. а задржавамо само пенсију од 2000. Одговор Министров беше признање за наше некористољубље (désintéressement), како га називаше и крај наше годишње награде.“

Овде ћемо само поменути, да је тај посао, који је Кораис радио по наруџбини Наполеоновој, јако сметао напредовању „Јелинске вивлиотике“ — али ваљало је живети, а Кораис је живео једино од награде за тај превод!... И ако је Кораис овај посао сматрао као кулук, ипак га је урадио тако, да је франц. критика за овај превод Стравона казала, да је „un des plus beaux et des plus utiles monuments de l' érudition française au commencement du dix-neuvième siècle.»

Стравонова географика штампана су први пут у Млецима (1516), али је то издање права Авгијева штала. Друго издање, Холцманово, (Хајделберг 1571) боље је, јер је Холцман у њему поправио све, што је могао поправити, немајући на расположењу више преписа. Касовоново издање (1587), Морелијево (Париз 1620), Алмеловеново (Амстердам 1707), Сибенкезово (Лајпциг 1796), Чукеово (1811), имају многе исправке текста а Фалконерово (Оксфорд 1807) има поређења разних текстова. Па ипак, Кораис је у свом издању Стравона исправио несравњиво много више места у тексту, него сви поменути научници пре њега. У тим исправкама водио га је смисао, поређење разних преписа, поређење разних места у самоме тексту, сам характир Стравоновога писања

„Ако сам — вели Кораис — успео, да више исправим него моји претходници, то није моја заслуга, ја сам имао више средстава на расположењу него они. Ако сам у својим исправкама погрешио, нека ми опросте они, који знају, како је тешко издати дело старога писца, које су толики преписачи кварили. Ја молим своје читаоце, као и Стравон своје, да моје погрешке не пореде с доцнијим савршенијим издањима, него с онима, која су ми претходила.“ Примедбе Кораисове махом су критичке и географске, али као год што је радио при издању Илиодора, Исократа и Плутарха, тако и овде има пуно патриотских примена и савета. Где год Стравон помене у својој географији неко место — нпр. Маратон — које је славно у историји старих Јелина, свагда Кораис има пуно да каже својим земљацима о судбини тога места до најновијега доба.

Сви доцнији критички издавачи Стравона хвале Кораисов труд. Крамер, који је цео свој живот посветио проучавању самога Стравона, који је упоредио многе преписе, непознате Кораису, нашао је у његовом издању доста „самовољних“ тумачења и исправака. Ну не треба заборавити, да је главна мета свију Кораисових трудова била, да учи своје земљаке и да их спрема за слободу, да ради на умном и моралном препорођају свога народа, и да према томе није имао ни времена ни средстава, да истражује и пореди *све* преписе аутора, које је издавао, докле је Крамер с правим немачким стрпљењем пронашао и упоредио око тридесет разних преписа Стравонових. Па ипак Теријан цитира (II, стр. 134—136) многа места из самога Крамеровога издања, која је Кораис боље разумео и поправио, по самој оштроумности својој. —

Као одмор од својих трудова и студија за „Јелинску вивлиотику“ сматрао је Кораис проучавање и критичко издање других неких старих грчких писаца, које је издавао *поред* своје књижнице, под скромним насловом „*Πάρεργα*“ (дела која се раде *узгред*, поред главнога посла), и ако међу тим „узгредним“ радовима имају и прави споменици филолошке учености, и ако међу њима има два бисера, којима би било место у главном делу.

Прва свеска „узгредних“ изашла је (трошком браће Зосима) 1809, и у њој су *Полијенова* „*Στρατηγήματα,*“ нека сорта уџбеника за војничке операције. Немачки научник *Велфлин*, који је имао на расположењу најбољи (минхенски) препис Полијеновога дела, у своме критичком издању од 1850 констатује, да је Кораис сам, без икаквих средстава на расположењу својим критичким оштроумљем, тачно исправио шест стотина места у тексту. Хертлајн, K. Reuss (1889), сви доцнији критички издавачи овога писца признају да су Кораисове поправке боље и од Велфлинових.

Друга свеска „узгредних,“ такође о трошку браће Зосима, изашла је 1810 и садржи *Есопијеве Басне* с приступом о Есопу,[135] у коме је цела историја басана, управо монографија о свима до њега познатим баснама из старине, и калуђерских из Сред-

[135] Види: Критичко житіе баснотворца Езопа и нѣговій Басній, превео съ грчкогъ изъ Кораевогъ предговора на Езопове Басне бывшій саобштавающій членъ дружства С. С. покойный Вукашинъ Радишићъ. *Гласник*, IV, 32—74. У овом посмрчету Радишићевом, кад год се помене Кораис, увек му се додаје „честити, славни, вечити.“ Помињући Кораисово мишљење да пабасна (*ἐπιμύθιον*) „треба да је сразмерна басни, тј. таква, какву сваки може ласно измислити и закључити чим чује басну.“ Радишић осећа по-

њега Века, чија „нравоученија“ касапи немилостиво. У тој расправи Кораис много жали, што су за навек изгубљене Вавриосове басне у стиховима, те тако Грци немају у тој врсти песника, који би се могао упоредити с Лафонтеном. Доцније, 1840, послао је франц. министар просвете, чувени јелиниста Вилмен, нарочитога научника у Св. Гору да тражи старе грчке рукописе и овај је нашао 122 Вавриосове басне у књижници Св. Лавре, преписао их је и донео у Париз, где су први пут штампане под редакцијом Боасонадовом 1844 (*Βαβρίου μυθίαμβοι*), али су доцнија критичка истраживања доказала, да Вавриос није био Јелин већ Римљанин, који је, као и многи његови савременици, писао на грчком језику.

Од свију издања Есопових Басана, (прво је из XV века) Кораисово је најпотпуније, јер у њему има 426 басана, и најтачније, као што признају сви доцнији издавачи. Griez 1887 вели за то издање: „haec editio omnium optima merito habetur.“ Многе Кораисове исправке потврђене су много доцније пронађеним кодиксом Августејским. Професор Феде у своме делу Ueber eine noch nicht edirte Sammlung Aesopischer Fabeln 1877 вели да је Кораисово дело и данас, по својој учености и здравој критици, најпотпунији извор сваке расправе о Есоповим Баснама.

Трећа свеска Кораисових „узгредних“ дела, која је изашла трошком земљака из Хиоса 1814, садржи ново и најбоље издање Ксенократове и Галинове расправе о рибама и осталим животињама, које живе у води а служе за људску храну. Ово дело

требу да брани Доситејева дугачка «нравоученија» па додаје: „Чујем где Кораи из покоја вечности за ово правило довикује: нека је мудроме Србину и старини просто не слушати ме, кад уме разводити онаке пабасне.“

није по важности мање од Есопових Басана, јер је Кораис у својим примедбама изнео све, што су стари Јелини знали о природној историји тих животиња, целу стару ихтиологију. Педесет година доцније Sinner овако пише о овоме труду Кораисовом: „Његов приступ о Ксенократу и о свима старим писцима, који су проучавали лекарску и гастрономску употребу риба, пун је веома важних и занимљивих података; његове примедбе састављају најтачнији и најпотпунији меморандум о јестаственици риба познатих у старини, који је икад написан.“

Од ихтиологије прелази Кораис на — стојичку философију! Четврта свеска његових „узгредних“ дела садржи дванаест књига последњега и најугледнијега вођа стојичке философије Марка Антонина *«τῶν εἰς Ἑαυτῶν,“* дело, о коме Ренан вели: „C'est le livre le plus purement humain qu'il y ait, veritable Evangile éternel, le livre des Pensées qui ne vieillira jamais; car il n'affirme aucun dogme,» дело, које су угледни кардинали звали „светим списом Марка Аврилија“ и које је папа Никола V увек носио у недрима, као учитеља и вођу живота. Ово издање посвећује Кораис омладини своје домовине Хиоса „да буду пример врлине целој омладини Јеладе, и да се сви заједно боре у светој борби за опште добро.“ Он овим делом хоће „да уреже у њихове младе и меке душе начело да је *правда једина основа, једини чврст темељ људскога друштва*, да се неправедан човек од разбојника разликује само по имену.“ — У приступу Кораис опширно говори о Марку Антонину, сликајући многе његове врлине, на које се ваља угледати. Наравно, кад се то, што је Кораис тада писао о Марку, упореди с делима Ренановим (1882) и Ватсоновим (1884), или кад се оно, што он пише о

стојичкој философији," упореди с делима Целеровим и Штајновим — Кораисови су погледи данас застарели. Па ипак је Кораис много учење стојичке философије дивно представио, нарочито оно о врлини. „Овај спис Марков — вели Кораис — права је ризница. И дању и ноћу треба да га проучава сваки, ко хоће да заузда своје страсти. Особиту пажњу заслужује оно, што Марко често понавља, да се човек рађа као друштвена и политичка животиња, одакле изводи врло важне закључке. Због такве природе свога рођења, човек природно живи, када утврђује друштвене везе, а неприродно или против природе живи, кад те везе кида; друштвене везе учвршћују се врлином, а дреше се пороцима. Поштен човек чува природу људску јер је друштвен; непоштен и зао човек отпада од људске природе и силази у врсту зверова, јер је престао бити друштвена животиња. Ето откуда стојици дефинишу врлину са: „живети према природи.“ А да би човек као друштвена животиња могао живети према природи, треба по Марку, да је скроз праведан, јер правда садржи у себи све остале врлине, нити може човек да има икакву врлину ако није скроз праведан *(„ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή ἐστι. Ἀριστοτ.“)* —

И ако је Кораис ово издање приредио „узгред“ и без примедаба, ипак је у тексту Марковом учинио исправке, за које најновији издавач истога дела *Стих* (1882) вели „multis suis conjecturis Antoninum adjuvit» (тј. Кораис).

Осем ових „узгредних“ дела издао је Кораис у овом истом времену прве четири рапсодије из Илијаде (1811—1820), „*τα Ἀστεῖα*“ Јероклеусова (1812) и савет тројице владика папи Јулију III (1820).

Омирова Илијада, која је требало да буде на челу Кораисове „Јелинске књижнице“ као њен најлепши украс, није ушла ни у збирку „узгредних“ дела! Па и те четири песме, које је Кораис једну по једну издавао пуних 9 година, није хтео да призна као своје издање, већ преклиње своје пријатеље, који су за то знали, да никоме ни усмено ни писмено не признаду оно, што су сви грчки читаоци с правом нагађали. За то, вели, има „много“ разлога, али не казује ниједан. Кад је издао прву песму он пише своме пријатељу: „Поред свију мáнâ, ово је први почетак Омира с тумачењима очишћеним од граматичарских будалаштина. Ја знам, пријатељу, да ће после 50 година бити много критичкијих и савршенијих издања. Али за сада, у овом нашем ромејском стању, ово је најбоље.“ После 6 година пише Кораис другом пријатељу: „Не казуј никоме да је ово моје издање, јер то признање сметало би ми слободи, да у објашњењима све кажем онако, како хоћу.“ Кораис је звао ово издање „Волисијанско“ по варошици Волису на острву Хију, у којој је некада Омир нека своја дела спевао. Бајаги је неко из Волиса слао свој рукопис у Париз, да се штампа. У тексту није Кораис мењао ништа. Држао се издања славнога критичара Волфа (Лајпциг 1804). У објашњењима употребио је многа из Вилоазоновога и Кепеновога издања, а своја је обележио са Х (Хиоћанин). Што даје особиту важност Кораисовом издању, то су дугачки предговори пред сваком рапсодијом под насловом „Поп Трчкало“ (*Παπᾶ Τρέχα*), у коме је насликао једнога обичнога грчкога попа из онога доба, поштенога добричину, који трчкара с бакрачетом од куће до куће певајући „Ва јордање крештајушту се тебе Господи,“ али

који не зна ништа друго осем својега псалтира, но који би се радо учио, и који, ма да је већ у годинама, почиње да учи јелински, да чита Омира, Еврипида итд. па с великим стрпљењем (la patience c'est le génie, вели Бифон) и прилежањем (Fleiss ist Genie, вели Гете) дотерује дотле, да постаје онај идеални свештеник и народни учитељ, каквога је Кораис желео сваком грчком селу. Ову слику поштенога, вреднога и пунога љубави за учење свештеника нацртао је Кораис, да би својим земљацима показао, како умнога и моралнога препорођаја народнога не може бити без озбиљнога, добро васпитанога и добро образованога свештенства.

У предговору к Јероклису, кога је такође послао бајаги неко из Волиса — Кораис говори опширно о томе писцу новоплатонске философије, коју назива „ипохондричном“ „нагрдном мешавином многих догмата,“ „наказном философијом.“ Најбољи део ове расправе бави се схоластичарима.

Зашто је Кораис превео и 1820 безимено штампао чудновати „Савет тројице владика папи Јулију III?“ Зато, вели Кораис, да се оправда и поправи источна црква. Дуго робовање, које је упропастило народну просвету, морало је да поквари и наше свештенство и да побрка нашу религиозност. Али ма колики и ма какви да су греси источних хришћана, када се упореде са страшним злоупотребама паписта, то су капље према океану. Па ипак папски двор љуто осуђује Грке. Осуђивати цело источно хришћанство због неколико сарданапалских владика у Византији, то је као год кад би неко све источне мирјане идентификовао с фанариотима. Како су непријатељи Кораисови грдили га, да је „безбожник“ и „Лутеровац“ — то се он у овој расправи

брани и показује, какав утицај има рђаво понашање клира на целокупну судбину народа.

За време док је Кораис издавао „Јелинску вивлиотику“ живео је у непрекидној бризи за опстанак, јер он осем оне мале пенсије од 2000 динара, коју је добијао од франц. владе за превод Стравона на француски — није имао никаквих других прихода, а сада у старости требаше му и слуга, па богме и коректор, коме је ваљало плаћати 50 д. месечно! Као да му не беше доста бриге за лични опстанак, велики део свога драгоценога времена морао је да троши на кореспонденцију, јер се Грци из целога света обраћаху њему с најразличнијим питањима, молбама, и комисионима, међу којима беше и таквих да наплати нечији дуг и да пошље паре!... „И ако — вели у једном писму — не одговарам на многа писма, која добијам, опет време, које морам да утрошим на ту кореспонденцију, износи толико, да би у њему сваке године могао издати још по једну дебелу добро уређену свеску.“ Све предлоге који су му чињени с разних страна, само да му се поправи материјално стање, он је одбио. Кнез Гика нуди му ректорство своје школе у Јашу. Кораис одбија ту понуду, јер неће да има посла с „бановима“ (*Μπάνους*) и осталом великом господом фанариотском, који су уобразили, да су нешто више и боље од осталих људи, јер би он у Јашу морао напустити главни посао свога живота, који се може радити само у вароши с великим вивлиотикама. Кораисов је принцип: „не чепати око врата велике господе, а нарочито грчких великаша,“ и он се верно држао тога принципа, и ако му је кадшто било тако тешко, да је и оваква писма писао својим пријатељима: „Цео живот провео сам у беди, невољи и непрекид-

ним трудовима надајући се, да ћу се у старости мало одморити. Сада видим, да ми је крај живота гори од свега што сам до сад пропатио. Увек сам био зле среће, али ми је она највећу горчину сачувала за последње дане. Кад помислим од коликих ће ме беда ослободити смрт, онда ми је криво, што Стојици налазе, да је *самоубиство* недостојно паметна човека.“ Можда ће когод упитати, како је могућно, да Кораис дође до толикога очајања? Зар браћа Зосими нису били штедри и некористољубиви добротвори и меценати његовога родољубивога рада? Ко је подносио све трошкове за издавање „Јелинске вивлиотике,“ ко је ту књижницу поклањао свима Грцима, који су хтели да се уче? Ко други до славна и неумрла Браћа Зосими, дика Ипира, светиња целе Јеладе, бесмртни и ненадмашни пример грчкога родољубља? Браћа Зосими родили су се у Јањинима у половини XVIII века, и још у раној младости отишли су неки у Русију, неки у Италију, где су се врло обогатили. Велики део свога огромнога богаства жртвовали су за просвету народну, нарочито за штампање грчких књига. Одиста су безбројна грчка дела и преводи, који су наштампани о њиховом трошку, и све је то поклањато народу. Помагали су сиротињу, нарочито сироте ђаке, и удомљавали су сироте девојке. Па су све то чинили не само за Грчку него и за Русију, поклањајући огромне суме (стотинама хиљада рубаља) университету, трговачкој, лекарској школи и гимнасији у Москви. Али, као што вели Плутарх, ниједна људска врлина није савршена, није без мáнâ. Ови велики родољуби, без великога личног образовања, волели су, да се њихово родољубље и меценатство до неба уздиже, да у свакој књизи, изданој о њиховом трошку, налазе велике и

бомбасте посвете и приступи, у којима се велича њихово име, наваљивали су, да се што више и што брже штампају те књиге, не разбирајући много за њихову садржину, те су тако, поред многих корисних издавали и многа са свим некорисна дела само да буде што више тамњана њиховом славољубљу, које је често било таштина (сујета). И Кораис је хвалио родољубље Браће Зосима, али на његов начин, он није могао да ласка. „Зосими — вели он — за цело нису у стању да тумаче старе јелинске писце, али опет за то они су кориснији од мене, јер оваких радника, као што сам ја, има доста, а таквих родољуба, као што су они, нема више. Доказ су наши богаташи из Смирне, Кидоније, Хиоса.“

Зосими беху навикли на друкчије хвале, на јачи тамњан.

Осем тога, као људи без особитога васпитања, Зосими нису имали такта у своме понашању према врло деликатном и осетљивом Кораису, вређали су га и нехотице до срца. Одмах у почетку преговора Кораисових с Михаилом Зосимом из Ливорна за оснивање „Јелинске вивлиотике“ Кораис види, да би добротвор желео да га „испипа,“ шта би он као желео за свој труд? Хтео би да „пазари“ с њиме. После дуге унутрашње борбе Кораис одговара, да би му, ако напусти франц. превод Стравона и пенсију, коју за то прима из франц. државне благајнице, и од које сада живи, требало 4000 фр. годишње; ако ли задржи пенсију за Стравона, онда оставља њему самом, да одреди годишњу помоћ за његов труд. Кораис је жудео, да се курталише пенсије, да би цело своје време могао посветити главном делу свога живота. После дугога чекања добија одговор од Мих. Зосима (29. маја 1805). У њему врло много оду-

шевљења за то предузеће, врло много о потребним трошковима, још више о намери, да се све те књиге поклањају народу, али о томе од чега ће живети Кораис радећи тај посао — ни речи.

Браћа Зосими беху у ствари вољни, да одреде какву малу годишњу помоћ Кораису, али под условом да он сваке године избаци по 15—20 свезака. „Они замишљају — пише Кораис своме пријатељу — да је мој посао хлебарски, да ја треба да избацујем књиге као хлебар хлебове из пећи, које би хлебове они поклањали свакоме и ономе, који је одиста гладан и ономе, који ће тај хлеб газити као ђубре. Кажи им, објасни им, да се мој посао мора да ради полако, пажљиво, да ја не могу избацивати књиге као лепиње, нити као што су њихова млетачка издања.“ Између осталога беху Зосими предложили Кораису и Клавијеру, да спреме издање Евстатијевих „*Παρεκβολῶν*,“ Илијаде и Одисије у шест свезака, али тако да сваке године изађе по једна свеска. И обојица прионуше за рад, да спреме добро критичко издање, док тек стиже од Зосима писмо да „батале,“ јер се нашао у Млецима високо учени учитељ Вландис, који се подухватио да за по године изда цело то дело, за које њима треба 6 година! Сиромах Кораис није могао од стида ни да саопшти Клавијеру ову поруку, него пише своме пријатељу Василију: „Као што видиш, Зосими су красни људи, али на несрећу не знају нити икада могу научити, шта је то критичко издање старог јелинског писца. Видиш ли колико се плаше рока од шест година? Њима није стало ни до чега колико до њихове славе.“

Што је дубље газио у радове око „Јелинске књижнице“ све више је Кораис газио у дугове. Још

није била довршена друга свеска а Кораис је већ био дужан и штампару и трговцу за хартију, и није већ имао више новаца за своје дневне потребе. Писао је и писао је Зосиму — никаквог одговора. Кораис да полуди. Да не би умро од глади узајмљује хиљаду франака од Василија. Осећа већ претече болести, које се највише бојао, капље која не убија него онеспособљава за рад. Сада тек, у зло доба, једва једном одговара Мих. Зосим, шаље 6000 фр. вели да му је писао, а опет моли за опроштење што се задоцнио. Александар Василије, тешећи Кораиса напомиње му, да су Зосими људи, који траже хвале. Кораис одговара: „Твоја напомена просто ме за срце уједа. Где год могу да њихово име с хвалом поменем, ја то чиним, шта хоће више? Ја нећу да градим панигирике.“

Најзад су Зосими пристали да дају Кораису 4000 (односно 5000 фр.) годишње, али никад нису новац на време слали, свагда је Кораис морао да тражи, а просити за њега је било горе од смрти. Још горе му је било, што су захтевали да ради с муњевитом брзином. „Размазили су их — вели у једном писму из 1808 — с брзим издањима. Издали су Омира немајући ни појма о издању великог научника, који је двадесет година свога живота посветио чишћењу оригинала. Данас после таквога критичког издања штампати стара погрешна значи то исто, што и кад би се људи хранили жиром и пошто је пронађен хлебац. Како могу ја да конкуришем с таквим издавачима? Једна једина реченица у Плутарху задржала ме је прошле седмице два читава дана, јер не могох никако да је разумем. Тек после два дана преврћући се у кревету и не могући заспати појмих, шта је Плутарх

хтео да каже, скочих, запалих свећу само да одмах запишем оно, што сам нашао, да не бих заборавио до сутра“ — „Сграни новине хвале њих као највеће доброторе а мене, као најбољег критичара нашег рода. Они (Зосими) нису у стању да појме, колико муке и труда треба, да се то име сачува. Несрећа је моја, што сам одбио Царевих 3000 фр. годишње, иначе бих ја прекинуо „Јелинску вивлиотику“ а њих би оставио млетачким издавачима. Али овако морам да се топим као восак на ватри.“ —

У декембру 1808 дуговали су Зосими Кораису око 8000 фр. Издање прекинуто. Кораис у очајању што му ништа не одговарају. „Ах Александре! — пише он Василију — Александре! Мучио сам се целога живота, али сам барем имао утеху да нисам никоме ласкао, да сам очувао своју слободу. А сад у старости својој не смем ни да презирем оне, који мене презиру.. Ова велика варош, у којој живим, не може да појми, зашто нећу да учиним уобичајене визите, па да постанем члан института, а ја трпим да ме газе моји земљаци. Ко би ме из ове невоље избавио томе би моја захвалност подигла споменик. Није ме жао само садашњих мука, него ме је страх од будућности. Колико ми је тешко, што ми не шаљу оно што ми дугују, теже ми је што треба опет да им пишем. Шта да им пишем? Оно што би требало не смем, онако како не треба? То је непоштено, илотски. Издање Плутарха и Полијена прекинуто, душа ми није више у стању да састави две мисли, тело ми стрепи од парализе. Шта да радим? Ја сам као луд!“

Кораис би радо престао с издавањем „Јелинске вивлиотике,“ али „каква *срамота* за *народ* да престане једно дело, које је с толиком помпом о па-

триотизму издавача оглашено целом свету!“ Александар Василије предлаже му, да састави друштво од богатих Грка, који би наставили издавање књижнице, али Кораис одговара: „Прекидајући с браћом Зосимима морао бих јавно казати, зашто се више не штампа њихово име на издању; а може ли то бити без срамоте за њих и за све нас?“

Најзад 10 фебр. 1809 шаље Зосим од оних 8000 фр. које дугује Кораису — свега 2000, тражи mille pardons за своје *неумесно* тако дуго ћутање, и вели му, ако је баш у великој невољи нека повуче меницу још за 2000, али с дугачким роком...

У јулу 1809 умре у Ливорну Михаил Зосим, и Кораис је морао да се обрати његовој браћи у Русији. Испрва је онај од њих, који живљаше у Нижњем Новгороду, био вољан да даје Кораису по 3000 фр. годишње, али је брзо ишчезло и његово и његовога другог брата одушевљење...

У овој невољи десила се Кораису и једна срећа. Његовом издању Ипократовог дела досуђена је награда од 5000 франака, што му осигураваше живот за *једну* годину. Зосими опет захтеваху од њега „сразмеран“ труд према њиховој помоћи, тј. очекиваху од њега свакога месеца, ако не сваке недеље, што више свезака. „Не знају — вели Кораис у једном писму — колико пута ја за време, док се штампа једна свеска, морам да трчим у штампарију, да спречим штампање једног места, за које сам доцније нашао, да је погрешно или да се може боље протумачити.“

Тако се натезало и мучило до девете свеске вивлиотике и друге свеске „узгредних“ када (1814) браћа Зосими изјавише, да не могу више давати Кораису годишње издржање, него ако хоће даваће

му по 100—200 егземплара од сваке књиге, па нека их он за свој рачун продаје — „пошто они цео рест издања распоклањају." Кораис их ослобођава од сваке обвезе према њему и не могући оставити неизвршено оно што је у „продрому" онако „театрално" обећао, решава, да настави сам издавање вивлиотике, рачунајући да ће бар велики део оних, који су добили све дотадашње свеске на поклон, остале куповати, а ако браћа Зосими хоће, да се претплате на извесан број, да би наставили своје поклоне, он ће им тај број дати у трећину цене јевтиније.

На трећој свесци „узгредних" дела, у којој беше Ксенократ и Гални, стајало је „трошком родољубивих Хиоћана," и ако му његови земљаци из Хиоса нису дали ни паре за то издање. „Кажи мојим земљацима — пише Александру — да стављајући њихово име као издавача нисам смерао да их нагнам на какву помоћ, него просто нисам смео допустити да у свету помисле, да у целом грчком народу нема никога више осим браће Зосима, који би увиђали важност овакве књижнице, да нема осим њих никога, који би овакво дело помагао. Ни по што не улази с Хиоћанима ни у какве преговоре о помагању књижнице. Ког су једном гује пиле тај се после и гуштера боји (*„Ὅστις καῇ ἐις τὸ κουρκοῦτι φυσᾷ τό ξυνόγαλα"*). Ја нећу да просим. Ја сам ових дана одбио катедру са 6000 фр. годишње плате и бесплатним станом, само да се не морам никоме клањати. Ако сам метнуо њихово име на књигу, то је само за част нашега народа."

Хиоћани при свем том обећаше 1500 фр. годишње и послаше 700. Из Беча му посла један грчки одбор 1100 фр. Кораис је за сваку суму послао одговара-

јући број књига „јер осим љубави неће никоме да је дужан.“

На несрећу с продајом Кораисових књига ишло је врло тешко. Забадава им је спустио цену за 40%, забадава их је нудио својим сународницима у Марсељу, Ливорну, Лондону и Бечу по цени коштања са 10% добитка. А што је била већа сиротиња и немаштина Кораисова, све већа је била његова жудња, да изда још које дело корисно за народни препорођај. И благодарећи штампару Дидоту млађем, који га није гонио да плаћа дугове, него га је непрекидно и даље кредитовао, из захвалности што га је у младости Кораис учио — јелинска вивлиоитка није престајала да излази.

Богати Варвакис из властите иницијативе нуди Кораису једном 8000, а други пут 3500 фр. за продужење „Јелинске књижнице,“ али он одбија понуду оба пута, „јер не може с издања да избрише име Хиоћана, нарочито сад кад они највише страдају од турског зулума,“ он с тога претпоставља, да жртвује шест стотина својих књига за ништавну цену од 1500 фр. коју су неки трговци из Одесе пристали да плате (1826). Он се тада налази у такој сиротињи да пише: „Ако бих умро, пошто свршим ово писмо, не би се код мене нашло ни толико, колико треба да ме најсиромашније сахране.“ Одмах иза тога три сународника шаљу му 2000 фр. да за ту суму пошље одговарајући број књига у Грчку, и он радосно пише да је то једини начин помоћи, који он може да прими, и моли своје пријатеље, да му такве помагаче нађу, којима се може одмах књигама одужити. На жалост пример оне тројице сународника остао је усамљен. 4-ог августа 1831 пише Кораис, да има само два претплатника, Кондоставла за 30 и Пар-

сакакина за 20 егземплара... „Није ме жао — вели Кораис другом приликом — што своју дубоку старост морам да живим у оваквој сиротињи, али ми је жао што ми се неће испунити најслађа нада, да радим до последњег тренутка у животу, да умрем с коректуром у руци.“

То је у кратко жалосна историја материјалне стране Кораисових издања. У очајању он се жалио на браћу Зосиме, али само у писмима најинтимнијим пријатељима, које је преклињао да писма одмах спале и да садржину ником не казују. Јавно је хвалио патриотизам браће Зосима свуда и сваком приликом, и пошто су га они оставили његовој судбини. Г. 1826 Кораис шаље грчкој народној скупштини 1008 свезака јелинске вивлиотике и у спроводном писму вели да су му велики добротвори народни браћа Зосими „наредили,“ да те књиге пошље да се поклоне добрим а сиромашним ђацима, од којих се има разлога надати, да ће чувати тако скупо стечену слободу. Мало доцније пише Николи Зосиму: „До сада сте поклањали Јелади књиге, и многе и потребне, и Јелада ће вам за то бити довека захвална. Али сада има Јелада и других потреба. Треба јој хлеба, оружја, средстава, да поправи што су Турци опустошили. Зар не би било свето дело, да Зосими саставе из свију богатих Грка по Европи друштво за помоћ отаџбини, друштво, које би купило и наоружало неколико лађа, које би слало Јелади и хране и оружја и свега што треба. Туђини су у свима готово великим градовима Европе саставили таква друштва и одборе за помагање Грчкој. Зар не треба тај пример да нас застиди и да нас нагна, да учинимо и ми сваки колико ко може, да не чекамо све од туђе милостиње?“ Истоме Зосиму пише Ко-

раис 28 окт. 1828: „Када би ти нешто околности допустиле, да се одлучиш на једну свету одлуку, пропутуј по Јелади. Тамо би се најбоље одморио, и имао би блаженство, да видиш школе и ђаке, који су дело твога родољубља и који би те окруживали као оца свога."

Као што видимо Кораисово чисто, искрено, сократском врлином чувано, родољубље сувише је узвишено и великодушно, да би водило рачуна од личне неправде и увреде, кад се год тицало великих интереса отаџбине.

Да видимо сад, каква беху Кораисова начела при његовом огромном раду на препорођају грчкога језика.

Пре 30 година обележио је професор Филип Јоан Кораисов систем овако:

„Кораис је поставио *закон, да сваки треба да пише тако, како би се из његовога списа могла извести целокупна граматика језика, на коме пише."*

Професор *Кипријан* вели о Кораису ово:

„У борби за језик први је Кораис нашао прави пут. Тај је човек био у многим и великим питањима добротвор народни; као научник урадио је више него десет најјачих и најспособнијих људи; сва његова дела и велика и мала од велике су важности; његови труди за језик просто су дивни; он је први прокрчио пут, он га је насуо, он је први по њему храбро пошао напред, борећи се за све то време противу оних, који су му сметали."

Пре Кораиса није готово ни било никаквога грчког књижевнога језика. Већина књижевника писала

је ружно, архајишући, старим јелинским језиком, мањина је писала варварско-простачким језиком.

Још 1803 показао је Кораис у општим цртама, како треба да се реформише грчки књижевни језик. Он о томе пише А. Василију 28 маја 1803: „Желети би било, да се прост народни језик подвргне законима старога јелинског. Али мени изгледа, да је то просто немогућно. Право да ти кажем, ја не желим толико да нам језик јелинише, колико се бојим, да не постане варварскији, него је сада. Зар не видиш, колико има у нашем народу иначе паметних и ревносних људи, који желе да сви пишемо и да говоримо онако, како пишу и говоре амали и сакације? Моје је мишљење, да учен човек треба да се спусти толико, колико да га и амалин може разумети, али с друге стране и амалин треба да се труди, да се попне толико да може разумети учена човека, те тако да се обојица сретну на половини лествице. Ако је та средина добра, ласно би се објаснила и заблуда оних, који бране простачење у језику; ако се та средина може постићи, могли бисмо се с правом чудити, како су се они могли толико удаљити од истине. Ово изгледа да је софизам, али није: Проучи, пријатељу, али без икакве предрасуде што је до данас написано простачким језиком. Једва ћеш наћи десет писаца, које можеш читати без стида и зазора. Зашто? Вероватно с тога што писци нису проучили до кога је степена наш данашњи језик способан за јелинисање. На свакој страни, на свакој реченици видиш како писац мучи Сисифове муке... Пре свега, треба да очистимо језик од страних речи, и то није тешко, ако онај, који се подухвати тога посла, добро зна стари језик, јер има много речи, које изгледају да су туђе, а у ствари

су најчистијег јелинског порекла.“ — На другом месту, говорећи о тадашњим преводима на грчки, Кораис вели: „Неки преводе као прави тирани и олигарси, јелинишући језик толико, као да нам је народ састављен из самих научника; други преводе димагошки, језиком тако простачким, као да у нашем народу нема никога другог до тестераша и сакација. У језику ваља се чувати претеривања, не треба бити ни тиранин ни димагог. Ово нека ти буде Аријаднин конац у лавиринту језика.“ —

Јавно је Кораис први пут проговорио о реформи језика у приступу к Илиодору 1804. „Ја називам поправком језика не само поправку разних варвароморфних речи и синтактичних облика, него и чување многих других, које хоће да избаце из језика они, што нису довољно проучили природу језика. Само *поређењем* старога језика с новим, као што сам ја покушао у овој књизи, може се доћи до сталних правила за наш нови језик и до лакшег проучавања старога јелинског. Свакоме је познато, колико успех започетог нашега народног препорођаја зависи од знања старога јелинског језика; једно од средстава да се до тога дође састоји се у томе, да онај који предаје јелински, на сваком кораку треба да га пореди с језиком који смо с мајчиним млеком посисали. Ма колико да је овај постао пун варваризама, опет је он спасао врло многе јелинске речи, врло драгоцене свете остатке. Јелински језик, поред осталих својих преимућстава, има још и некакву ванредну чаробност, којом оплемењује обичаје омладине. Врло је велика реткост, да се пода животињском телесном уживању онај, који је сркнуо из путира магионичкога јелинског језика. За онај само народ каже се да је просвећен, који је свој

језик усавршио. Језик је алатка душе. Кад је алатка у неког занатлије тупа, зарђала, или рђаво направљена, биће према томе и оно, што се таквим алатом уради. Језик је једно од оних имања народних, која му је најтеже отети. С димократском једнакошћу сви чланови народа подједнако су власници тога имања. Нико па ма како он био учен, нити има, нити и од куда може добити право, да каже народу: „овако *хоћу* да говориш и да пишеш." Онај, који се пишући врло много удаљава од општега народног језика, покушава нешто, што ни најсуровији тиранин није у стању извршити. Тиранин може да отме човеку све што има, чак и жену и децу, може да га протера из земље, може да га убије, али му не може променити језик. Он њиме говори и у отаџбини и у изгнанству. Само време има снаге, да мења језик, као што мења и народе. Можда ће неко наћи, да противуречим самом себи, јер сам мало час казао, да треба да поправљамо и улепшавамо наш прости народни језик, а сада изгледа, као да хоћу да пишемо онако, како прост народ говори. То није моје мишљење. Ако је удаљавање од народнога језика до неразумљивости тиранија, онда је просташтво у писању, од кога сваки образован човек мора да се стиди — димагогија. Кад кажем, да је народ с димократском једнакошћу власник језика, тиме не мислим, да обрађивање и улепшавање језика треба оставити охлократским ћефовима простака. Олош је свуда олош и у образованим народима и у просвећеним вековима Зато не треба да ласкамо ћефовима његовим, нити да од његових простачких ачења градимо законе за језик. Ако немамо права, да као тирани заповедамо „овако хоћу да говориш" имамо право братскога савета „овако *треба* да го-

воримо.“ Научници у једноме народу природни су законодавци језика, али понављам, они су законодавци у једној димократској ствари. Њихово је да поправљају језик, али је језик имање целога народа и то свето имање. Према томе новачењима треба приступати мудро, мирно и постепено, као што се поступа с божанским светињама, а не с лармаџијском и тиранском дрскошћу, којом је подизана вавилонска кула.“

После издања прве свеске Илиодорових „Етиопика“ пише Кораис Александру Василију 6 авг. 1804: „Имам једну мисао о језику, за коју ми је жао, што је нисам унео у приступ Илиодору. Да видим, како ће се теби учинити та мисао. Мислим: да је поквареност језика болест врло сродна с поквареношћу морала (нарави) у једном народу, и да по инократским законима захтева слично лечење.“ То исто је у неколико изрекао пре Кораиса римски философ Сенека у своме чувеном писму „о великом утицају што га јавни и приватни морал имају на риторику и на књижевност у опште.“ Као што се дела свакога појединца слажу са ступњем његове образованости тако је, по Сенеци, и језик највернније огледало народнога морала. Кораис допуњује ову тезу римског философа: „Кад се поквари морал у једном народу, паметан законодавац, који жели да поправи своје суграђане, нити хоће, нити може, да им да најбоље, најсавршеније законе, него ће им дати *могућно* најбоље законе, као што је изречно казао Солон онима, који су критиковали његове законе; зашто то? Зато, што у таквом моралном стању народном има пуно димагога и ласкаваца маси народној, а деморалисан народ радије слуша оне, који ласкају његовим страстима, него оне који га лече.

Паметан законодавац даје дакле могућно најбоље законе, не као поправку друштвенога стања, већ као спрему за много доцнију дефинитивну поправку. Тако поступају и лекари при лечењу телесних болести. Када би законодавац одмах покушао да узакони оно, што је најбоље, тиме би само учинио велику радост димагозима и ласкавцима народним, јер би им дао згодан повод, да га опањкају у маси народној као тиранина и да узбуне олош противу одиста најбољих закона. Примени ову теорију на покварености језика, па ће она моћи од сада да те води и неће ти требати никакви други закони«.

Пошто је превео једну страну из Тацита на прост грчки језик, и пошто је нашао, да је тај превод тачнији и од славног превода Даванцатијевог на италијански, Кораис вели: „И ако се наш језик варварисао, опет је могућно да се поправи, ако имадне срећу да добије паметне законодавце, тј. такве који имају здравога разума а знају и стари јелински и многе друге језике, нарочито латински, који су много проучавали неправилности у језику и како те неправилности постају. Како хоћеш да лекар лечи неку болест док не сазна њен узрок и орган у коме се болест угнездила? У данашњем нашем језику има много врлина јелинскога, и он ће их имати све више, ако га не покваре они, који су уобразили да они могу да „праве“ језик.“

А. Василије моли Кораиса да састави граматику, а овај одговара: „Уверавам те, пријатељу, да има много година како проучавам наш језик, па ипак врло често сам у недоумици, како шта треба написати, а ти ми велиш да „направим“ граматику!“ Марта 26 1805 пише му: „Десили смо се у времену, кад је језик замршен, што вели пословица, као коса

у луде жене. Требаће да многи радимо врло дуго докле тај хаос размрсимо. Па онда смешна је ствар кад неко хоће данас да пресуђује нешто, што ће се по мом рачуну моћи пресудити тек 1950, кад ће се на грчкој позорници први пут играти прва новогрчка добра комедија или трагедија.«[136]

Кораис је предвиђао опасност, која прети индивидуалности грчкога језика од уношења страних фраза и туђинске синтаксе па вели: „Итализми и галицизми опсађују са свију страна наш несрећни језик тако, да ни ја не могу да оценим, шта ће најпосле да буде из ове вавилонске мешавине. Пошто је језик, који проучавамо и који бисмо хтели да поправимо и улепшамо, несрећан и врло сиромашан син старијега богатог и савршенога језика, треба да се старамо (колико је могућно, понављам без силе) да његове недостатке попунимо његовом очевином, а не да подражавамо туђој фрасеологији и синтакси.«

Кораис пише Александру 17 јуна 1807: „Жалиш се, како ти је тешко преводити. И ја осећам исту тешкоћу, и много ученији од мене осетиће је. Узрок је у нашем језику, који је још као неучињена кожа крут, па се не подаје ономе, који хоће њиме да пише. Али немој очајавати. Истина, могли бисмо жалити, што се нисмо родили 50 година доцније, што је баш нама пала у део задаћа, да за наше потомство извршимо претходне радове. Али опет, зашто да се жалимо? Врло умесно каже Епиктит, да је сваки човек само глумац, коме је одређена извесна улога на сцени живота. Други дели улоге, наше је да сваки своју добро одиграмо. Наши прет-

[136] Овде се Кораис преварио само за 57 година, јер се Вернардакијева „*Фавста*" играла први пут у јесен 1893. Др. В.

ходници бегали су од народнога језика као од смрти. Али су били у заблуди, јер су по пословици бежећи од дима упали у ватру, јер су писали тако, да их нико није читао, а да су писали народним језиком, они би нама знатно олакшали обрађивање језика. Што они не учинише за нас, треба ми да учинимо за оне после нас, који, срећнији од нас, неће бити незахвални за нашу трудбу.“

На једном месту 17 авг. 1811 Кораис каже: „Зло је, што су у самом почетку, када је народ тек почео да осећа потребу да се реформише књижевни језик, поникле две партије, једна која нагиње охлократији а друга олигархији. Систем охлократа је врло прост, јер имају само један циљ, као и у политици, то је превласт олоша. Напротив систем је олигарха многоглава идра. Ту имамо и фракцију Пападукасову (Неофитос Дукас), фракцију Антимоса Газиса, а већ и да не помињем акадимију из Букурешта, која такође хоће да прописује законе језику, и не слутећи да су *једини надлежни законодавци језика његови класични писци и песници.*“ Осем Дукаса помиње Кораис овде и *Димитрија Дарвара* из Клисуре у Македонији, који је написао и трошком своје богате браће у Бечу наштампао врло многе, велике и мале списе, ручне књиге, изводе и одломке, катихисисе, букваре, свештене историје, христоматије, енгиклопедије, дијалоге, писма итд. Тај исти Дарвар издао је 1806 год. „граматику простога јелинског језика.“ Каква је то граматика, види се из приступа у коме Дарвар, архајишућим језиком жали, што се до њега не нађе ниједан „родољубиви Грк,“ да напише граматику свога матерњег језика, мислећи да граматика прописује законе језика, а не знајући да граматика само изводи правила језика из списа

најодличнијих писаца тога језика. „Славни писци и песници — вели Корај само зато постају законодавци свога наслеђенога матерњег језика што, обдарени од природе нарочитим особинама душе, умеју да даду грађи језика најлепши облик. И француска граматика, када казује неко правило из синтаксе, не вели овако је паметније писати, него овако су писали најславнији писци и песници. Немајући још таквих писаца на нашем садашњем језику, ми не можемо још ни имати граматике. Не велим да не треба већ скупљати бескрајно разнолике примере, како се данас пише наш језик, и Дарвар заслужује сваку хвалу за то, само би показао чистији појам о језику да је своју граматику назвао „граматичком грађом.““ — [137]

Толико о мишљењу Кораисовом о одношајима старога јелинског и новога грчког језика у опште, толико о начину на који је он обрађивао и улепшавао нови књижевни језик грчки. У детаљна питања лингвистичка ми овде не можемо улазити. Спе-

---

[137] О овоме истом Димитрију Дарвару налазимо овакву белешку у додатку «къ числу 1. Новина Србски» Д. Давидовића:

«Димитріе Николаевићъ Дарваръ, мужъ у србскомъ кньижеству многозаслужанъ, писао е, кромѣ мloги грчки кньига и нашимъ понайвише славенскимъ езыкомъ: «Зерцало Христіянское» — «Кивета тивейскаго изображенія человѣческія жизни» — «Стоическа философа нравоучителную кньижицу» и више рукописа кои се у митрополіи и разнимъ епископіяма нашегъ вѣроисповѣданія преписани налазе.»

Цар Руски Александар I, бавећи се у Бечу, декембра 1818 «посѣтио е самъ самцитъ цркву нашу парохіялну« и ту га је Дарвар дочекао, с њим словенски говорио и поднео му «нѣколико одъ своіи србски и гречески списанія» за што је од *руског* министра Каподистрије, добио овако *грчко* писмо, које Давидовић износи у оваквом преводу:

цијалисте, који се интересују за та детаљна питања, могу наћи опширан извод из свега, што је Кораис о њима писао, у Теријановој књизи.[138]

Као да не беше доста крајње сиротиње и других материјалних невоља у којима је Кораис целога свога живота морао да ради на џиновском делу, којега се беше подухватио, он је морао још да издржава целога живота страшну борбу са својим и свога система противницима. Главни узрок за ову борбу лежи у претераном и сувише осетљивом самољубљу његових противника. Један од главних беше *Неофит Дука*, човек који по родољубљу и врлинама не уступаше Кораису, али који беше од природе свађалица и убојица. Живећи у Влашкој и у Аустрији као учитељ, у Бечу као свештеник, Дука је био један од оних учених људи, који су, у оно време, с дивним некористољубљем, с неуморном ревношћу па чак и с опасношћу живота били врло корисни грчкој књижевности. Огромна је маса књига, што их је написао, о своме трошку штампао и на поклон раздавао неуморни Дука. Пре грчког устанка

„Самодержецъ, благосклонно пріявъ Вашею Словесностію принешеная Єму сочиненія, и увидѣвъ въ нихъ благое Ваше намѣреніе и ревность, іеже имѣсте о просвѣщеніи и добромъ воспитаніи единоплеменяныхъ Вашыхъ юношей, наложи мнѣ внутрь находящійся перстенъ, яко явный знакъ высокаго Императорскаго Єго благоволенія Вамъ вручити.

«Исполняя данный мнѣ налогъ, радую ся съ Словесностію Вашею яко сподобихся получити милость Єго Величества таковимъ блестнымъ путемъ; и увѣраю Васъ вкупѣ о моемъ почитаніи.

Въ Віеннѣ 11 Декемврія 1818

Графъ Каподистрія с. р."

[138] l. c. II, стр. 232—270 где ће видети како борба између охлократа и олигарха у језику, која је почела још пре Кораиса, још и данас није свршена, јер Грци и данас пишу три разна језика.

издао је у Бечу за десет година (1805—1815) историју Тукидидову с преводом и примедбама у десет свезака, сачувана дела Аријанова у 7 свезака, Златоустових осамдесет беседа у три свеске, расправе Максима Тиријанца, све атичке беседнике у 10 свезака, Аполодора и Палефата, Иродијанову историју, дијалоге Есхина Сократичкога, осем тога три грчке граматике, педагогију, речнике. Пошто се Јелада ослободила, Дука је био први, који се примио учитељства у Егини и у Атинама, био је први професор слободних Грка, и као такав издао је Омира с преводом, сва три стара трагичара, за тим Аристофана и Теокрита. Не знајући страних језика, и немајући друге спреме, која треба искусном и оштром критичару, Дука не може да се упореди с Кораисом; али је имао велико искуство и окретност у грчкоме језику, те није право било да се презире дело родољубивога, мудрога и врлога свештеника само зато, што је гдекоје место у старим писцима рђаво разумео или рђаво протумачио. Да је Кораис одмах из почетка колико толико штедео частољубље Неофита Дуке, овај добри Ипироћанин био би увек најискренији пријатељ и обожавалац великога књижевника из Хија, кога је он у осталом и овако увек поштовао и ако је нападао на догмате Кораиста. У суштини Дука се слагао с Кораисом у свима питањима, која се тицаху умнога и моралног препорођаја народног. Али кад је Дука послао у Париз свој превод Тукидида, и кад упиташе Кораиса за мишљење, он рече да је то превод „макаронистичан.“ На то је Дука у својој критици Кораисових мисли хвалио што је за хвалу, али је казао и мáне. „Одмах ме — вели Дука — нападе цела гомила анонимних, који стоје под заштитом предоброга

Александра Василија, дерући се, како сам ја најгори човек, потпуно неписмен, који треба тек да учи читати и срицати. Тајни, али очевидни узрок свега овога није ништа друго до *суревњивост*.“ При свем том Дука назива Кораиса „најученијим човеком нашега народа“ — „ученим надзорником нашега језика“ „вођем свију наших научника“ али налази, да с тога што је Кораис врло учен не треба му пришивати мудрост целога света, јер и он често греши, не треба пред њим пузити нити учинити да слава народна зависи једино од његовога мишљења.“ Кораис налази да је Дука „антифилософ“ и „схоластичар.“ Наравно, да онда и Дука почиње говорити о Кораистичкој „јереси,“ а његове присталице почињу грдити Кораиса и његове. Један од Дукиних присталица, *Стефан Комита* из Тесалије, осредан јелиниста али вредан учитељ, писац практичке граматике и велике енгиклопедије нађе, да је очевидно Дука бољи филолог од Кораиса, а на сваки начин кориснији за народ. Комита није пожалио труда, да то докаже у опширној расправи, у којој је врло вешто упоредио радове Дукине с Кораисовим, нападајући дрско на Кораиса.

Ова борба трајала је све до Грчкога Устанка, када је напуштена с обадве стране. Кораис се уверио да у души Дукиној нема никаквога непријатељства према њему и то се доказало, када је Кораис преминуо, јер нико га није с толико искрености и дивљења ожалио као Дука, називајући га најученијим новим Јелином и другим Сократом.

Други противник, управо крвни непријатељ Кораисов беше Панагиотак Кангеларије *Кодрика*, пређашњи „велики секретар Влашкога Господара и драгоман царске флоте,“ синовац Јерусалимског патријарха

Партенија, господичић и „благородник", који се понашао као да води порекло право од Тисевса, који је цео грчки народ делио на две класе, на племиће и простаке, увршћујући у прву све чиновнике на Порти, у Патријаршији и под влашко-молдавским господарима, а у другу све оне, који нису имали срећу да се роде у Атинама или у Цариграду, и који се нису дружили с архијерејима и господарима. У почетку овога века дошао је у Париз као аташе турскога посланства, а када је ту службу оставио или био из ње отпуштен, постао је тумач грчкога језика у франц. мин. спољних послова. Он није био празна глава, напротив у извесном погледу био је учен човек, а како је поред тога био „пун духа," добар говорник, врло угледан и углађен господин, то није чудо што Боасонад за њега каже: «M-r. Codrica qui, né dans l' Athènes moderne, eut par l' élegance de son esprit et la politesse de son goût, fait honneur à l'ancienne Athènes." Бодоан чак налази да је ученији јелиниста и од самога Кораиса, што је разуме се којешта. Не могу се замислити две природе противније у свему једна другој него што беху Кораис и Кодрикас. Само су се у једном слагали. Ако је Кораис цео свој живот утрошио за добро Јеладе и Кодрикас се у своме кругу трудио, да буде користан отаџбини својим књижевним и политичким списима, који, ма колико била сумњива њихова права вредност, ипак доказују пишчево родољубље. Прво му је књижевно дело грчки превод чувеног Фонтанеловог рада „Entretiens sur la pluralité des mondes" (Беч, 1794). Језик је у преводу рђав, варварски, али то не би Кораиса толико наљутило, као његова ропски написана посвета влашко-молдавскоме кнезу Суци, која га подсећаше на ропско

пужење Атињана пред римским императорима. Како може да проклија и процвета семе јелинизма, које је с толиком муком и толиким жртвама посејано у „Дачкој“ земљи, кад њени владаоци гледају више на спољашњу углађеност него на суштину, и кад њени научници спроводе своја дела таквим ропским ласкањем? С тога Кораис није желео да се лично позна с Кодриком, и ако су живели у једној вароши. И боље би било, да се нису никад састали, јер њихово прво и последње виђење било је повод њиховог доцнијег непријатељства. Али Кодрика, слушајући од целог света о великој учености Кораисовој, замолио је једнога угледног франц. научника, да га позна с Кораисом, кад га једном сретоше у Тиљеријама. Ево како сам Кодрикас прича о томе познанству: Према обичајима у образованоме друштву Кодрикас је приступио Кораису с овом отрцаном фразом: „Радујем се, високоучени, што ми је најзад пала у део та срећа, да се лично познам с вама, за чим сам тако дуго жудео.“ Кораис се само намрштио али не одговара ништа. Кодрикас наставља своје медене фразе и моли философа за допуштење да му у његовом стану учини своје „подворење.“

— Ја сам поваздан у своме стану. Ко хоће да се са мном састане може доћи, кад му је воља! —

Кад је Кодрикас сутра дан дошао Кораису, овај је врло хладно примио његов поздрав, и одмах му је рекао ово:

— Да ме јуче није био стид од онога поштеног човека с којим си ишао, ја бих те добро изгрдио за оне шупље фразе. Давно си „жудео“ за мојим познанством! То ваља да значи да сам ја нека нижа сорта човека, па је требало да ја први к теби дођем. А ја не налазим између нас двојице никакву

другу разлику до у годинама, а у томе сам ја много старији од тебе! —

То је Кораис тако срдито изговорио да му је Кодрикас одговорио:

— Заборавио си, високоучени, да си ти овде домаћин, а да сам ја дошао да ти се поклоним! —

—Ти и теби слични, ви сте највећи непријатељи Јеладе! —

— Зашто? — чуђаше се Кодрикас.

— Зато, што за љубав сујете да се назовете „Господари“ и ако сте у ствари слуге и гори него слуге, суделујете да се одржи ропство Јеладе! —

— Па шта би требало да радимо? —

— Да будете земљорадници и бакали!

— Али, високоучени, кад бисмо ми постали земљорадници и бакали, твоја би високоученост морала остати воденичар или баштованција, јер никоме више не би требала твоја философија! —

Разговор је за тим прешао на књижевност и књижевни језик. Кораис назва стил Минијатисов „варварским.“

— Тако и ти пишеш — рече — Фонтанелову «pluralité des mondes“ *περὶ Πληθύος Κόσμων,* као да не би било грчки да си казао *περὶ πλήθους κοσμῶν!* —

— Нисам могао да кажем тако с тога што *πλῆθος* у *илемићском* језику значи гомилу у смислу олоша, простога народа, па би се мислило да је реч о олошу непознатих светова, а не о Фонтанеловој философској ипотези о многим световима! —

Кораис беше изван себе од љутине:

— Шта трабуњаш којешта? Зар не кажемо гомила лубеница, гомила краставаца? —

— Не знам — рече Кодрикас смешећи се — да ли ваша високоученост каже „гомила краставаца,“ ја знам само да се простаци служе таквим изразима, а ја не пишем за простаке! —

Учени господичић није знао да и сам Омир, у чије благородство ваља да ни он није сумњао, употребљава дотичну реч као и Кораис. По његовом, аристократском језику ваљало би „τὸ πλῆθος τῆς ψυχῆς“ или „τό πλῆθος τοῦ στρατοῦ“ превести с „олош душе“ и с „олош војске“ — —

Овај разговор био је узрок или полазна тачка дугој и непријатељској полемици, која се доцније развила између Кораиса и Кодрике.

Први књижевни рад Кодрикасов у Француској био је о модерном грчком језику, велика расправа, коју је написао поводом једног мемоара, што га је Бонами поднео акадимији des inscriptions, и у којој брани грчки језик и грчки народ од неправедних оцена К. de Pauw, Бонамија итд. Расправа је задахнута родољубљем, али је пуна филолошких наказа, пуна аристократске надутости. Он дели модерни грчки језик на тринаест дијалеката, што је тако исто дрско и лудо, као и његова подела књижевнога језика на четири стила: 1) високи црквени, 2) политички, 3) трговачки и 4) филолошки, који претпоставља „здрави део народа.“ По њему и модерна Грчка има своје класике. Као доказ наводи *рукописна* дела влашког *кнеза* Караџе (која ни до данас нису угледала света), пастирска писма васељенског *патријарха* Самуила Ханџерије, разна дела слаткоречивог Крићанина „славног писца патријаршијског *двора,*“ речник што је трошком *кнеза* Маврокордата изашао у Бечу и дела *владике* Минијата. *О Кораису,* који је био на челу целокупног препорођаја грчке књижев-

ности — *ни речи*, јер он није ни кнез, ни патријарх, ни владика! Колика је ученост Кодрикасова у овој расправи види се на ономе месту где вели да „Ко-ски лађари, наравно нису могли говорити јонским дијалектом тако правилно као што је говорио Ипократ“ показујући да не зна да су Ко-ски становници били дорског порекла као и Ипократ, који је само зато писао јонским дијалектом, што је овај у оно време био најразвијенији.

Али у овој расправи Кодрикас само игнорише Кораиса и његов рад. Он је још чекао згодну прилику, да излије сав свој гњев противу Кораиса. Ту му је прилику дао први књижевни часопис грчки „*Ὁ λόγιος Ἑρμῆς*.

Оно, што је с правом речено о француском листу „Journal des Débats (тј. qu' il a été plus qu' un organe; il a été surtout une école d' hommes d' Etat politiques, diplomates, financiers), може се донекле с правом рећи и о „*Λογίου Ἑρμοῦ*,“ који је био храм грчке писмености баш у оно доба, када су јелинске музе, бежећи с отачаствене земље тражиле спаса у душама сиротих грчких научника, који су се потуцали по туђини. У несрећи народној, уредници и сурадници *τοῦ λογίου Ἑρμοῦ* били су његови тешитељи, били су храбри борци за народна права, који су, живећи горким изгнаничким животом, издржавајући сраку несрећу и гоњење, живели само за једну мисао: да поврате Јелади њен отачаствени језик. На челу ове фаланге бесмртних трудбеника за јелински препорођај стоји оснавалац овог часописа *Антимос Газис*, који је томе послу, препорођају народном, посветио 50 година свога живота. За њим долазе *Теоклитос Фармакидис* и Константинос *Кокинакис*. Ова три издавача имали су као сараднике

све учене савремене Грке, који су доцније, после ослобођења Јеладе, били први борци и вође у политици и у наукама: Димитриос и Михаил Схинас, браћа Капетанаки, Политис, Кумас, Вернардос, Клонарис, Манусис, Пиколос, Поп, Конту, Икономос, Асопиос, Венијамин из Лезвоса, Говделас, Родиос, Ласанис, Зографос, Гларакис, Каратеодори, Јоанидис — читава чета одабраних поборника грчке просвете. Али овај списак био би непотпун без имена двојице сурадника, који су највише урадили за *λόγιον Ερμῆν*. То беху *Стефан Канел* и Атанасије *Богорид*, оба доктори медицине и одлични књижевници, од којих последњи беше Бугарин, али се сам називао правим Јелином.

Први подстак за оснивање овога часописа дао је Кораис у своме приступу к Плутарху. Први је Кораис предложио Антиму Газију, да покрене књижевни лист, који би прикупљао све што је лепо и корисно из француских, немачких, инглеских и других листова. За извршење овога родољубивог предузећа понудило је своју помоћ и „књижевно друштво јелинског ликија у Букурешту“, творевина митрополита Игњатија, чије ће се име увек са захвалношћу помињати међу Грцима. И тако је Газис почео 1811 да издаје *τὸν λόγιον 'Ερμῆν* и издавао га је пуне три године, када је издање прекинуто за више од године дана, па је онда настављено под уредништвом Фармакидовим и Кокинаковим. Кад је и Фармакид морао отићи из Беча 1818, Кокинак је помоћу Кораисовом и других пријатеља успео да продужи живот часопису све до Грчкога Устанка, Кораис је не само лично помагао саветом и радио на том часопису, него је на све стране писао богатим Грцима, тражећи прилога и помоћи за ово предузеће. Ово издање

изазвало је још два књижевна листа „Књижевни тилеграф“ Дим. Александрида и „Калиопу“ Атанасија Стагирита, који је, припадајући партији Кодрикасовој, примао све расправе противне „Кораисовој јереси.“ Највише Кораисових противника било је међу схоластицима и фанариотским племићима. Треће године излажења τοῦ λόγιου Ἑρμοῦ један од њих Јаков Риз Нерул издао је комедију у три чина под насловом „Коракистика, или поправка ромејског језика.“ У тој комедији хтео је да исмеје Кораиса, urреднике и сураднике „Ученог Ермиса“ извртањем и нагрђивањем Кораисових речи и реченица, да нагрди митрополита Игњатија као протектора тих „бајаги народних новина.“ У тој комедији има и оваких ругоба: По Кораису све су јелинске речи и „ђериз,“ јер долази од ἐκρυσεῖον, што значи место одакле излази нечистоћа, и „ћенеф,“ јер оно, што се ради у турском ћенефу треба да је у мраку, без светлости, κενὸς φωτὸς, одакле су издавачи „Ученог Ермиса“ направили ћенеф-κενόφως. Листови „Ученога Ермиса“ могу послужити и за бљување и за чишћење и као кантариде и као клистир итд.“

Што је више расла слава Кораисова, све више су беснели њихови завидљивци и противници, који су се трудили, не бирајући начине и интриге, да га опањкају и оцрне. Кораис је по њима био чума цркве, упропаститељ народног језика, издајник прадедовских начела, непријатељ народнога племства.

Кад је, после паузе од године и више, требало да се настави издавање „Ученог Ермиса,“ и када су Фармакид и Кокинак разаслали свој циркулар свима грчким научницима, позивајући их на сурадништво, Кодрика је дочепао ту прилику, да искали срце на Кораису и написао је као одговор на тај циркулар

дугачку расправу, коју је отворену послао уредништву „Ермиса," али и не чекајући да у њему изађе он ју је наштампао засебно и раздавао у Паризу. У овом полемичком спису своме Кодрикас бори се бајаги око филолошких питања, у ствари то беше беснило увређеног ситничарског частољубља. Он грди Кораиса на најбезобразнији начин.

Уредништво „Ермиса" наштампало је Кодрикасову расправу, и ако је она раније засебно наштампана и достојанствено, мирно и објективно побило је тачку по тачку тога полемичког списа.

Тако исто и главно лице око кога се водила препирка, Кораис, сматрао је за дужност да притече у помоћ „Ермису" и послао му је свој одговор у писму од 5 септ. 1817, наравно по свом обичају, анонимно.

На обоје одговорио је Кодрикас грдњама, под којима је уместо свога потписа ставио да је то одговор грчке омладине на Пизанском универзитету. Ова дрскост направила је читав скандал, јер грчки ђаци Пизанског универзитета објавише са својим потписима, да су они искрени поштоватељи Кораисови и последници његових начела и, да је Кодрикасов памфлет просто фалсификација „благороднога племића."

Сад је Кодрикас дао себи труда да напише (1818) формалну студију од стотине ситно штампаних страна, која је јавна оптужба свију политичких, верских, филолошких и моралних начела, што их је Кораис за добро своје отаџбине заступао, па онда другу студију од четири стотине ситно штампаних страна, која је изашла 1818 „трошком благородне и родољубиве господе Алекс. Патрина и браће Постолака" под насловом „студија о простом јелинском

дијалекту,“ која се читава бори противу Кораисове „јереси“ а нарочито противу Кораисових „мисли,“ и ако га нигде лично не помиње, да би га што више наједио, него га зове „варалицом народа,“ софистом, димагогом, лажним философом, упропаститељем „облагорођенога народног језика.“

И ако у овим великим „студијама“ Кодрикасовим не беше скоро никакве научне вредности, опет је овај дрекавац успео да направи у главама тадашњих Грка праву олују, која је захватила све писмене људе, све учитеље па чак и све неписмене. Питање о језику беше важније од свију других питања, која се тицаху препорођаја народног. Језик, најверније и најнадлежније огледало народнога живота, беше уједно котва народног опстанка и основа за народни препорођај. Зато сви Грци и учени и неписмени дебатоваху и свађаху се страсно око језика. Сваки трговац, сваки занатлија, сваки неписмен човек сматрао је за своју свету дужност, да допринесе и свој прилог за расветљење језичког питања, нико није мислио, да за тај посао треба имати извесног образовања. А када су већ сви и најнезнатнији људи из народа узели учешћа у овој борби, јесу ли могли остати изван те борбе сви угледни људи његови? И сам први шеф нове Грчке државе, Каподистрија, пише Кодрикасу ово: „Ја мислим, да нису криве поједине речи и фрасе наших старих писаца, што много пута не можемо да појмимо смисао њиховога писања. Узрок је у томе, што се у току векова променио сам начин мишљења поимања и исказивања мисли.“ Али док државник Каподистрија бира речи, дотле патријарх васељенски Григорије у једном свом јавном писму Кодрикасу, најстрасније осуђује „безбожна и антихришћанска

начела“ Кораисова, а хвали и благосиља Кодрикасову ревност у тамањењу те „јереси.“

Јадни Кораис, који је баш у ово доба имао несрећу, да изгуби своја два најбоља пријатеља Етјена Клавијера и Александра Василија, трудио се, да сократски поднесе све неправде, које му се наношаху, али кад је видео, да је дрски Кодрика посветио своју сатанску „студију“ — руском цару, он пише (31 декембра 1818 Роти): „Братоубица Клин Кодрика неуморно се труди, да ме збрише с лица земље. Написао је велику књигу у две свеске једино у том циљу да побија моје „мисли.“ Али како их побија! Као човек који не сме да узме мач у руке те да њиме убија, него се служи речима које постизавају исти ресултат. Он ме назива „безобразном варалицом народа“ „вођем олоша,“ он доказује, да цео мој књижевни рад није био за поправку језика, већ ми је једина намера била, да одвратим народ од својих црквених и политичких дужности, које су му остале у аманет од наших предака. Он је, вели, одавно предвиђао несрећне ресултате мога димагошког и охлократског учења, али је ћутао и трпео да види докле ћу ја ићи. Сад, кад се уверио, да би даље ћутање било издајство отаџбине, он сматра за патриотску дужност, да обелодани целу моју зликовачку намеру. Видиш ли пријатељу, шта сам дочекао? Осећаш ли како је мени данас? А што је најгоре, овај убилачки клеветник посветио је ову своју књижевну ругобу цару Александру. За такву посвету треба најпре добити овлашћење, као особиту милост владаоца, коме се књига посвећује. Није могућно да он то не зна. Ако је дакле добио овлашћење, нема никакве сумње да је он то искамчио од Каподистрије, с којим се овде познао. Али судећи по

благовољењу, које ми је Каподистрија овде указивао, он му за цело то одобрење не би израдио, да је слутио каква ће пасквила бити та књига, јер таква libelle diffamatoire срамоти и њега и мене, и посредника, и онога коме се посвећује. Пријатељу Рота, ја се налазим у опасности живота. Не бојим се смрти, коју желим као највећу срећу, него се бојим капље и укочености, која би за ме била страшнија од стократног умирања. Помози ми, ако можеш. Ја не знам, где се сада налази Каподистрија. Једно само знам а то је да владаоци нити имају кад, нити маре да читају књиге, које им се посвећују, нарочито кад су написане страним језиком. Александар је осем тога човек који радо чини велике дарове. Он је често и за најнезнатније књижице давао ордене и брилијантско прстење. И буди уверен, да је безбожни клеветник само зато посветио своју пасквилу Цару, да триумфује нада мном и царском наградом, коју би он већ раструбио по свима новинама. Ако је могућно, ово ваља спречити. Али како? Поздрави мога пријатеља Мустоксидиса, и ако нађеш да је разложно (али поверљиво) саопшти му све ово и моли га да одмах пише Каподистрију, не би ли спречио да нанесена ми неправда постане још страшнија царским одликовањем. Страшно је и помислити, да она турска улизица триумфује над човеком, који целога живота није никакву другу деспотију желео до деспотију закона. Према законима, за једну његову фрасу, за ону да ја упропашћујем „црквене и политичке дужности,“ могао бих га одвући пред суд као простог клеветника. Али, пријатељу, помисли каква би брука била да се два Грка за то терају пред судовима“. — Другом пријатељу Власту, пише 1. јануара 1819: „Видиш ли, шта сам од сотоне дожи-

вео у послење дане мога живота? Ако налазиш, да је разложно пиши и ти отуда Каподистрији само толико (али француски или италијански, немој грчки), да спречи награду царску само дотле, докле се не види, да ли ја одиста радим против наше свете вере. Добро би било, да јавиш и одборницима у Бечу и Кокинакису. Можда они имају енергичнијег начина да спрече триумф оног нечовека, trop bas pour avoir des égaux, trop vain pour se passer d'un maitre«.

Часопис „Учени Ермис“ баш је у то време масакровао Кодрикасову „студију“ тако, да овај, по оцени Кораисовој неће моћи више ни да „скикне.“

Видели смо напред, да је Кодрикасова књига штампана и трошком *Патриноса* који је био и Кораисов пријатељ. Чим је књига изашла Кораис пише Патриносу: „Ако си ти знао, какве ће страшне клевете изнети против мене она књига, која је о твоме трошку штампана, па си му опет дао оружје да закоље седамдесетогодишњег старца, онда ми не остаје ништа друго, него да оплакујем своју горку судбину, која је дигла против мене и саме моје пријатеље. Ако ли је напротив онај подли клеветник тебе преварио, само да му будеш саучесник у неправди, коју ми је учинио, онда учини како су учинили и Пизански ђаци, пиши „Ученом Ермису“ да си с гнушањем видео твоје име на једној пасквили. То очекујем од твоје љубави за правду.“

Али та љубав није била врло велика у интриганта трговца. Он је одговорио да би „био луд кад би поступио као Пизански ђаци,“ а Кораисово писмо послао је Кодрикасовим пријатељима, који су га штампали у својој „Калиопи.“

То је Кораиса толико потресло, да се издање четврте свеске Стравона одложило пуна три месеца.

У осталом за ова нова страдања душевна крива је и старчева уобразиља, која је увеличавала претерано и саме неизбежне перипетије у животу.

Међутим „à quelque chose malheur est bon“ веле Французи. То се доказало и приликом ове полемике између Кораиса и Кодрикаса. Расрђени Кораис сео је те написао дивну расправу о познатом начелу скептичких философа и софиста „νόμῳ καλόν, νόμῳ κακόν.“ Ова расправа, написана 1818, штампана је 1819 у Лајпцигу, на 118 страна а под псевдонимом „Стевана Пантаза.“ Она је једно од најбољих дела Кораисових. Кодрикас је у једном од својих одговора „Ученом Ермису“ хвалио горње софистичко начело приписујући га Димокриту. Кораис доказа да је то неморално и кобно начело онај исти догмат, противу кога се Сократ борио целога свога живота, доказа, да то начело није било Димокритово већ скептичара и софиста, који су њиме пародирали једну ранију изреку мудраца из Авдирâ, доказа, да је то начело противно не само здравој философији него и хришћанској вери. Ова је расправа обухватила скоро сву стару и модерну философију. Бутербек, професор философије на Гетингенском универзитету, прочитавши ову расправу, распитивао је међу својим ђацима грчке народности ко је тај Пантаз, који је био у стању да напише тако дубоку философску студију, а кад му ови рекоше, да ће то бити некакав грчки „трговац,“ он се запрепастио и морао је признати, да у целом немачком народу нема два-три научника, који би кадри били написати такву студију.

Било како му драго ова је студија једини трајни књижевни споменик из полемике између Кораја и Кодрике.

Најзад букну грчки устанак који је спалио све личне страсти, сва ситничарска частољубља, све мржње и неслоге, који је у свима грчким душама распалио прекаљено родољубље, да се помогне отаџбини, која се борила за свој васкрс.

Чим је букнуо народни устанак преста не само свака полемика, него преста излазити и сам „Учени Ермис," јер сви његови уредници и сурадници похиташе у отаџбину, да помогну колико који може васкрсу отаџбине, који су толике године у туђини припремали.

Корај и Кодрика осташе истина у Паризу, али су својим радовима у страном свету тако исто великих услуга учинили отаџбини, као и они на бојишту. Кодрика борећи се родољубиво противу Бартолдија и других европских писаца, који су опадали Грке, често и с поштовањем помиње Кораја, а овај јављајући 1828 Роти, да је Кодрика умро говори о таштини људскога живота и додаје ове стихове:

Τροχὸς ἅρματος γὰρ οἷα
Βίστος τρέχει κυλισθεὶς
ὀλὶγη δὲ κεισόμεθα
κόνις, ὀστέων λυθέντων.

Као што се види из писама Корајевих од 1814, 1815 и 1818, он је осећао, да се приближује народни устанак у Јелади, и — стрепио је од двога: а) да тај устанак не букне *пре*, него се народ толико просвети, колико је потребно, да може сам својом државом управљати и б) да се ослобођење Јеладе не изврши *туђом* помоћу. „Лепа је ствар, вели, кад неко пружи руку ономе, који је пао, да се подигне, али је много поносније за овога, ако он сам као паликар скочи и отресе прашину са себе." Корај је желео, да грчки устанак не букне

пре 1850. Знајући, да он са своје дубоке старости неће то време доживети, он пише Кондоставлу (14 септ. 1819): „Препоручи једном од твојих унука, ако га срећа кад год нанесе у Париз, да потражи мој гроб и да три пут викне: „Ослободила се Јелада од народа без закона.“

Глас о грчком устанку 1821 дубоко је потресао душу Корајеву. Тај потрес „кочи ми руке а пуни ми очи сузама. Отргао сам се из твојих наручја, драга отаџбино, јер нисам могао да гледам, како те посведневно раздиру безакоња варвара. У последње дане мога бедног живота, *противно свакам очекивању*, чујем да на ново цвета твоја слобода, која под варварима беше увенула. Не могући ни чути ни видети плодове тога новог цветања твоје слободе, јер ће се мој живот врло скоро угасити, желим ти да ти плодови буду и обилати и добри за сву твоју децу, браћу моју.“ Ово пише Кораис не приватно већ јавно при крају свога приступа к Аристотеловим „Политика“ (5. септ. 1821). Али, он није много смео да верује у остварење те своје жеље „јер — пише 21 маја 1821 Пант. Власту — да се разруши зграда не треба много памети, нарочито кад је она стара и давно склона паду. Велика и страшна тешкоћа настаје тек, када ваља ту зграду изнова зидати. За то би нам требало неимара, какав беше Аристид и њему слични, а ја у нашем народу не видим ни једнога. Место таквих архитекта видим многе надриучене, многе недоучене, многе схоластике, који, ако зажеле да буду димагози непросвећенога народа, могу учинити да закукамо за пуним лонцима Мисира. Највероватније је, да нас они с поља неће ни пустити да зидамо нашу кућу онако, како бисмо ми хтели, и нама не остаје данас ништа друго, него

да желимо да се међу нама нађе људи са само толиким знањем и поштењем, који ће умети уговорити праведан уговор с туђинским неимарима пре него почну грађевину. Твоја су браћа добро учинила, што су се одазвала на позив отаџбине. Ох, да ми је којом срећом само 20 година мање, ни Бог ни ђаво не би ме могли спречити, да и ја то исто учиним.“

16 јула 1821 пише: „Несреће у отаџбини потресле су ме до дна душе. Нема сумње, да звер издише, нема сумње да ће се Јелада ослободити, али се бојим, да не преплатимо слободу. Ожалошћава ме и помисао, да Р(усија) не тера с нама трговину, какву сада Европљани воде с Црнцима из Африке, да нас она није навела на превремени устанак само зато, да ми жртвовавши сами себе, саломимо звера, па да му она после лакше зада последњи удар. Чудим се како можете веровати, да се Ипсиланти кренуо сам из своје побуде.“ „Али сад немамо кад да испитујемо, да ли је устанак букнуо на време или сувише рано. Сада ваља сваки Грк да учини своју дужност. Ви, који сте тамо у пословима, знаћете боље, шта је најпрече да се уради. Ми одовуд можемо само да понављамо да сада највише треба: слога свију без прекида, безусловна покорност вођима, неустрашива храброст и јединство у свима покретима и предузећима. Старајте се, да створите једну врховну управу. Ми смо овде урадили, што смо усамљени у туђини могли учинити. Послали смо ученог Пикола у Лондон да заинтересује либералне кругове и да задобије инглеско јавно мњење за нашу ствар. Штампали смо пуно које шта и засебно и у новинама овде, али свагда нам одговарају, да у целом покрету грчком

виде само храбрости, а не виде никакву управу, никакво јединство покрета. Па онда сви се плаше, да је то све руско масло, страх их је да ми не радимо само за Русију. Што брже, дакле, најпре централну управу, па онда очистите Пелопонис од Турака, утврдите теснаце у планинама, које ограничавају Јеладу“ итд. Али главна брига Кораисова није толико победа над Турцима, у коју он не сумња, колико како да се уреди нова грчка држава. Зато жели да убрза своје издање Аристотелових „*Политика*,“ која би могла бити корисна за тај циљ. Али грчка природа показа се и у овом устанку онаква иста, каква је била и у старој Грчкој; свађа између народних „старешина“ и „војвода,“ између „политичара,“ који појурише са стране и између унутрашњих и с поља дошавших бораца, између сународника и туђина, између становника на грчком копну и на острвима, између Атичана и Пелопонишана водила је многопаћеничку и раскрвављену Јеладу на ивицу пропасти. Кораис пише 26 декембра 1821: „Наше коџабаше мисле, да је слобода само зато добра да засити њихово властољубље. Није чудо, ја сам се тога бојао из почетка. Почело се сувише рано; народ још није довољно просвећен, да разуме своје интересе.“

Да су се Грци могли у опште излечити оних ма́на̂, које су им упропастиле и стару државу, за цело би их излечиле слаткоречиве, очинске, апостолске посланице Корајеве као што беше она упућена 10 јан. 1822 старешинама Пелопониса и остале слободне Јеладе.

Међу тим Корај није само световао слогу, него је непрекидно и дан и ноћ радио, да помогне устанку. Он пише на све стране, стоји у преписци с Пор-

тугалским министром спољних послова, с члановима шпанских Кортеса, с немачким одборима за помоћ Грчкој, скупља прилоге, оружје, добровољце и све то шаље у отаџбину. И све му се то чини мало, проклиње своју старост, која му не допушта да учини више. Као савременик Француске Револуције Корај је желео да се нова грчка држава организује по примеру северо-америчких сједињених држава. Зато се јако забринуо, кад виде, да се у Грчкој појављују „кнез“ Ипсиланти, „кнез“ Маврокордато и други „кнезови“ и „грофови.“ Ови су врло добро знали, колико Кораис мари за фанариотску „велику властелу,“ и Маврокордато и Ипсиланти, кад пишу „суграђанину“ Кораису, не мећу поред свог имена своју кнежевску титулу (за коју Кораис вели: ce sont des imbeciles qui lui ont attaché ce grelot), јер знају да онда не би добили никаквога одговора, него се потписују „родољуби.“ Кораис поручује пријатељима да им светују да одбаце те титуле, којима су их Турци хиротонисали, да преко њих лакше гњаве влашку и молдавску рају (јер у Грчку нису смели никада да их пошљу, и Грци не знају ни за какве грчке кнезове) — а ако они не хтедну напустити тих прапораца, онда ће то бити најсигурнији знак, да њима није стало до грчке слободе, већ да својим титулама прибаве истинске кнежевине, а грчка крв није за то обојадисала и копно и море да само промени господара. „Ниједан од тих бајаги грчких кнезова није до сад учинио, нити је кадар учинити оно, што су урадили Бочарис и њему налик вође на суву или оно, што су Псарани и Идриоћани урадили на мору. Да није било суревњивости и неслоге тих „кнезова“ данас би већ била слободна и цела Тесалија и Еврипос, и Хиос и Митилина,“ тако

пише Кораис 20 јула 1823 секретару Ипсилантовом Вамвасу.

У осталом Кораис тако исто војује и противу титула, које су пришивали научницима и лекарима. „Када су цветале науке у Грчкој никоме није падало на памет да оне праве мудраце назива *λογιώτατε*, а данас ту титулу пришивамо свакоме, који уме склањати и спрезати. Док смо имали Ипократа и Галина нико их није називао *ἐξοχώτατε*, а данас се та титула пришива сваком шарлатану, који лечи.

„Жалим — пише Кораис 9 окт. 1823 — што су Грци тако несложни, али се не чудим. Сви смо ми изашли из турске школе. Истукли смо учитеља, исцепали смо прописе, полупали сва учила, али оно што смо од Турака научили, остаће у нашим главама док смо живи. Док ми старци сви не поцркамо, Јелада не може напредовати. Велиш ми, да Јелада опет рађа Милтијаде и Леониде, Аристиде и Сократе. Прву двојицу имао сам срећу да чујем, а већ новог Аристида и Сократа да Бог да ти да доживиш и да видиш.“

Слобода и правда, то су за Кораиса идентични појмови, и он то понавља сваком приликом. Одговарајући на једно писмо јунака од Гравије, Одисеја Андруце, он му пише (17 јуна 1824): „Дршћем и телом и душом кад помислим шта ће бити са те неслоге. Зар после толиких жртава, после толике ваше борбе, којој би се дивили и Леонида и Темистокле, кад би могли устати из гроба, да вашом неслогом натерате странце, да вам уреде државу? Ви посадили воћку слободе, ви је залевали крвљу својом, па после да дођу странци, да вам прописују како ћете уживати плод њен!!! Зар можете да поднесете такву срамоту Јеладе? Знајте да *само правда даје слободу, снагу и сигурност*. Јунаштво без

правде само је једна лепа особина. Кад би свако чувао правду не би нам никад ни затребало јунаштво, рекао је велики војвода Агисилај. И сама свемогућност Божја не би ништа користила људима, да нема божанске правде.«

Другог августа 1825 пише Кораис: „Устанак Јеладе био је оправдан, али пре времена. Да се чекало до 1850, дотле би наши младићи, који се сада уче, имали сваки по 30—40 година, били би зрели и образовани људи, способни за послове, који би расули партизанство. Али цар Александар натуткао је најпре Ипсилантија пре времена, па га се после одрекао.«

Председнику и члановима законодавног и извршног сабора Кораис пише: „Немојте мислити, драга браћо, да ја имам што против монархије. Ја поштујем све монархе хришћанске Европе, али сам уверен да, колико је монархија потребна великим државама, толико је штетна за мале, тиранима опустошене земље, као што је данас сирота Грчка. Монарх и монархов двор на тако рећи две педи грчке земље, на којој живи шака сиротиње — то би била нова пропаст Јеладе.« Он дакле препоручује модел срећних Сједињених Америчких Држава, па завршује: „Само правда може очувати вашом крвљу откупљену независност и може дати грчком народу највећу срећу.«

Пред свима својим издањима од 1824 до 1829 има Кораис нарочите разговоре измишљених особа, у којима се врло опширно расправљају сва „горећа« питања нове грчке државне организације. У њима се нарочито боји, да се у Грчкој не установи краљевство. „Наше је стање данас — пише Кораис 1823 — такво, да би и самога анђела, који би сишао с неба нарочито за то да буде наш краљ, претво-

рили у ђавола. Научени да пузимо пред Турцима, ја шта ли ћемо радити, какви ћемо идолопоклоници постати пред нашим краљем, нарочито ако он не буде то тражио? Па онда има и таквих поклоника краљевству, који се од њега надају богаству, чиновима или и самим шупљим титулама чинова. Таквим идолопоклоницима краљевства ни мало не годи анђеочовек на престолу, зато ће они све на свету учинити, да и Краљ постане, као што су они, да не тражи и не претпостављa способне и достојне, најзад да не ради ништа без њихова савета.“ Корај који ни иначе није волео фанариоте, сада се нарочито разгоропадио на њих, јер му се учинило, да они највише гурају на установљење краљевства, да би се „уз Краља и они ушуњали у Јеладу.“ Али поред свега свога либерализма, Кораис није марио ни за неограничену димократију, коју зове „државом будала,“ јер је вели *слобода без памети и законитости најгора и најнесрећнија тиранија.*“

Једна од живих жеља Корајевих, да види своју ужу домовину, острво Хиос, ослобођену од Турака и присаједињену са слободном Јеладом, не само да оста неиспуњена, него је Кораис при крају свога мученичкога живота морао доживети оно чега се највише бојао — расељавање својих земљака. После страшнога турскога покоља на острву Хиосу, све, што се спасло од ножа и ватре, прсну на све стране у свет. Кораис им пише на све стране и приклиње их, да се по што по то врате у домовину, јер ће се у туђини отуђити од своје народности и језика, јер им деца неће више бити Грци него Инглези, Италијани, Аустријанци, који ће с туђим обичајима примити и туђу веру и туђу народност, као што је постепено било са свима великим грчким колонијама у туђини.

Ништа тако није мрзео старац као оно комотно начело ubi bene ibi patria, нарочито што је знао, како се Грци лако пофранцузе, поиталијане, порусе и понемче. Када се уверио, да његовим земљацима нема више повратка у домовину, хтео је, да их све прикупи у Пелопонис, али је брзо напустио ту мисао, јер се бојао да ће Хиоћани, уместо да цивилизују својом већом образованошћу и слогом Пелопонишане, међу њима сами подивљати и постати несложни. У свом очајању Корај је дошао на мисао, да све своје земљаке прикупи и колонише у — Алгиру, али се брзо уверио, да је и то немогућно. Дирљиво је читати ову кореспонденцију Кораисову са збеговима Хиоћана. Ови јадници мисле, да Кораис стоји у свези с целом европском дипломатијом, па се поуздано надају, да ће им он израдити присаједињење Хиоса с ослобођеном Јеладом, али он одговара да не само „он није нико и ништа,“ да би могао такво што предузети, него их уверава да би европска дипломатија драге воље вратила у турске ланце и оно парче ослобођене Јеладе, само кад би могла.

Али поред ових својих Хиоћанских брига Кораис не заборавља ни за тренутак потребе целе отаџбине. Преко свога ђака, књижара Дидота, (којега је у своје време не само учио грчком језику, него му је улио и сву своју љубав према несрећној Јелади, тако да је Дидо 1814 пропутовао све грчке земље и Малу Азију) [139] он скромно и нечујно ефа-

[139] Он је о томе своме путовању наштампао књигу „Путничке белешке“ (1821), коју је посветио Кораису. У тој посвети прича, како су му Кораисове препоруке много више вредиле на том путовању него Султански фермани и Патријархови циркулари, јер је само требало да се чује, да је Дидо ученик Кораисов, па да му се сви Грци ставе на расположење, толико је Кораисово име било „свето“ у свима грчким покрајинама.

сирајући своју личност организује у Паризу „*филелински одбор*,“ у коме су били чланови херцези: Шоазеј, Ларошфуко, Далбер, грофови Дима, д' Аркур, Делабор, Сентилер, Шатобријан, Казимир Перије, Лафит, ђенерали Себастијани, Вилмен, Жерар и многи други прваци француски. Ти европски „филелински одбори“ скупили су и послали у Грчку самога новца преко милион и по франака, осем тога масе оружја, одела, машина, разноврсних алата, масу официра, лекара, подофицира. Грчким бегунцима и сиротињи у Паризу дељена је помоћ по савету Кораисовом, коме је одбор поверио и бригу за школовање све грчке деце у туђини.

Све што је Кораис још уграбио да уради на књижевности од како беше букнуо грчки устанак — тицало се политике. Одмах прве године устанка издао је Аристотелову „*Политику*,“ оно дело философово које је и данас узор политичке науке и бесмртни споменик величанствене духовитости Аристотелове.

Брадлеј, Грант, Адолф Штар, сви новији стручњаци налазе, да је ово најбоље дело Аристотелово, јер је плод целокупнога политичког искуства једнога великог и просвећенога народа, из кога је велики философ умео да изведе дивну научну теорију; налазе, да је ово дело претходник инглеске уставности; налазе, да историја средњевековних италијанских држава потпуно потврђује Аристотелову патолошку анализу олигархичких и димократских држава. У овом делу Стагиритског философа политика је нераздвојна од морала, и само обоје воде народ срећи.

Корај је у своме издању поправио многа, вековним преписивањем до неразумљивости искварена места у оригиналу. Те се поправке и данас хвале

као најбоље (Classical Reviw 1889). Али се Корај није задовољио само овим поправкама текста, него са свим одважно у примедбама критикује великог философа, где год се с њиме не слаже, као нпр. софизам којим Стагирићанин хоће да оправда робовање, или онде где говори о „δουλοδιδασκάλοις.“ Али највећи украс овога издања Кораисовог, то је његов дугачки приступ политичких поука савременим Јелинима, за који K. Sinner вели да је „најсавршенији узор племенитога и поштеног родољубља.“ Какав је утисак направио тај Корајев приступ и у просвећеној Европи види се отуда, што већ у 1823 год. излазе два немачка превода те његове расправе, Икенов „Korai's Schrift vom alten und neuen Hellas“ (Лајпциг 1823) и Орелијев „Adamantios Korai's politische Ermahnungen an die Hellenen, übersetzt von Johan Kaspar von Orelli, Professor, Zürich 1823“ скоро 400 страна и 25 стр. предговора у коме каже, да нико од савременика није умео тако да доведе у склад философију старих с хришћанским начелима и с борбом слободе противу тираније као Корај.

И Теријан[140] вели, да је овај Корајев приступ Аристотелу ризница политичких и моралних начела и поука, какву никада никакав Грк није пружио своме народу ни пре ни после Кораја.

Године 1822 издао је Корај, као петнаесту свеску „Јелинске вивлиотике“ Аристотелова „*Ἠθικὰ Νικομάχεια,*“ расправу о моралу, која је по природи ствари требала да претходи оној о политици, али је Кораис, због грчкога устанка, нашао за потребно да најпре изда расправу о политици, па онда ону о моралу. Још 1545 прогласио је универзитет у

---

140 l. c. III, стр. 41

Грајфсвалду ово дело Аристотелово „најугледнијом и најсавршенијом философском расправом.“ И после три стотине година то понавља философ Тренделенбург у Берлину. У Средњем Веку много је она проучавана међу ученим католичким свештеницима; за време Реформације била је у великој части како у Немачкој тако и у Холандији. Меланхтон је тумачио ову расправу. Спиноза и Лајбниц узајмљивали су много из ње, па и велики Кант, који је критиковао нека од Аристотелових моралних начела, дивио се овој расправи. Колики је и данас утицај овога Аристотеловог дела показао је проф. Минцер 1883. — Приступ Корајев к овом издању износи 77 страна, говори о моралним и политичким начелима, на којима треба да се заснује нова грчка држава. По њему „етика и политика, и ако имају различна имена састављају једну науку, виотику, науку о животу, тј. о томе, како треба да живимо у друштву, па да сви дођемо до онога, што сви желимо, до среће.“ Политика без морала постаје узрок свему злу, братоубилачким ратовима, (јер само је један рат освештан, онај за слободу) итд. и то Кораис доказује небројеним примерима из старе грчке историје, објашњујући, зашто старим Грцима није било могућно да споје политику с моралом, а зашто је то данас могућно и како се то постизава. Најсигурније је средство: што више гајити и унапређивати *земљорадњу*, „која је и мајка и хранитељка свију других заната и уметности. Снага сваке добро уређене државе лежи у великом и вредном земљорадничком сталежу. Земљорадња не пуни само кућу сваким благом него и душе моралношћу; она спасава законе, државу, слободу, јер она улева грађанима љубав према правди, она им даје снаге, да се бране од нападача, она

спаја итику с политиком, а Јелада ће у том само спајању наћи своју срећу.«[141]

На несрећу — вели Теријан[142] — Грци нису никада волели земљорадњу, увек су претпостављали »хлебац без мотике,« зато су их претекли многи народи, који су по даровитости и бистрини испод Грка, али који су вредни земљорадници. И Теријан наводи као пример — Бугаре.

Што се тиче критичности овога издања Кораисовог, оно ни по чему не изостаје иза осталих његових издања.

Године 1825 издао је Корај Ксенофонтова »*Απομνημονεύματα*« и Платоновог »*Γοργίαν*,« а године 1826 Ликургову беседу против Леократа (последња свеска вивлиотике). У приступу Ксенофонтовом делу анализује сократичку философију у опште, па се онда обраћа својим земљацима уверавајући их, да ће се сваки користити који проучи Сократове поуке. »Из њих ћете научити шта су дужности доброга грађанина, које се све налазе у правди, заволећете законитост, која одржава слогу и љубав, избегаваћете неједнакост као извор неправде, неслоге, буне; из њих ће сиротиња научити, да не треба ни завидети богаштини нити јој ласкати до издајства народних интереса, него да јој треба радити, па да не зависи ни од кога осем од закона своје отаџбине;

---

[141] Занимљиво је, да ми је после шездесет година, један од најугледнијих сувремених политичких иконома покојни *Лавлеј*, с којим сам био у преписци, писао једном, да «су најсрећније државе на свету земљорадничке, и да зато ми у Србији треба да баталимо све покушаје у индустрији, у којој никада нећемо моћи конкурисати с великим индустријским државама, у којима су народи сумњиве среће, него да концентришемо сву нашу пажњу на унапређење земљорадње.»

[142] l. c. III, стр. 53

из њих ће богаташи научити, да је само оно богаство опростиво, које је поштено и праведно стечено, да је и сама жудња за богаством само онда праведна, кад је умерена и кад јој је циљ корист отаџбине, из њих ће се уверити, да греше, ако мисле да се самим богаством могу прославити, без моралног васпитања и образованости. Сиротиња је родила и Аристиде и Сократе и Фокионе, а што је још чудније у сиротињи се родио и целога свог живота сиротовао је и сам божанствени старешина наше вере.“ С тога је Корај и посветио Ксенофонтово и Платоново дело „омладини слободних Јелина,“ завршујући посвету са „*ὀυχ οἷόν τέ γε ἄνευ δικαιοσύνης ἀγαθὸν πολίτην γενέσθαι.*“ У ова два дела налази се цела морална и политичка наука Сократова. „Издао сам — вели Кораис — оба дела уједно, да бих их одомаћио у нашим школама, да се предају омладини, која треба да очува тако скупо стечену слободу.“

Ликургова беседа противу издајника отаџбине Леократа, то је, вели Теријан — пламена бујица искреног родољубља из срца онога Атинског беседника и политичара Ликурга, који је државне приходе Атињана од 600 талената подигао на 1200, који је спремио три стотине лађа, а опет је умео нагомилати у државној благајници на Акрополу веће благо него што га је негда скупио Перикл. Још један од вођа Реформације, Меланхтон светује Немце, да проучавају ову беседу Ликургову, те да из ње науче дужности према отаџбини, према земаљским законима, према својим родитељима. „Моја намера — вели Корај — с овим издањем она је иста, коју је имао и Пингер са својим издањем за школе. Он је хтео својим издањем да улије у душу модерних Немаца

осећања истине и лепога и да у њима распали родољубље. Па кад је он ту потребу осећао за Немце, да колико је нама данас потребнија та књига, усред свете борбе Јеладине за слободу, колико та осећања треба улити у душу наше омладине, од које очекујемо, да уреди и спасе ресултате, те циновске борбе.« У приступу к овом издању Корај говори опет о начелима, на којима треба да се оснује нова грчка држава, па и ако понавља, да се треба угледати на северо-америчку државу, опет налази да Грчка не треба да буде савез засебних државица. „Таква подела била је тамо потребна због огромног пространства њихове земље. Грчка је сувише мала, да се дели на многе автономне државе а да не метне на коцку своју слободу. Један од првих узрока, што наши стари нису могли да очувају своју слободу баш је у томе, што су састављали многе засебне и аутономне димократије. Други је узрок, што су сви грађани без разлике учествовали у решавању јавних послова, уместо да за то бирају своје представнике. Атињани мишљаху, да ће очувати слободу својим општенародним саборисањем, па је баш због тога изгубише. Пре него што их Македонци покорише, Атињани беху већ неосетно постали робље својих димагога. Ваља нам се дакле угледати на Американце у свему, осем поделе државе на много самосталних државица, које је у њих основано великим пространством земље.« —

„Устав данашње Краљевине Грчке — вели Теријан [143] — обухватио је већину онога, што је Кораис препоручивао за време борбе за ослобођење. У многоме је тај устав слободоумнији него што је и

143 l. c. III, стр. 61

сам Корај желео. Истина није му се испунила жеља, да Грчка остане без краља, али свако мора признати да данашње грчко краљевство више личи на неограничену димократију него на монархију.“

Поред свезака јелинске вивлиотике издао је Корај у времену од 1821 године још пет свезака „узгредних“ тако, да је књижница с продромом имала 17, а узгредна дела 9 свезака. Године 1822 наштампан је Онисандров „*Стратигик*,“ 1824 Плутархова „*Политика*,“ [144] 1826 *Епиктитов мануал* с „пинаксом“ Кевитовим, 1827 две свеске *Епиктитових расправа*, што их је Аријан прибележио.

Онисандра је Кораис посветио грчким борцима за слободу, и ако слобода по Кораису, „има само једно оружје, а то је презирање смрти,“ а на крају додао је ратничку имну Тиртејеву, да се пева на бојишту и у школама. У Плутарховим „Политика“ има пет расправа Херонејског философа: а) о томе, да владаоци треба да се саветују с философима; б) необразованоме кнезу; в) како треба да старији воде политику; г) политичке поруке; д) о монархији, димократији и олигархији. Тадашње стање Јеладе беше побуда за ово родољубиво Корајево издање, као и за оно Аристотелових „Политика.“ Нарочито се надао користи од Плутархових поука, јер и његовим суврменицима беху пуна уста Маратонске и Платејске победе, али ни они нису никад размишљали о узроцима, зашто ту тако сјајно задобивену слободу најпре спуташе сами сународници а доцније Римљани. „Што нарочито доприноси одр-

[144] Из Кораисовог приступа к овој књизи *Вукашин Радишић* је извео: Адаманта Кораја новыма Еллинима наука о театру (изъ діалога предъ кньигомъ «*Πλουτάρχου τὰ πολιτικὰ*),» *Голубица*, IV, 62.

жању и чувању слободе, то је просвета народна, то је добро васпитање омладине, јер само просвета може да покаже, колико вреди слобода, да усади љубав према слободи у сва срца и душе, и онда је та љубав најбољи чувар слободе. Такво образовање почиње у родитељској кући, а довршује се у јавним школама.“ Кораис се и овде труди, да одушеви своје савременике за просвету и правду, које препоручују и философија и религија, и налази, да му и за то највише могу помоћи списи старих грчких писаца, као што је ово пет расправа Плутархових. Грцима сада највише треба *науке о слободи*. Права слобода то је оно, што је изрекао Марко Аврелије: „Нијејдан човек нека не постане ни тиранин ни роб.“ И овај приступ Кораисов права је ризница корисних савета његовим савременицима. Само неколико реченица као пример: „Најсуштаственија одлика слободног грађанина то је, да му и душа исправљена иде као и тело. А душа се може само тако исправљена држати ако се ослања на истину, која је закон.“ — „Добар грађанин, по Сократу, више поштује отаџбину, него своје родитеље, више мрзи издајника отаџбине него оцеубицу.“ — „Добар грађанин прима се владе, када то отаџбина од њега захте, не из властољубља или да би се обогатио, него то чини по заповести отаџбине, да спречи да се властољупци и среброљупци не дочепају земаљске управе, те да се њоме користе на штету државе. Оно је, вели Платон, најбоља држава, у којој се грађани не отимају за власт већ беже од ње.“ — „Частољубље је лепа ствар у великим душама, али у ситничарским дотерује частољубље до пијанства, постаје манија за частима и богаством, која диже једну варош противу друге, грађанина против грађанина, брата противу

брата. — „Димократија је држава лудâ (*τῶν μωρῶν*); олигархија је држава зликоваца. Бог, који је спасао Јеладу од тиранина, нека би је спасао и од ова два велика зла и нека би их упутио средњим путем.“ —

И не само у приступу и у дијалогу, него и у примедбама на Плутархов текст не пропушта Кораис ни једну прилику, да посаветује своје земљаке.

За морално васпитање васкрслога народа сматрао је Кораис врло корисно да изда Епиктитово „*Ἐγχειρίδιον*“ и остале његове расправе у којима је цело јеванђеље „новије“ стојичке философије. Епиктит не хвали врлину само речима као Сенека, он је у врлину заљубљен, он је обожава. Његово лично морално јунаштво стоји на висини његових догмата, који су начела фанатичког анахорита, који неће да знају ни за какво нежније осећање, ни за симпатију ни за милосрђе. Његова философија тера до аскитисма. За ово дело Епиктитово рекао је John Lubbock (The Pleasures of Life, 1886) да је једна од најплеменитијих књига целокупне светске књижевности (one of the noblest books in the whole of litterature). Кораис истина осуђује све што је претерано у стојичкој философији, али опет се дивио њеној плодној моралној снази. И зато он ово дело штампа у тренутку, када је имао разлога бојати се, да раздор и отимање о власт нових грчких димагога (1826) не поврате Јеладу по ново у ропство.

Осма и девета (последња) свеска „узгредних дела“ садржи расправе Епиктитове, које је написао најдражи ученик Епиктитов Флавије Аријан Никомиђанин, философ и историк, који је био старешина најпре у Кападокији за тим у Атинама. Ове расправе зове Кораис „књигом слободе,“ јер се из ње може научити сваки, да се само истинском просветом

долази до истинске слободе (*„μόνους τοὺς παιδευθέντας ἐλευθέρους ἔιναι“*), да је срећа само награда врлине, да се до врлине не може доћи на пречац него дугим радом и постепеним савлађивањем својих страсти. Што је Епиктитовом „Енхеридију“ само у изводу, то је у овим расправама опширно разложено. —

У дијалозима пред овим расправама Кораис говори о ондашњим дневним питањима Јеладе с истом ревношћу и одушевљењем, као и дотле. Тадашњег „управника“ Грчке *Јована Каподистрију* зове новим Тимолеонтом. „Каподистрија је, вели, отишао у Јеладу, да уништи димагогију и да спасе њену независност, и зато заслужује опште поверење.“ Само се боји, да нови Тимолеон не падне у шаке „покварених Фанариота.“

Каподистрија, чим је прочитао шта Кораис о њему мисли, пише му 2 дек. 1827, из Анконе, дакле још са свога пута у Грчку, дугачко писмо, у коме обећава, да ће се свима силама трудити да заслужи име новог Тимолеонта. „Благо отаџбини, — вели Кораис — ако уради што обећава у своме писму, благо њему ако у срећи отаџбине потражи и своју срећу.“ Одговарајући Каподистрији 5 јан. 1828 на његово писмо из Анконе Кораис вели: „Наш је живот тако пун сметња, да нам једва толико остаје у власти, да сваки лојално извршимо своју мисију, велику или малу, коју нам је Промисао одредила. Теби Промисао поверава срећу читавога једног народа. То је каријера, која пада у део појединим људима једанпут у 500 или 1000 година. Знаш из старе историје, како је ту каријеру извршио Тимолеон, а из нове историје знаш како ју је извршио Наполеон, и ако је овај несрећни великан, али не и велики

човек, имао више средстава на расположењу, да је сјајно доврши, само му је недостајала света љубав за опште добро, која је одушевљавала племениту душу Тимолеонтову. Sapienti sat. Опрости и ово мало старцу, који ни у младости никада и никоме није ласкао.“

Али многобројни непријатељи „управљача Грчке“ *(τοῦ Κυβερνήτου)* у Егини и у Идри брзо су успели да оцрне овога пред обожаваоцем слободе и једнакости Кораисом, који 1830 пише расправу против Каподистрије под насловом: „Шта треба ослобођена од Турака Јелада да уради у садашњим околностима, па да је не заробе хришћански Турци. Разговор двојице Грка од г. Пантазида“. Као право чедо револуције, Кораис у тој расправи војује противу свију царева, краљева и осталих „олигархичких антихриста“ противу тако зване „свете алијанције,“ противу Метерниха, Мајтланда, Кастарига, противу Велингтна. Он се, вели, много надао од поштења садашњег управника Грчке, али... „Каподистрија је поштен човек, али је окружен пузавцима и ласкавцима, који су успели, да опију и самога великог Наполеона и да га заслепе као лукави Одисевс страшнога Киклопа. Управниково поштење показало се нарочито у руковању с народним новцима, али, зар нам искуство није показало, да презирање новца није увек и презирање деспотије? Зар је мало било ненаситих властољубаца, који нису марили за паре? „*Χεῖρες μὲν ἁγναὶ, φρὴν δ' ἔχει μίασμά τι*“ а од свију мијасама најопаснија је мијасма деспотије.“ И онда понавља Кораис све, што су Каподистријини непријатељи износили противу овога. Између тих гравамина као да је Кораиса највише заболело, што је Каподистрија забранио, да се по школама предају Платонски дијалози... Цело се за-

вршује тиме: да Грчка треба да се обрати Француској за заштиту и за способне људе, који би уредили државу.

Други дијалог писао је Кораис у половини октобра 1831, на неколико дана пре, него што је чуо, да је Каподистрија убијен. И ако у предговору осуђује извршено злочинство, као злочин у опште опет он с претераном оштрином осуђује администрацију убијеног управљача народног.

„Неправедно дрзнуто убиство извршено над управником народа само је овога ослободило од много теже и страшније казне, коју би врло брзо досудила Јелада ономе, што је погазио њене законе, тј. од прогонства из Јеладе. Убица управников двоструко је оштетио Јеладу, не само што јој је отео из руку једнога кривца, коме је само Она имала право да суди, него је дао прилике, да његови пријатељи жале за њим као за јединим човеком, који је могао да спасе Јеладу. И ако је влада управникова била одиста тиранска, његов убица не може се сматрати као убица тиранина већ као прост убица, јер је извршио убиство само да се освети за неправде, које је тиранин учинио њему и његовој породици. Убиство је дакле прост злочин, али прави и први узрок за ово убиство то је „света алијанција," која је послала Каподистрију да подчини Грчку Русији. Великога самодршца деспотски слуга, Каподистрија је покушао, да постане самодржац Јеладе. Погазивши устав он је хтео да у својој личности сконцентрише све три државне власти и законодавну и извршну и судску; усудио се, да уништи и најмоћније оружје слободе, штампу. Деморалисао је народ, богатећи поједине грађане о државном трошку, плаћао је опадаче, шпијуне и потказиваче.

Казна за то не беше убиство, већ срамно прогнанство из земље. Од те казне неправедно га је ослободио убица. Панигирици тиранови тврде, да је он уништио бесне партије, завео мир и поредак у земљи, да је спасао народ од зулума коџабаша. То је истина, али такав мир и ред подсећа на тишину гробља.“ Кораис се сам себи чуди, како је могао да очекује Тимолеонска дела од човека који се родио у млетачкој [145] олигархији а васпитао на деспотском двору. Сад не зна, шта је горе, да ли „јонска шуга“ или „фанариотска лепра.“ Каподистрија је по њему „гробар јелинске државе“ и сада јој се може десити највеће зло, да — постане краљевина.

Кораис је спремао да изда и трећи разговор „али пошто... одлучише, да нам пошљу осамнаестогодишњег краљића — престаје сваки разговор. Ту већ ни богови не могу помоћи.“

О Мавромихалима, убицама Каподистријиним, овако пише Кораис Кондоставлу 15 јуна 1832: „Ако су Мавромихали убили тиранина, да се освете за неправде, које је њима лично учинио, не могу да их хвалим, али не смем ни да их осудим. Такве се освете оплакују, али се не осуђују. Ако су убили householder тиранчића из љубави према отаџбини, учинили су нешто не само бескорисно, него и безумно. Проучи стару и нову историју, проучи што се данас догађа, па ћеш се уверити. Од свију убилаца тиранских у старој историји, само је један једини био одушевљен истинским родољубљем, то је Брут. Па шта је постигао Брут? Убио је Цезара, који је одиста био тиранин, али је био великодушан и храбар човек, који је био учинио да престану све неправде крво-

[145] Онда су Јонска Острва била још под млетачком владом.

лока, који су били пре њега, и предао је отаџбину лицемеру Августу, подмукломе Тиберију и осталим људождерским тиранима, који су и отаџбину и слободу дотерали дотле да их није могла више спасти ни врлина Марка Аврелија. Из новије историје узми убице Стуартове и Луја XVI. Не, не, пријатељу — убице тирана нису никада никакво добро створиле.“ Данас, кад сваки образован Грк с дубоким поштовањем помиње име првог управника нове грчке државе, кад су и домаћи и страни историци, Спиридон Трикуп, Менделсон Бартолди, Финлеј, Гервинус и толики други, који су научничком објективношћу проучили историју постанка нове грчке државе и необоривим доказима утврдили неограничено родољубље, високу државничку способност, примерно пожртвовање за отаџбину и велике заслуге грофа Јована Каподистрије за државни препорођај Грчке, данас је врло тужно читати, како је Кораис пустио Каподистријине клеветнике да злоупотребе његову старачку лаковерност, и да га наведу на писање и штампање овако неправедних оцена о једном од најбољих и најзаслужнијих савременика и сународника његових, — али мучна је и тешка ствар старост, или као што Еврипид вели: „ништа није горе у људском животу од старости.“ — — — —

Последња дела Кораисова била његова „неуређена“ *„τὰ ἄτακτα“* тј. отпаци из његове вивлиотике, која он издаје само зато што пажљив човек може и на сметлишту да нађе по које зрно бисера. И одиста у те четири свеске „неуређених“ имају: два спева Птохопродромова с читавом расправом Кораисовом о стању грчкога језика у време Мануила Комнина; — има његов „покушај“ лингвистичке грађе, да се не би то сматрало као потпун речник грчкога

језика; има његова грађа за археологију острва Хиоса, „покушај“ за нов превод Новога Завета, разговор о светом виделу Јерусалимском.

У последњој својој књизи „*Ἱερατικὸς Συνέκδημος*“ Кораис се труди да грчким свештеницима покаже сву узвишеност њиховог задатка у лечењу народа од моралних недуга у које беше запао дугим робовањем, и начин, како треба да раде.

25 марта 1833 издахнуо је Адамантиос Кораис, завршио је свој живот који је целокупан посветио једино просвети и препорођају грчкога народа. Последња реч беше му *отаџбина*... Умирући Кораис је укочено гледао Димостенову слику на зиду, и последњим остатком своје снаге узвикнуо је: „*Оно је био човек!*“ Није беседнички дар Димостенов коме се Кораис диви у последњем тренутку свога живота, него оно величанствено родољубље политичара Димостена, који се својим пламеним беседама труди да спасе слободу и независност Јелина од пропасти у коју су савремени му Атињани као слепи јурили.

Пошто смо тако разгледали живот и дела Кораисова да се вратимо делима *Доситејевим*, да покушамо скупити у једну целину стручне оцене његовога рада.

Сви научници који су до сада писали о Доситеју, слажу се у томе, да је он покретач *народног правца* у нашој књижевности, да је он у своме просветном и васпитном раду покретач *критике* и *реформе*, дакле оно исто што је и Кораис био у грчком народу. Главна идеја која је Доситеја одвојила од породице, била је црква. И главна идеја која му је дала перо у руке, била је *реформација цркве*. Доситеј

је тежио да одвоји суштину хришћанске вере од свега што се уз њу прилепило историјским развитком. Доситеј учи мудрост Божју из природе. Он устаје против апсолутизма у цркви, скида маску свима његовим заблудама, и у томе долази на главну идеју која је водила и Русоа. Доситеј хоће слободну философију, слободну науку, он тражи и у вери само оно што је могућно, природно, разумно, удесно и корисно, правдајући корисност самим јеванђељем које му је главно оружје за борбу. У *политичкој реформи* Доситеј није толико одмакао као у питању о вери и језику, он је монархиста, он је лојалан поданик свога цара, од кога се донекле надао избављењу целог Истока, јер „и различни народи под једним просвећеним и законитим царем, једно су општество и фамилија, којима је отац, судија и ахипастир: цар“, али његово монархично осећање није ни мало легитимистично, оно не смета Доситеју да констатује како народи са здравим разумом постављају себи владаоце по својој вољи, јер „незнање и глупост могу за неко доба на високи престоли седити и круне златне на главама носити,“ али време, „њиове ће престоле с њима заједно у прах обратити,“ Речено је у једној монографији о Доситеју да он није много помишљао на српску народну државу. Ми смо напред видели колико је то неосновано, јер Доситеј не само што у свом срцу и души увек спаја све Србе без разлике вере, што жуди да уједини и српски и хрватски народ, него чим је букнуо народни устанак у Србији, он напушта свој мирни и безбрижан живот, он иде у Србију да *остварује* оно што је целога живота само проповедао и писао, он жртвује и рест свога живота и свог имања да ради на препорођају српске народне државе, просветом

и образовањем омладине народне. Као *педагог* Доситеј је благ и љубаван; он иште да учитељ претходи примером, пресудно устаје противу запуштања разума, противу лажи и у самој шали, противу ласкања, јер он се онако исто храбро бори под „барјаком истине“ као и Кораис. Доситеј још онда тражи школе не само за мушкарце, него и за женскиње, на велико чудо својих савременика. Опште начело које је Доситеј провео кроз све своје списе, било је начело *љубави*. Бог је сама љубав и врлина, дакле и ми треба да га славимо само љубављу и врлином. То је суштина његовога погледа на свет. Али поред свега тога проповедничког хришћанског морала, основаног на девизи коју Доситеј исказује „жели и твори другима оно што си рад да и теби други желе и творе“ он уступа махом и личности потпуно право, он води рачуна од природе човечје и њених вечитих закона. У моралној философији Доситеј стоји *над* Кантом и његовим „категоричким императивом“ оним спољашњим идеалним законом, коме је сваки човек требао да жртвује све своје личне побуде и жеље. Доситеј у својој „Итици“ вели да човечјој природи није могућно да потпуно победи и истреби своје страсти, али јој је могућно да разумно њима влада. Доситеј има у себи и праве жудње за чистом апстрактном науком, али цео његов научнички рад само је практичан. И ако му је наука „небесна“ опет су за њ све науке „средство“ „за највећи циљ који се живот зове.“ Он неће да зна за науку која је сама себи циљ, јер он вели „у обстојатељствам, у којима се у садашње време наоде они, које ја желим да ми читатељи буду, ово је доста,“ а „и после нас ће се рађати људи с леђима, па нека и они понесу.“

Један од последника Доситејевих како у струци, философији, тако и у Министарству Народне Просвете, покојни академик Кујунџић, овако карактерише Доситеја: „Он по своме духу спада у хуманисте XVIII века. Његова љубавна природа и борба противу празновере приљубила га је француском сродном духу прошлога века тако, да од Доситеја постаје у Срба оно што је био Волтер у Француској, само с мало више природног осећања но што у Волтера беше. То осећање, и главни правац Доситејевог рада, који је највиши свој задатак у васпитању гледао, приближује га с друге стране Русо-у. Али је Доситеј при свем осећању свом приљубљивао се свуда, док се Русо напротив ода свуда свађом растао. Савез овога двога учинио је те је утицај Доситејев на народ постао онако велики. Јер, кад га поредимо с Волтером и Русоом, ми тиме само хоћемо да означимо карактер његовога рада, а не дотичемо се самониклога испитивања и системног развитка, које чини светску славу оне двојице писаца.“

С овом оценом не слаже се један од наших најмлађих философа, (Др. Шевић), који налази да је Доситеј прве почетке свога рационализма добио у Јеротејевој школи у Смирни а врхунац свога образовања у Немачкој од немачких просветника из периоде после Волфа. Он налази да о каквом утицају француских писаца не може бити ни речи. Доситеј је истина преводио по гдешто с француског, он чак и полемише са de la Mettrie-јем и Русоом, али се из полемике не види да се он дубље бавио тим писцима. Више се на Доситеју опажа инглески утицај. Он је издао инглеске пословице, он често цитира инглеске писце (Addison, Pope, Swift). У Доситејевим „Советима здравога разума“

имају драгоцене расправе морално-философске садржине, у којима се најбоље огледају утисци „просветнога“ доба. Својим „*Баснама*“ Доситеј је управо *створио читалачку публику*, као што је Суботић још 1850 констатовао. У приступу к Баснама Доситеј се позива и на Лафонтена и на Лесинга, и говори о великој важности басана. Он на њима нарочито хвали њихову велику приступачност, тј. разумљивост за све слојеве друштва и тврди да се у њима налази цела морална философија и све високе политичке поуке и упуства. У форми приближује се Лесингу, који је тражио највећу краткоћу и прецизност. Доситеј поглавито пази на дидактичну страну, за то у пабаснама не зна шта је доста. Ту се Доситеј опширно бори за сва своја начела, за враћање на праву Христову науку, за толеранцију, за народност, за ширење културе и морала у народу. — У „*собранију разних нравоучителних вештеј*“ налазе се разне Доситејеве расправе из практичне философије. и његови преводи из белетристике разних језика, алегоричне приче с Истока, две приповетке Мармонтела, и једна комедија Лесингова. — У својој „*Етици или моралној философији*“ Доситеј избегава више или мање чисто теоријска питања; њему није главно да изведе консеквентно сва Локова начела, он се радије зауставља на примерима из живота српскога народа, из свога искуства и из опште историје. Да ли се идеје рађају с човеком, да ли су урођене или не, то Доситеја не зауставља толико колико нпр. питање како ваља садити кромпир. И на практичном пољу, он бира што је најпрактичније. С тога у Доситеју не треба ни тражити никакав консеквентно изведен философски систем, никакву апстрактну „философску спекулацију.“ Што је у њему дивно то је,

да је он, први у српском народу, схватио шта је онда била најпреча народна потреба, што је цео свој живот посветио подмиривању те најпрече потребе народне. Зато он обилази строго теоријска питања, зато је његов рад онако многостран, отуда и његов начин писања за свакога разумљив. Док су се немачки „просветници" губили у свезнању, дотле је српски просветник идентификовао себе са својим народом. Од немачких просветника утицали су на Доситеја у првој линији: Лесинг, Еберхард, Фридрих Велики, Сулцер и Цоликофер, за тим долази утицај Инглеза Addison, Италијана Соаве и Gozzi. Али се Доситеј није нигде слепо придржавао својих угледа, све је он примењивао на живот и одношаје српскога народа. Изрека Фридриха Великог: „Оставимо небесима сувише сублимне науке па радимо на томе да на овој земљи искоренимо злочинство" и Адисонове речи: „Велики и једини циљ философских спекулација у томе је да прогна злочин и незнање," те две изреке беху две звезде водиље Доситејеве, које није никада губио из вида.

Ми не можемо овде улазити у философску анализу Доситејевог погледа на свет и на људе, нити у полемику нашега младога философа Др. Шевића с Кујунџићем да ли је Доситеј у моралној философији одиста над Кантом или није, за нас је довољно да констатујемо благословене ресултате Доситејевога рада за стварање нове народне српске књижевности, за стварање читалачке публике, за просвету читавога једног народа, јер и он признаје да се учени философи и просветници, у којих се Доситеј учио, уз пркос својим консеквентно изведеним философским системама и беспрекорној теорији, не могу похвалити успесима какве је наш Доситеј постигао, као про-

светни реформатор српскога народа, јер је он сам учинио толико, колико читаве генерације вредних просветних радника и у разна времена једва могу да ураде.

Али када смо навели мишљење само двојице наших стручњака о Доситеју, да видимо шта веле грчки и страни стручњаци о Кораису.

Г. Теријанос, који је својом монографијом о Кораису подигао му лепши споменик од свију мраморних споменика, што му их је подигла захвалност грчкога народа, овако говори о Кораису:

„Оно што је Сократ био за старе философе, то је Кораис постао за новије и савремене учитеље. Пред очима старих философа беше небо, пред Кораисовим очима беше човек. Они беху јестаственици у опште, Кораис је антрополог. С нектарских усана Кораисових потекла је први пут слатка грчка реч, која је загрејала и очарала сва грчка срца, која је подигла малаксалу душу народну. Први је Кораис проговорио о слободи јелинској и то језиком, који нити беше више варварска мешавина грчког с туђим језицима, нити неразумљиви јелински стари језик. Он је први спојио јелинску писменост с јелинском слободом, и тако грчки језик, најглавнији орган народнога живота, пречишћен Кораисом, постаде најсилнија полуга за народни препорођај. Својим истинским слободњачким и достојанственим карактиром, својим истински родољубивим саветима усадио је Кораис у грчке душе љубав према отаџбини, и то ону љубав, која рађа племенита осећања и велика дела, која учи да је дужност свачија жртвовати се за отаџбину. Просвета, како је разумеваше Кораис, беше армонично развиће ума и срца, а то беше најпотребније грчкоме народу па да заузме своје

место међу образованим народима. Што здравија просвета, то већа љубав према слободи. Али први услов за автономију народну, беше његова писменост. За ову опет беше потребно реформисати целу методу учења, створити књижевни језик. Све је то урадио Кораис, који у грчком народу заузима онај исти положај који је у Француза имао Монтењ, у Инглеза Bacon, у Немаца Лесинг.“

Све ово што Теријанос каже за Кораиса, може се, као што смо видели, с пуним правом рећи и за Доситеја.

Али не говори овако о Кораису само грчки писац. Маса француских, немачких, инглеских, швајцарских научника, нарочито они који су се бавили новијом грчком историјом, сви с највећом хвалом преузносе оно што је Кораис урадио за препорођај Јеладе и њене књижевности.

„Први је Кораис — вели проф. философије Християн Брандис — истакао и свима омилео идеју: да политичком препорођају Јелина треба да претходи њихов умни и душевни препорођај. Први је он устао противу таштине светских и црквених старешина народних, први је он посветио цео свој живот да упозна своје ропством унижене сународнике са светлим предањима јелинске старине. Својим драгоценим списима васкрсао је Кораис и језик и књижевност јелинску. Најватренијим родољубљем задахнути приступи његови и његова безбројна писма, пре и после грчког устанка, имала су тако силан утицај на све грчке умове, као да је Кораис целога свога живота лично био у средини Јелина, као да се с њима заједно борио, речју и делом. Кораисова је заслуга што се у грчкој народној свести утврдило велико и плодно начело, да се само просветом долази до праве слободе.“ —

„Кораис — вели Гервинус — постао је пророштво савремених Грка. Од онога тренутка када је у друштву за проучавање људи прочитао своју расправу о Јелади, којом је покушао да привуче пажњу Европе на препорођај своје отаџбине, па до грчког устанка, када је издао Аристотелова „Политика," никада није престао Кораис да препоручује својим земљацима љубав према општем добру, поштовање закона, слогу и издржљивост, пишући увек као најбољи политичар, као истински родољуб и философ."

И други славни немачки књижевници, Маурер, Менделсон Бартолди, Херцберг и други, једногласно тврде да је Кораис творац и неимар душевне спреме за политички препорођај грчкога народа. Чак и инглески научник Финлеј, који није врло издашан у хвалама, овако говори о Кораису:

„Он је био велики реформатор грчкога просветног система, законодавац новога грчког језика, превасходни апостол религиозног напретка и грчке слободе. Био је силан борац против оне ортодоксије, која је хтела да подчини Јеладу Русији (?) и противу фанариотског ропског духа, који је одржавао турску деспотију. Обдарен многим личним врлинама, које су давале ауторитета свакој његовој поуци, он је био равнодушан према сваком богаству, поштен, слободнога духа и мишљења, био је искрен родољуб, дубок научник и критичар. Цео је живот провео на раду за морално и политичко унапређење Грка. У тешкој али корисној борби методично је преобразио грчки књижевни језик, и улио у душу Грка начела слободе и чисте моралности."

Али као год што читајући ове оцене и хвале Кораису, на сваком кораку налазимо, да би се то исто могло рећи и о Доситеју, тако исто и све оно

што Шафарик вели у својој немачкој историји српске писмености, о нашем реформатору српске књижевности и просвете, може се рећи и за Кораиса, толико је сличан живот и рад ове двојице философа из XVIII века.

„У душевно-моралном погледу — вели Шафарик — Доситеј је један од најплеменитијих људи који су се икада родили у српскоме народу. Он је скроз проникнут искреним поштовањем према височанству људскога задатка, а одушевљен јуначком љубављу према истини. Од истине не могу да га отргну ни страшни ресултати безобзирнога научног испитивања, ни спољне опасности, ни примамљивања и искушења. Он увек остаје веран истини.“

„Оплеменивши најпре сам себе душевно и морално, Доситеј јури далеко напред; он је одушевљен неугасном жудњом, да ослободи свој народ из окова суровости и незнања, у које га беху бациле разне несреће и лукавство једнѣ касте, која се бринула само за своја права. Борећи се целога живота, непоколебљивом истрајношћу, против једне партије, која је хтела да овековечи систематисан ирационализам, Доситеј је имао пред очима само главни циљ свога живота: *просвету* свога народа. Доситеј је у српској књижевности, а у своме роду, јединствена појава. Ако су му до сада због његових многих путовања дали име српскога Анахарсиса, Доситеј са своје практичне и плодне философије живота, с већим правом заслужује почасно име *српскога Сократа*. Сва његова дела, и велика и мала, дишу најчистијом философијом живота. Од природе врло даровит, а судбином својом подигнут на висок ступањ моралне зрелости, Доситеј је својим оштрим погледом обухватио све душевне потребе свога народа, који

у моралној запуштености и умноме мраку беше дубоко пао; зато је цео свој живот посветио узвишеном задатку, да у својих сународника пробуди жудњу за науком, просветом и образовањем. Он је не само својим књижевним радовима трудио се да стигне своју узвишену мету, него је претходио и примером у своме животу, својом живом речју, својим опхођењем. Последице његовога рада, просто су недогледне. У пркос упорној противничкој струји, Обрадовићев дух оплодио је срца хиљадама Срба, васкрсао их је у нов душеван живот, и његова неизгладива успомена живеће довека у потомцима његовим. За све што вреди у народу, Доситејево је име светиња. — Сва његова дела носе на себи печат духа његова: свагда и свуда је оригиналан, морално чист, благ, пун љубави и топлине, јасан и лако разумљив, практичан, свуда и свагда он ради на облагорођењу људске природе, свуда отворен и одсудан противник и непријатељ свакога и најскривенијег притворства, егоизма, лукавства, глупости и суровости. То су основне црте његовога величанственога характира. Чак и у његовом стилу огледа се живо и јасно његова лепа душа. Он је први почео да пише простим и чистим народним језиком, и што је још важније, он је то учинио с трајним успехом који ће се увек осећати; пишући народним језиком, он није одбацивао оне словенске речи, које су из црквено-словенског прешле у народни језик, и које је овај органски усвојио, као што се није либио ни страних речи и облика из нових европских језика, који су у српскоме стекли право грађанства. Бадава су се трудиле неке цепидлаке, које су афектовале да имају критичког укуса, да омаловаже Доситејев стил, пребацујући му да није довољно чист и да

нема форме. Још нико од Срба није премашио Доситејев стил у живахности, солидности, оригиналности и топлини. Најлепши споменик, који захвални народ може подићи овом свом великом учитељу, било би једно критично, потпуно и тачно издање свију Доситејевих дела!«

Овако је о Доситеју писао још Павле Шафарик.

Ми смо срећни што можемо констатовати да је вредна Српска Књижевна За́друга већ приступила подизању тога најлепшег споменика народне захвалности српском просветитељу Доситеју Обрадовићу.

2\. — — — — Друго одељење. Књ. I—XV.

На продају: III—VI, IX—XV. Цена књ. XV 0,50; III—VI, IX, XII—XIV по 1; а X и XI по 2 дин.

3\. **Посебна дела.**

— *Историја умног развића Европе,* од У. Дрепера. Превео Мита Ракић. Књ. II. Београд 1874. Цена 2 динара.

— *Српске народне игре*, које се забаве ради по састанцима играју. Скупио и описао Вук Врчевић. Београд 1868. Цена 0,50 дин.

— *Elenchus plantarum vascularium*, quas aestate a. 1872 in Crna Gora legit Dr J. Pančić. Belgradi 1875.

— *Essai quadrature du cerle.* Par Démètre Nešić. Belgrade. 1877. Цена 0,50 дин.